

Tartu Ülikool
Filosoofia teaduskond
Ajaloo osakond

Kaarel Piirimäe

NÕUKOGUDE LIIDU POLIITIKA IDA-EUROOPAS 1944-1949

Magistritöö

Juhendaja: Dr. Tõnu Tannberg

Tartu 2005

SISUKORD

SISSEJUHATUS	4
1. Probleem ja eesmärk	4
2. Historiograafia	8
3. Töö ülesehitus	13
I. LÄHTEKOHAD.....	16
1. Sõjaeelsete Ida-Euroopa riikide üldisloomustus	16
2. Hitleri-Stalini pakt ja sovetiseerimise esimene laine	19
3. Rahvarinde strateegia.....	25
4. Kremli kavad sõjajärgseks maailmakorralduseks.....	30
5. Välispoliitilised raamtingimused: suur allianss	34
II. SÕJAST VÄLJUMINE.....	38
1. Varssavi ülestõus	38
2. Vaenlasest liitlaseks: Rumeenia.....	41
3. Kahestunud Ungari	46
III. RAHVADEMOKRAATIA REŽIIMID 1944-1947	50
1. Tšehhoslovakkia: Nõukogude Liidu mõju vahendaja	50
2. Rahvarinde strateegia Bulgaarias - teooria ja tegelikkus.....	58
3. Proovikivi Rumeenia	63
4. Rahvademokraatliku režiimi kehtestamine Poolas	68
5. Poola ühiskond: ühe okupatsiooni alt teise alla	72
6. Kommunistide valimiskaotus Ungaris.....	76
IV. PÖÖRE KÜLMA SÕJA SUUNAS.....	81
1. Marshalli plaan ja Moskva reaktsioon	81
2. Kominformi asutamine Szklarska Porebas	86
3. Õppetunnid Ždanovi kõnest.....	90
V. STALINLUS IDA-EUROOPAS 1947-1949.....	94
1. Veebruaripööre Tšehhoslovakkias.....	95
2. Sotsiaaldemokraatlike parteide ühendamine kommunistlikega.....	100
3. Moskva kontrolli tugevdamine kommunistide üle	103
4. Rahvuslike teede mahasurumine: Poola näide.....	105
5. Jugoslaavia 1945-1947 ja tüli Nõukogude Liiduga	108
6. "Titoism" ja Ida-Euroopa näidisprotsessid	113
KOKKUVÕTE	121
SUMMARY	126
ELULOOD.....	129
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS.....	136
NIMEDE REGISTER.....	145

SISSEJUHATUS

1. Probleem ja eesmärk

Magistritöö eesmärk on anda Eesti NSV sõjajärgsete aastate ajaloole laiem taust, võttes vaatluse alla Ida-Euroopa sovetiseerimise. Sealgi toimus Teise maailmasõja lõppedes Nõukogude Liidu poliitiline ja kultuuriline sissetung. Ühiskondlikku korraldust, mida Punaarmee poolt vallutatud aladele toodi, oli ligi kahekümne aasta jooksul vormitud stalinlikus Nõukogude Liidus. Küsimusele, mis oli stalinlus, on mõistlik püüda vastust leida selle kaudu, kuidas avaldus tema loomus ehk milline oli stalinluse ajalugu.¹ Ida-Euroopa, kaasa arvatud Balti riikide sovetiseerimine kuulub kahtlemata stalinluse ajaloos juurde. Seepärast pole Ida-Euroopa nõukogustamine mitte ainult Ida-Euroopa riikide ajalugu, vaid stalinluse ja kommunismi ajalugu laiemalt.²

Olen kasutanud mõistet “Ida-Euroopa”, mille alla mahutan meredevahelise ala Läänemerest Musta mereni idas ja Aadria mereni läänes. “Ida-Euroopa” leiutas valgustus, kellele see oli vastand tsivilisatsiooni ja valgustuse hällile “Lääne-Euroopale”.³ Mõiste kinnistus külma sõja ajal, kui sellega tähistati Nõukogude Liitu mittekuuluvaid, kuid tema mõjusfääris olevaid satelliite. Tšehhoslovakkia, Poola, Ungari, Sloveenia ja Balti riigid on praegu Euroopa Liidu liikmed ning tunnetavad end pigem Kesk- või Põhja-Euroopa (Eesti puhul) riikidena, Jugoslaavia on hoopiski lagunenenud ning osa temast Euroopa Liidus, enamasti aga nn Balkani regioonis. Seepärast oleks olnud tänapäevasem kasutada mõistet Kesk- ja Ida-Euroopa. Ent geograafilist ruumi tähistavad mõisted pole niikuinii absoluutsed, vaid peegeldavad kasutaja eelarvamusi, huve, ideoloogiat ja strateegiat.⁴ Ei ole Kesk- ja Ida-Euroopat või Ida-Euroopat kui niisugust, on vaid kujutus, et meid huvitaval füüsilis-materiaalsel maailmal on midagi ühist, mis õigustab selliste tähistuste

¹ Olen läbivalt kasutanud mõistet “stalinlus”, saades eeskujuks Kaarel Haava ja Rein Ruutsoo raamatust “Eesti rahvas ja stalinlus” (Tallinn: Olion 1990), milles “stalinism” on asendatud eestikeelsema ja suupärasema sõnaga “stalinlus”.

² Rahvademokraatiate osast stalinluse uurimises vt Brus, Włodzimierz. Stalinism and the “Peoples’ Democracies”. // Tucker, Robert C. Stalinism. Essays in Historical Interpretation. New York: Norton, 1977.

³ Helmedach, Andreas. Historische Raumbegriffe. // Roth, Harald (ed.). Studienhandbuch östliches Europa, Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas. Böhlau 1999, 4.

⁴ Troebst, Stefan. ‘Intermarium’ and ‘Wedding to the Sea’: Politics of History and Mental Mapping in East Central Europe. European Review of History, Vol 10, No. 2, 2003, 295.

kasutamist. Aastatel 1944-1949 oli sellele ruumile ühine stalinliku sovetiseerimise kogemus.

Ida-Euroopa ühine kogemus oli kokkupuude poliitilise süsteemiga, mis neile ühiskondadele oli võõras ja enamasti vastumeelne. Käesolevas töös pole võimalik käsitleda selle kokkupuute kõiki aspekte, mistõttu keskendun eeskätt võimu küsimusele. On väidetud, et stalinlus kui poliitiline süsteem oli täielikult pühendunud võimu koondamisele ja selle kindlustamisele väliste ja seesmiste ohtude vastu.⁵ Poliitiline agenda allutati Stalini valitsuse all täielikult võimu imperatiivile ning välistati poliitiliste, majanduslike, sotsiaalsete või esteetiliste ühiskonnaelu sfääride säilimine, mis ei olnud võimulolijate kontrolli all.

Seetõttu on minu uurimus eeskätt poliitilise ajaloo käsitus. Mind huvitab, kuidas läks Nõukogude Liidul korda allutada Ida-Euroopa riigid oma kontrollile, kehtestada seal kommunistide võim ning rajada stalinlikud poliitilised süsteemid. Püüan vastata küsimusele, millised olid Stalini eesmärgid Ida-Euroopas Teise maailmasõja lõppedes ning milliseid olid strateegiaid nende saavutamiseks. Kas Stalinil oli plaan Ida-Euroopa sovetiseerimiseks või tegutses ta *ad hoc* meetodil olukordi eraldi vaagides ning esile kerkivaid võimalusi ära kasutades? Kui edukas ja võimekas oli stalinlik režiim Ida-Euroopat hõivates? Mida saame sovetiseerimist uurides järeldada Nõukogude Liidu poliitilise süsteemi kohta Stalini valitsemise all?

Nagu Hitleri, nõnda ka Stalin puhul on õigustatud küsida, kas ta oli tugev või nõrk diktaator?⁶ Lühikeses perspektiivis, impeeriumi laiendamisel Euroopa suunas, oli Stalin kahtlemata edukas. Ent kas rahvademokraatia režiimid olid tegelikult elujõulised? Kas idabloki moodustamine oli Moskvale kasulik pikemas perspektiivis? Nõukogude Liidu kokkuvarisemine, Ida-Euroopa riikide liitumine Euroopa Liiduga ning Vene Föderatsiooni praegune seisund sunnivad neid küsimusi tõsiselt silmas pidama.

⁵ Schöpflin, George. Politics in Eastern Europe, 1945-1992. Oxford: Blackwell Publishers 1993,103.

⁶ Harris, James. Was Stalin a weak dictator? Journal of Modern History; June 2003, Vol. 75 Issue 2, 375-386.

Ida-Euroopa riikide kokkupuude stalinliku sovetiseerimisega oli sarnane Eesti, Läti ja Leedu kogemusega. Magistritöö lähtub eeldusest, et Ida-Euroopa nõukogustamise uurimine on vajalik Eesti ajaloo nõukogude perioodi tundma õppimiseks. Eestis pole seda seost seni hästi teadvustatud.⁷ Vene ajaloolane Jelena Zubkova väidab, et kolmel tasandil – Ida-Euroopas, Moskvas ja nn liiduvabariikides – sõjajärgsetel aastatel aset leidnud sündmused olid seotud: Nõukogude Liidu okupeeritud Balti vabariikide ja Ida-Euroopa sõltlasriikide sisemine areng kulges sarnase stsenaariumi järgi, nende dünaamika oli ühtne ning murdepunktid olid sarnased.⁸ Moskva ja Balti vabariikide vahelisi suhteid ei tule vaadelda Nõukogude Liidu sisemise asjana, vaid osana laiemast protsessist – Nõukogude mõjusfääri laiendamisest Euroopasse.⁹

Zubkova järgi lähtus NSV Liidu poliitika Ida-Euroopas 1947. aastani sotsialismile rahumeelse ülemineku ideest, Ida-Euroopa kommuniste häälestati rahvarinde taktika teostamisele ning toetati ideed “rahvuslikest teedest” sotsialismi. Ettevaatlik sovetiseerimise poliitika Ida-Euroopas peegeldus ka Balti regioonis, mille areng jaotub sarnaselt Ida-Euroopaga kahte perioodi: 1) sügis 1944 kuni 1947. aasta keskpaik ning 2) sügis 1947 kuni 1953. aasta märts. Esimest perioodi iseloomustasid katsed arvestada rahvuslike eripäradega, loobumine forsseeritud kollektiviseerimisest, individualistliku kristliku ühiskonna ja eraettevõtluse säilitamine, dialoog haritlaskonnaga, kohalikust rahvusest ametnike püsimine valitsusasutustes, kohalike keelte tähtsustamine, terrori tagasihoidlikkus jne.¹⁰ 1947. aasta jooksul hakkas kujunema regiooni sovetiseerimise uus taktika, mis pani juba varjamatult rõhu unifitseerimisele ja jõumeetoditele. See tõi kaasa lauskollektiviseerimise ning repressioonide tugevnemise Balti rahvaste vastu. Ent kuni 1947. aasta kevadeni ei peetud Moskvast kollektiviseerimist Balti regiooni sovetiseerimisel vajalikuks ja initsiatiiv selles küsimuses oli jäetud

⁷ Erandiks on Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. “Eesti süüasi” (1949-1952) Moskvast vaadatuna. 2001, nr 3, 120-125. 1956. aasta Ungari revolutsioonist on kirjutatud ajakirjas “Akadeemia”. Bereczki, U.; Polgár, V.; Piri, L. B.; Isotamm, J. Ungari 1956. // Akadeemia. Tartu 2001, nr 7, 1355-1392.

⁸ Зубкова, Елена. Проблемная зона: особенности советизаций республик Балтий в послевоенные годы. 1944-1952 гг. // Новый мир истории России. Форум японских и российских исследователей. Под редакцией Бордюгова Геннадия, Ici Norie и Tomita Takesi. Москва: Агро XX, 2001, 355-374.

⁹ Ibid, 356.

¹⁰ Ibid. Lisaks sarnase poliitika teostamisele Balti liiduvabariikides ja Ida-Euroopas näeb Zubkova seost “Leningradi süüasja”, “Eesti süüasja” (VIII pleenum) ning Ida-Euroopa suurte näidisprotsesside vahel.

liiduvabariikidele. 1947. aasta aprillis ÜK(b)P pleenumi ajal olevat Andrei Ždanov öelnud Nikolai Karotammele, et “see küsimus ei ole praegusel ajal Eesti jaoks aktuaalne ja sotsialismi saatus ei sõltu kuidagi sellest, et Eestis ei ole veel kolhoose”.¹¹ Ent ühtäkki oli Moskval kolhoseerimisega suur rutt: 21. mail 1947 võttis ÜK(b)P KK vastu määruse “Kolhooside loomisest Leedu, Läti ja Eesti NSVs”, millega algas kollektiviseerimiskampaania Eestis, Lätis ja Leedus. Liiduvabariikide võimudele anti 10 päeva aega, esitamaks praktiline nägemus kolhooside organiseerimisest oma vabariigis.¹²

Siit tuleneb mitu põhimõttelist küsimust, millele selles töös püütakse vastust leida. Kas vahetult pärast sõda võis Stalinil olla varuks Ida-Euroopa n-ö ettevaatliku sovetiseerimise strateegia? Kas Stalin kavandas oma impeeriumi äärealadele uudseid režiime, mis ei kopeerinud täielikult Nõukogude mudelit? Kas Moskva oli valmis loobuma mõnest ideoloogilisest dogmast, nagu proletariaadi diktatuuri vajalikkus üleminekul sotsialismi? Kas Nõukogude Liit oli võimeline olema paindlik taktikaliselt ja ideoloogiliselt? Kas “rahvademokraatiatele” oli ette nähtud oma sisu või olid nad kõigest vahend Moskva tõeliste eesmärkide varjamiseks?

Külma sõja aegses historiograafias kujunes kaks põhimõtteliselt vastandlikku suunda.¹³ Läänes tähistas “sovetiseerimine” Nõukogude võimuala jõhkrat laiendamist ja Ida-Euroopa riikide tasalülitamist Nõukogude süsteemiga.¹⁴ Teisel pool raudset eesriiet kasutati seda mõistet positiivses tähenduses ja sellega kirjeldati Nõukogude süsteemi kohaldamist Ida-Euroopa oludele kui maailmaajaloolist progressi. Ida-Euroopa sõjajärgset arengut käsitleti spontaansete “rahvademokraatlike” revolutsioonidena, mis olevat ülddemokraatlikust faasist läinud üle sotsialistlikku faasi.¹⁵ Ka Eesti 1940. aasta “juunirevolutsiooni” vaadeldi

¹¹ Зубкова, *Проблемная зона: особенности советизаций*, 370. Vt ka Pinn, *Kes oli Karotamm?*, 76-84.

¹² Зубкова, *Проблемная зона: особенности советизаций*, 371. Vt ka Rahi, Aigi. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Tartu: “Kleio”, 1998, 32jj.

¹³ Bonwetsch, Bernd. Die Sowjetisierung Osteuropas: Moskaus Politik im Interpretationswandel. // Schmidt-Hartmann, Eva (Hg.). *Kommunismus und Osteuropa. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel*. München: Oldenbourg 1994, 85-99.

¹⁴ Vt nt *Communist Takeover and Occupation of Rumania*. Special report no. 11 of the Select Committee on Communist Agression. Washington: United States Government Printing Office 1955.

¹⁵ Sobolev, A. I. *Rahvademokraatia - ühiskonna poliitilise organiseerimise uus vorm*. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1953; vt ka Aadola, I. *Uued demokraatiad*. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946, nr 7/8, 577-585; Goldberg, H. *Poola rahvademokraatia*. // Eesti Bolševik. Tallinn:

Lenini revolutsiooniteooria valguses: Johannes Varese valitsust nimetati fašismivastase rahvarinde valitsuseks, mis kasvas iseenesest üle töölisklassi diktatuuri valitsuseks.¹⁶

Ühes punktis said need vastandlikud käsitlused ootamatult kokku: Nõukogude poliitikale omistati just niisugune sihipärasus ja järjekindlus, mida taotlesid selle poliitika teostajad ja pooldajad. Allikate puudusel tuli külma sõja ajal teha järeldusi retrospektiivselt ning oli fakt, et Ida-Euroopa lõpuks brutaalsete, stalinlike meetoditega sovetiseeriti. Tehes Nõukogude Liidu eesmärkide kohta järeldusi tagantjärele, omistati neile aga sihikindlus ja järjepidevus, mida neil ei pruukinudki olla.¹⁷ Nii pole varasemas kirjanduses kohta arutelule, kas Stalin võis esialgu pooldada “mittetäielikku sovetiseerimist” Ida-Euroopas ning asus täielikule sovetiseerimisele alles hiljem.

2. Historiograafia

Ajaloolane Bernd Bonwetsch on Ida-Euroopa sovetiseerimisalase ajalookirjutuse jaganud kolmeks põhiliseks vooluks: 1) sovetiseerimine kui kommunistlik imperialism, 2) sovetiseerimine kui huvisfääride poliitika ja 3) sovetiseerimine kui sisemise dünaamika tulemus.

Käsitlus, mille kohaselt sovetiseerimist tuli vaadelda kommunistliku imperialismina, sai alguse USA diplomaadi George F. Kennani nn pikast telegrammist, mis avaldati 1947. aasta juulis ajakirjas *Foreign Affairs*.¹⁸ Artikli *The sources of Soviet conduct* mõju tulenes väitest, et kuna Nõukogude välispoliitika lähtus ideoloogiast, oli ta kapitalistliku Lääne suhtes põhimõtteliselt vaenulik. Nõukogude Liidu koostöövalmidus Teise maailmasõja ajal oli seetõttu näiline ning

Ajalehtede Kirjastus 1947, nr 22, 67-76; Goldberg, H. Tšehhoslovakkia. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 5, 66-75; Kask, K. Rahvademokraatia riikide majanduslik areng. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 7, 71-83; Kubjas, E. Bulgaaria teel rahvademokraatiale sotsialismile. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 20, 59-70; Männi, A. Agraarmuudatusi rahvademokraatia maades. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 17, 72-80; Rahvademokraatia maade põhiseadusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.

¹⁶ Adamson, Andres. Müüdi sünn (1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940-1950). Vikerkaar, nr 2, 70-73; nr 3, 56-61.

¹⁷ Bonwetsch, *Die Sowjetisierung Osteuropas*, 87.

¹⁸ <http://www.historyguide.org/europe/kennan.html> (23.03.2005).

tuli mõista kui taktikalist kamuflaasi. Ajaloolane Hugh Seton-Watson käsitles 1951. aastal ilmunud klassikalises teoses *The East European Revolution* sovetiseerimist Moskva poolt süstemaatiliselt teostatud revolutsioonina: üle “tõeliste koalitsioonide” ning vahepealse “võltskoalitsioonide” vaheetapi jõuti monoliitse, igasugust opositsiooni välistava režiimi kehtestamiseni. Kominformi asutamine 1947. aasta sügisel juhatas seejuures sisse viimase staadiumi.¹⁹ Kennanlikus vaimus kirjutatud R. C. Raacki teos “*Stalin’s Drive to the West 1938-1945. The Origins of The Cold War*” peab ekspansiivseid eesmärke Nõukogude Liidule loomuomasteks.²⁰ See suund eitas, et Nõukogude Liit võis olla võimeline vabatahtlikult kammitsema oma imperialistlikke taotlusi.

Reaalpoliitika teooria pooldajad vaidlustasid eelduse, et Nõukogude Liidu välispoliitika tõukejõuks oli ideoloogia ning soovitasid rääkida huvidest.²¹ See suund väitis, et pärast Teist maailmasõda Lääs tunnustas *de facto* Nõukogude julgeolekutsooni Ida-Euroopas. Ent Nõukogude Liit tajus lääneriikide poliitikat, eriti Trumani doktriini ja ohjeldamise poliitikat, ähvardusena oma julgeolekule ning reageeris sellele ohule Ida-Euroopa sovetiseerimise kiirendamise ja karmistamisega. Järelikult, selle käsitluse järgi oli idabloki kujunemine teatud laadi eksitus või õnnetus, milles lääne demokraatlikud riigid olid vähemasti kaassüüdlased. See käsitlus pooldas pigem kirjeldavat laadi ning ei kasutanud paatost ega kommunismi demoniseerimist.²² Zbigniew Brzezinski eeldas klassikaks saanud teoses *Unity and Conflict*,²³ et Nõukogude poliitika lähtus eelkõige primaarsetest julgeolekuhuvidest, ideoloogiast juhinduti vaid sel määral, kuivõrd püüeldi “sotsialistliku lõppeesmärgi” poole. Brzezinski kirjutab, et rahvademokraatiale, mis oli kapitalismilt sotsialismi ülemineku etapp, oli Moskvast ette nähtud reaalne sisu ning arvestatav ajaline kestvus. Nende režiimide eluea lühenemist paarile aastale põhjendas ta ettenägematute arengutega rahvusvahelisel areenil ning Nõukogude Liidus

¹⁹ Seton-Watson, Hugh. *The East European Revolution*. Westview Press: Boulder and London 1985.

²⁰ Raack, R. C. *Stalin’s Drive to the West 1938-1945. The Origins of The Cold War*. Stanford, California: Stanford University Press 1995.

²¹ Bonwetsch *Die Sowjetisierung Osteuropas*, 92.

²² Vt Fejtő, François. *Histoire des Démocraties Populaires*. Paris: Éditions du seuil 1952.

²³ Brzezinski, Zbigniew K. *The Soviet Block. Unity and Conflict*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press 1969.

seesmiselt. Kõige olulisemateks hindab ta sisemisi tõukejõudusid Ida-Euroopas, mille võtab kokku mõistega “erisus”.²⁴

Ajalookirjutus, mis pidas sovetiseerimist Ida-Euroopa sisemise arengu tagajärjeks, tulenes külma sõja revisionismist, mis omakorda arenes välja USA välispoliitika kriitikast.²⁵ See suund oli Nõukogude Ida-Euroopa poliitika suhtes üsnagi mõistev. Ta kritiseeris USA tohutut majanduslikku ja sõjalist jõudu ning pidas Nõukogude Liidu julgeolekuhuvisid selle taustal legitiimseteks. Külma sõja revisionism tugineb eeldusele - nagu on kirjutanud Vene ajaloolane Vojtech Mastnõi - , et “mitte kusagil väljaspool seda, mida Moskva pidas Nõukogude Liidu piirideks, ei näinud tema poliitika ette kommunistlike režiimide kehtestamist”.²⁶ Selle suuna üks esindajaid Wilfried Loth rõhutab arusaamatusi liitlastevahelistes suhetes ning näeb külma sõja kujunemises süüd lääneriikide diplomaatidel, kelle otsustusi mõjutasid irratsionaalsed vaenlasepildid.²⁷

Mis on muutunud ajalookirjutuses 1990. aastate jooksul, kui avanenud on Ida-Euroopa ning osaliselt Venemaa arhiividki? Ühest küljest on võidud ajalooteadusele vaieldamatud, sest teavet on saadud nii Nõukogude poliitika kui Ida-Euroopa sündmuste kohta.²⁸ Ent endiselt on palju probleeme, sest tänaseni on suletud Stalini fond, milles on ilmselt varjul Nõukogude Liidu otsustusprotsessi kesksemad sõlmed.²⁹ Eriti just välispoliitilistes otsustes oli Stalin vaieldamatult kõrgeim instants.³⁰ Samuti on suures osas puudu tervikliku pildi saamiseks hädavajalik allikmaterjal Nõukogude Liidu NKVD/MVD ja Punaarmee arhiividest nende

²⁴ Brzezinski, *Unity and Conflict*, 21, 51j.

²⁵ Bonwetsch, *Die Sowjetisierung Osteuropas*, 97.

²⁶ Vojtech Mastnõi viidanud Mark, Eduard. *Revolution By Degrees: Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941-47*. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 31, 2001, 5.

²⁷ Loth, Wilfried. *Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte*. Berlin: Rowohlt 1994.

²⁸ Орлик, И. И. Восточная Европа в документах Российских архивов. 1944-1953 гг. // Новая и новейшая история 1999, 5, 183-199.

²⁹ Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. Introduction. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (ed.) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949*. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997, 1-12.

³⁰ Vt nt Pechatnov, Vladimir O. The Allies are pressing on you to break your will... Foreign Policy Correspondence between Stalin and Molotov and other Politburo Members, September 1945-December 1946. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 26, 1999.

suletuse tõttu.³¹ Puudusi tuleb korvata allikatega ÜK(b)P KK ja välisministeeriumi arhiividest, kuid piisava kriitilise meeleta võib nendest, eriti välisministeeriumi materjalidest, saada vildaka pildi.³²

Uuema allikmaterjali põhjal on kirjutatud ka eeskujulikke uurimusi, mida selleski töös on kasutatud. 2003. aastal avaldatud Donal O’Sullivan’i monograafia *Stalins ‘Cordon Sanitaire’. Die Sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939-1949* toetub publitseeritud Vene allikatele ja Lääne arhiividokumentidele.³³ Terve kümnendi ning mitte ainult Nõukogude Liidu, vaid ka Lääne poliitika käsitlemine on toonud kaasa teatava pealiskaudsuse, kuid seda korvab autori tugev üldistusvõime. Märkimata ei saa jätta ka Eesti ajaloolaste panust sovetiseerimise uurimisse, mille üheks tulemuseks on Olaf Mertelsmanni toimetatud kogumik *The Sovietization of the Baltic States*.³⁴

Selles töös on kasutatud allikapublikatsioone *Восточная Европа в документах российских архивов*³⁵ ja *Советский фактор в Восточной Европе*³⁶, mis sisaldavad peamiselt NSV Liidu välisministeeriumi dokumente. Seal leidub Nõukogude diplomaatide-luurajate aruandeid välisministeeriumi juhtivatele ametnikele; Ida-Euroopa kommunistlike parteide juhtide kirju ning aruandeid Moskva kõrgemale juhtkonnale; Stalini, Molotovi ja teiste Kremli poliitikute Ida-Euroopa poliitikutega peetud vestluste üleskirjutusi; julgeolekuorganite aruandeid julgeolekuteenistuste juhtidele ja Stalinile endale. Dokumendid tervikuna võimaldavad saada teatud pildi sündmustest Ida-Euroopas ning NSV Liidu rollist, ent kahjuks puuduvad allikad, mis peegeldaksid Moskva poliitika “köögipoolt” – kuidas ja mis eesmärkidel otsused vastu võeti.

³¹ Naimark, Gibianski, *Introduction*, 9jj. Erandina võib välja tuua НКВД й польское подполье 1944-1945 (По “особым папкам” И. В. Сталина). Москва 1994.

³² Vt ühe näitena Волокитина, Т. В. Сталин и смена стратегического курса Кремля в конце 40-х годов: от компромиссов к конфронтации. // Сталинское десятилетие холодной войны. Москва: Наука 1999, 10-22.

³³ O’Sullivan, Donal. *Stalins ‘Cordon Sanitaire’. Die Sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939-1949*. Paderborn: Ferdinand Schöningh 2003.

³⁴ Mertelsmann, Olaf (ed.). *The sovietization of the Baltic States, 1940-1956*. Tartu: Kleio, 2003.

³⁵ *Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953. Том I, 1944-1948; Том II, 1949-1953*. Москва, Новосибирск 1997.

³⁶ *Советский фактор в Восточной Европе, 1944-1953 : документы : в двух томах. Т. 1, 1944-1948 / Российская академия наук, Институт славяноведения ... [и др.]; редакционная коллегия тома: Т. В. Волокитина (отв. редактор). Москва : РОССПЭН, 1999.*

Eelmiste allikapublikatsioonide jäetud saladuskatet julgeolekuorganite tegevuse kohalt aitab kergitada kogumik *НКВД и польское подполье 1944-1945*,³⁷ milles on avaldatud dokumente NKVD tegevusest Teise maailmasõja lõpufaasis Poolas. Punaarmee ja julgeolekujõudude osa “maailmarevolutsiooni elluviimises” on seni üsna vähe uuritud,³⁸ selles töös puututakse enam nende tegevust Poolas 1939-1940 ja taas 1944-1945 publitseeritud allikate ja kirjanduse põhjal.³⁹

Abiks on olnud Kominformi kolme konverentsi stenogrammide kogu *The Cominform. Minutes of the Three Conferences*⁴⁰, mis on huvitav just seetõttu, et seal leiduvaid kõnesid, aruandeid ja arutelusid uurides on võimalik leida pingeid ja vastuolusid Moskva poliitika ning kommunistlike parteide seisukohtade vahel. Publikatsioon toob hästi esile, kuidas rahvusvahelise olukorra pingestumine tõi kaasa Moskva poliitika muutumise Ida-Euroopa riikide suhtes.

Kasutatud on ka Georgi Dimitrovi päevikuid,⁴¹ mis on äärmiselt põnev allikas, kuid mille allikaspetsiifilised tegurid sunnivad ettevaatlikkusele. Stalini terrorirežiimi ajal ei kirjutatud päevikud esmajärjekorras mitte tollaste sündmuste ning arvamuste jäädvustamiseks, vaid tõendusmaterjalina tulevaseks kohtuprotsessiks päeviku kirjutaja üle. Nii ei tohtinud päevikud sisaldada midagi, mis võis selle pidajale hiljem halba varju heita.

Ameerika Ühendriikide ja Suurbritannia seisukohti Teise maailmasõja ajal on aidanud selgitada president Franklin Delano Roosevelti ja peaminister Winston Churchilli kirjavahetus kogumikus *Roosevelt and Churchill: their secret wartime*

³⁷ НКВД и польское подполье 1944-1945 (По “особым папкам” И. В. Сталина). Москва 1994.

³⁸ В. В. Марфина. Чехословацкий феврал 1948-го начинался в году // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 95.

³⁹ Abiks on olnud Tõnu Tannbergi uurimus Ida-Poola annekteerimisest Nõukogude Liidu poolt 1939-1941: Tannberg, Tõnu. Ettevalmistused okupatsiooniks. // Tarvel, Enn (toim). Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004.

⁴⁰ Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli 1994.

⁴¹ Kasutatud on kahte väljaannet: The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949. Introduced and edited by Ivo Banac. Yale 2003; Tagebücher 1933-1943 / Georgi Dimitroff ; herausgegeben von Bernhard H. Bayerlein; aus dem Russischen und Bulgarischen von Wladislaw Hedeler und Birgit Schliewenz. Berlin : Aufbau-Verlag, 2000.

correspondence.⁴² Bulgaarias ja Ungaris tegutsenud liitlaste kontrollkomisjonide (ACC - *Allied Control Commission*) publitseeritud dokumendid on andnud väärtuslikku teavet selle kohta, millised olid Nõukogude Liidu, USA ja Suurbritannia esindajate suhted kaotajariikides ning milliseid signaale lääneriikide esindajad andsid Moskva poliitika kohta lähetajariigi välispoliitika kujundajatele.⁴³ USA ja Suurbritannia sõjalised ja diplomaatilised esindused kaotajariikide territooriumidel olid esimesed, kes said lähedalt vaadelda Nõukogude Liidu sõjajärgse poliitika kujunemist. Lisaks on kasutatud Briti välisministeeriumi publitseeritud dokumente⁴⁴ ning Balti riikidesse puutuvaid Briti välisministeeriumi allikaid 1940. aastast, mis on olnud autori käsutuses.⁴⁵

Kasutatud on ka Eesti riigiarhiivi dokumente, millel on seos sündmustega Ida-Euroopas või mis peegeldavad Stalini taktikat üldisemalt. Seniste otsingute põhjal tuleb tõdeda, et nn parteiarhiivi fondid sisaldavad vähe viiteid sündmustele Ida-Euroopas.

3. Töö ülesehitus

Magistritöö raames pole võimalik käsitleda kõiki sündmusi, mis Ida-Euroopas 1944-1949 aset leidsid ja see pole ka vajalik. Rohkem tähelepanu on pööratud sündmustele ning probleemidele, mis aitavad vastata selles töös tõstatatud küsimustele.

Esimeses peatükis “lähtekohad” püüan kirjeldada raamtingimusi, milles Nõukogude Liidu poliitika kujunes. Oluline on vaadelda olukorda Ida-Euroopa riikides enne sovetiseerimist just sellest aspektist, kui resistentsed seal valitsenud poliitilised süsteemid kommunistide võimutaotluse suhtes võisid olla. Edasi kirjeldatakse ülevaatlikult sündmusi Hitleri-Stalini pakti järel ning sovetiseerimise esimest lainet

⁴² Loewenheim, Francis L (ed.). Roosevelt and Churchill: their secret wartime correspondence. New York: Saturday Review Press: Dutton, 1975.

⁴³ Documents of the meetings of the allied control commission for Hungary 1945-1947. MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 2000; Boll, Michael (Ed.). The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-1947. History and Transcripts. East European Monographs, Boulder 1985.

⁴⁴ Ross, Graham (ed.). The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945. Cambridge University Press: 1984.

⁴⁵ Foreign Office, Northern Department, Baltic States, 1940, Vol 24761, Vol 24762, Vol 24765.

Ida-Euroopas, mille haaret ja taktikat Moskva muutis Teise maailmasõja lõppedes. Muutuse aluseks olid Kremli eesmärgid ja kavad sõjajärgseks perioodiks ning rahvarinde strateegia, mis nende eesmärkide saavutamiseks kasutusele võeti. Sihtide seadmisel ning strateegiate kujundamisel võeti arvesse Nõukogude Liidu rahvusvahelist positsiooni Hitleri-vastase koalitsiooni liikmena, mida vastavas peatükis käsitletaksegi.

Peatükis “sõjast väljumine” käsitletakse Ida-Euroopa riikide püüdlusi kindlustada selline rahu, mis tagaks neile iseseisvuse ja lootusrikka tuleviku. Vaadeldakse Poolat, Rumeeniat ja Ungarit kui kolme juhtumit, millel olid erinevused, kuid oli ka palju ühist. Erinev oli nende riikide rahvusvaheline positsioon ja ühine eesmärk hoida ära või leevendada Punaarmee okupatsiooni.

Kolmandas peatükis rahvademokraatia režiimidest 1944-1947 käsitletakse Tšehhoslovakkias, Bulgaarias, Rumeenias, Poolas ja Ungaris kujunenud poliitilisi süsteeme eri vaatenurkade alt. Tšehhoslovakkia on mind huvitanud eelkõige kui NSV Liidu mõju vahendajana Ida-Euroopas ning kui riik, mille ebademokraatlik poliitika soodustas kommunistide võimuletulekut. Bulgaaria puhul vaatlen, milline oli rahvarinde strateegia teoorias ja milline praktikas. Rumeenia alapeatükis peatun sündmustel veebruaris ja märtsis 1945, kui 1940. aastal Läti annekteerimist koordineerinud Andrei Võšinski juhtimisel teostati kommunistidele meelepärase võimuvahetus. Kahes järgnevas alapeatükis peatun uue Poola valitsuse moodustamisega seotud probleemidel ning ühiskondlikel põhjustel, miks kommunistide võim Poolas püsima jäi. Ungari olukord oli mitmeti eriline ja seda näitlikustab 1945. aasta valimistega seonduva sündmustiku kirjeldus viimases alapeatükis.

Neljandas peatükis “pööre külma sõja suunas” on uuritud põhjusi, miks Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopa suhtes muutus. Jutustuse keskmeks on Kominformi asutamine, proloogiks Marshalli plaan ning epiloogiks järeldused, mida Ida-Euroopa kommunistid tegid Kominformi asutamisest.

Nõukogude Liidu poliitika karmistumine tõi kaasa stalinlike režiimide kehtestamise, mille põhilisi arengujooni püüab käsitleda viies peatükk “stalinlus Ida-Euroopas

1947-1949”. Ka siin on tehtud valik. Tšehhoslovakkia veebruaripööre esitatakse jutustuse laadis, ühepartei režiimide kehtestamist ja Moskva kontrolli tugevdamist kommunistide üle käsitletakse ülevaatliselt ja kronoloogiliselt. Peatatakse Poola sündmustel, mis olid seotud “sotsialismile ülemineku rahvuslike teede” mahasurumisega. Viimased kaks alapeatükki käsitlevad arenguid Jugoslaavias 1945-1947 ning Jugoslaavia-Nõukogude Liidu tüli algust. Peatükk “titoismist” ja Ida-Euroopa näidisprotsessidest ei taotle teema ammendavat käsitlemist, vaid pigem illustreerib, millised olid stalinlus tagajärjed Ida-Euroopale.

Töö lõpus on lisatud olulisemate Ida-Euroopa poliitikute, Nõukogude Liidu riigitegelaste ja ametnike ning teiste elulood, mille tundmine aitab sündmustikust aru saada. Mõne Nõukogude diplomaadi ja ametniku kohta ei õnnestunud andmeid leida ning puuduvad selliste riigitegelaste, nagu Stalini, Churchilli ja Roosevelti elulood, mille lisamist ma ei pidanud vajalikuks. Seevastu nimede register sisaldab kõiki ettetulevaid ajaloolisi tegelasi ning muudab magistritöö jälgimise loodetavasti hõlpsamaks.

I. LÄHTEKOHAD

1. Sõjaeelsete Ida-Euroopa riikide üldisloomustus

George Schöpflin on toonud välja erinevused Ida- ja Lääne-Euroopa poliitiliste kultuuride vahel. Ida-Euroopas juurdunud riigivõimu domineerimist ühiskonna üle nimetab Schöpflin étatismiks. Schöpflin peab oluliseks, et Ida-Euroopas ei kujunenud 19. ja 20. sajandil välja parlamendi suveräänsust ja seda isegi seal, kus valimisi peeti üldise valimisõiguse alusel – nagu Austria Riigipäeva puhul enne 1914. aastat –, sest esinduskogudel ei olnud sõnaõigust olulisemates riigiasjades. Austria keisririik kuulutas 1914. aastal sõda ilma parlamendi sanktsioonita. Iseloomulik on ka, et 1900-1939 Ida-Euroopa valitsused valimisi ei kaotanud. Sellel reeglil olid vaid Ungari 1905-1906 ja Bulgaaria 1932. aasta erandid, ning nendegi juhtumite taga polnud mitte rahva tahe, vaid vastuolud valitseva eliidi sees. Üldiselt olid valimised Ida-Euroopas peaaegu rituaalsed.⁴⁶

Teise iseloomujoonena märgib Schöpflin fassaadi-poliitikat, mis seisnes põhiseaduslike protseduuride välises järgimises. Kohtud langetasid tihti poliitiliselt kallutamatu otsuseid, meedia võis avaldada ja ka avaldas kriitikat valitsejate pihta ning huvigrupid, nagu ametiühingud, tegutsesid sageli oma liikmete huvides. Ent teisest küljest juhtis seda süsteemi silmnähtavalt võimueliit, mis kaldus pidama põhiseaduslikke ja seaduslikke protseduure ebamugavaks ja fassaadiks, millega kaunistada oma huvide jõustamist. Poliitika oli ennekõike eliidi privileeg. Samal ajal lubas riigivõim poliitiliste, sotsiaalsete, usuliste ja teistegi autonoomsete sfääride olemasolu ja need sfäärid ei olnud politiseeritud. Need vabadused hävitas sovetiseerimine.⁴⁷

Schöpflin toob ka välja eliitide kujunemise eripärad Ida-Euroopas. Poolas, Ungaris, Rumeenias, Horvaatias ja Bosnias oli poliitiline eliit pärast Esimest maailmasõda

⁴⁶ Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, 12.

⁴⁷ Ibid, 13. Tavaliselt on erandina välja toodud Tšehhoslovakkia, mille poliitika oli sõdadevahelisel ajal pluralistlik ja kus paljud huvigrupid said osaleda poliitilises protsessis. Tegelikult ei olnud sealgi parlamendi suveräänsus täielik. Üldisi strateegiaid ei otsustanud mitte parlament, vaid Tšehhi eliit, mida esindas *petka* ehk viie parlamendis esindatud partei juhid, ning president.

neofeodaalne. Riigiparaadi koloniseerisid aadli esindajad, kelle väärtussüsteem oli sarnane sellega, millega nad olid valitsenud oma mõisaid. Maa-aadli võimu kärbiti sõdadevahelisel ajal vähe ning tema võim ulatus ka armeesse, millega tal olid erivahekorrad. Eriti Poola ja Ungari riigiparaat oli neofeodaalset laadi. Raha-eliit oli Ida-Euroopas peaaegu täielikult lahus poliitilisest eliidist, mille põhjusi oli rahaga seotud tegevuste aadlikodeksile mittevastavaiks pidamine. Valitsev partei oli sageli bürokraatia kontrolli all.⁴⁸ Riigiparaat võltsis valimisi, keelustas opositsiooniparteisid, arreteeris ja hoidis kinni poliitikuid jne, ent avalik terror oli siiski harv ning see oli ka harva vajalik.

Schöpflin juhib tähelepanu ka Ida-Euroopa ühiskondade vähestele integreeritusele, mis ilmnes ennekõike rahvuste väheses integreerituses nendes paljurahvuselistes riikides. Näitena tuuakse Tšehhoslovakkia ja tema kiire lagunemine 1938. aastal Natsi-Saksamaa survele. Tšehhoslovakkia oli peamiselt tšehhide riik ja tšehhid ei suutnud tagada mittetšehhide lojaalsust. Kuid ka sotsiaalne integreeritus oli äärmiselt madal, sest ühiskonnakihid elasid oma eraldatud poliitilist elu, hoidsid kinni oma väärtussüsteemidest ning eri kihtide vaheline läbikäimine oli väike. Väike mobiilsus tõi kaasa madala lojaalsuse ning madala legitiimsuse. Seetõttu oli ka arusaadav, et need sõdadevahelise ajajärgu poolautoritaarsed või täiesti diktaatorlikud režiimid püüdsid lojaalsust suurendada natsionalistlike ideoloogiate abil. Natsionalismi puudusteks oli aga konfliktide teke eri rahvuste vahel ning vähesuutlikkus lahendada poliitilise süsteemi ja võimu jaotamise küsimusi. Üldsegi aga ei lahendanud natsionalism igapäevaseid poliitilisi, majanduslikke ja ühiskondlikke probleeme. Rõhutades transtsendentaalset vaadet poliitikale, mis kõigile rahvuse liikmetele pidi olema ühine, eitas natsionalism vajadust riiki ja ühiskonda vahendavate institutsioonide järele. See pidurdas kodanikuühiskonna kujunemist.⁴⁹

Kokkuvõttes toob Schöpflin välja tegurid, mis tegid kommunistidele võimutaotlemise Ida-Euroopas lihtsamaks:⁵⁰

- 1) ühiskonnad olid nõrgalt integreeritud,

⁴⁸ Schöpflin, *Politics in Eastern Europe*, 21.

⁴⁹ Ibid, 24-25.

⁵⁰ Ibid, 59.

- 2) olulised ühiskonnakihid (nt raha-eliit) ei olnud riigile lojaalsed,
- 3) kodanikuühiskonna nõrkus,
- 4) poliitiline tegevus ja poliitiline kogemus oli eliidi pärusmaa,
- 5) pluralism ja võitlus võimu pärast oli piiratud,
- 6) rahvas oli harjunud autoritaarse ja etatistliku valitsemisviisiga,
- 7) sotsiaalne kontroll riigi üle oli habras.

Ka Eesti Vabariigi ülevõtmise 1940. aastal tegi Nõukogude Liidule lihtsamaks seal valitsenud autoritaarne riigikord. 1938. aasta põhiseadusega sätestatud võimu kontsentreerimine Vabariigi Presidendi kätte, parlamendi kitsas pädevus ning Vabariigi Presidendi ja sisekaitseülema väga laiad volitused kaitseseisukorra seaduse kehtimise tingimustes olid riigiõiguslikud tegurid, mis lihtsustasid Nõukogude Liidu esindajatel 1940. aastal imiteerida võimu seaduslikku üleminekut J. Varese marionettvalitsusele ning 1940. aasta juulis valitud pseudoparlamendile.⁵¹

Kommunistide võimulepürgimise tegi lihtsamaks ka vana eliidi hävitamine sakslaste poolt ning radikaalsuse⁵² ja messianistlike tulevikulootuste levik sõjaaegses Ida-Euroopas. See oli võimuvaakum, mida Punaarmee kandadel saabunud kommunistid olid edukad täitma. Ent kommunistide edu ei taganud teod, mida Ida-Euroopa poliitikud ja rahvad jätsid tegemata. Tegemata tegusid on ka raske kindlaks teha. Pigem olid kommunistide edu taga tegurid, mis ei olnud nende vastaste mõjutada, ja mis muutsid kommunistid sõjajärgse võimuvõitluse ületamatuks jõuks. Need tegurid küll ei määranud täpselt iga sündmuse käiku, kuid

⁵¹ Chapter "Head of State, Government and Parliament in Estonia 1934–1940. An Overview" by Toomas Hiio and Peeter Kaasik. The reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (avaldatakse suvel 2005).

⁵² Suur osa ühiskonnast oli valmis mõtlema radikaalsetes kategooriates ning olid vastuvõtlikud totaalse muutmise keelele, mida kasutasid kommunistid. Charles Gati kirjutab, et 1945. aasta valimistel Ungaris toetas umbes pool elanikkonnast radikaalseid, mitte rahulikke muutusi. See ei tähendanud, et see radikalism oleks kattunud just kommunistide eesmärkidega, kuid kommunistid suutsid seda ära kasutada, nõudes pidevalt radikaalseid reforme. Schöplin, *Politics in Eastern Europe*, 70.

nad määrasid arengu üldist suunda.⁵³ Seepärast jätkangi kirjeldusega nendest raamidest, mis sõjajärgseid sündmusi Ida-Euroopas suunasid.

2. Hitleri-Stalini pakt ja sovetiseerimise esimene laine

Stalinluse ekspansioonile Euroopasse pani aluse Hitleri ja Stalini pakt 23. augustil 1939 ning uus geopoliitiline korraldus, mille see Ida-Euroopas ellu rakendas. Õigusega on väidetud, et mida kaks totalitaarset riiki nimetasid mittekallaletungilepinguks, oli tegelikult kallaletungileping.⁵⁴

Ida-Euroopa väikeriigid olid Esimese maailmasõja lõppedes saanud iseseisvuda ainult seetõttu, et neid idast ja läänest piiravad kolm impeeriumi lagunesid. Vene ja Saksa keisririikide lagunemisel vabanesid Valgevene (märts 1918 - jaanuar 1919), Ukraina (jaanuar 1918 - 1921), Poola; Austria-Ungari lagunemise tagajärjel iseseisvus Tšehhoslovakkia, Ungari kuningriigi arvel said alasid juurde Rumeenia ja Jugoslaavia (Ungari kaotas Versailles' rahulepinguga 2/3 oma territooriumist). Hitleri ja Stalini kokkulepe taastas Ida-Euroopas ligilähedaselt selle geopoliitilise olukorra, mis seal oli valitsenud Viini kongressi järel 19. sajandil. See tähendab, geopoliitiline tühimik täideti.

Ida-Euroopa allaneelamine Hitleri poolt algas, kui Saksamaa hõivas 1939. aasta 15. märtsil kunagi Austria-Ungarile kuulunud Böömi- ja Määrimaa ning 14. märtsil kindlustas Ungari kuningriigile kuulunud Slovakkia üle protektoraadi. Stalinil oli valida, kas garanteerida Poola iseseisvus, jättes Saksamaa ning Nõukogude Liidu vahele puhverriigi, või tükeldada Poola ning lükata Ukraina ja Valgevene liiduvabariikide piirid vastu Saksamaad. Poola allesjätmine oleks Nõukogude Liitu kindlustanud Saksamaa rünnaku vastu, kuid tema territooriumi hõivamine vastas

⁵³ Friedrich Cramer on võrrelnud ajaloolisi sündmusi nähtustega loodusest: ka kuuse geneetiline programm ei määra kasvava kuuse iga oksa paiknemist ja kuju, kuid igal juhul kindlustab ta, et üldisest kuusekujust peetakse kinni. Kuuse kasvu on sama raske ette ennustada kui äikesesähvatust õhus – ning ajalooliste sündmuste lahtihargnemist. Friedrich Cramerit tsiteerinud Lindenfeld, David F.. Causality, Chaos Theory, and the end of the Weimar Republic: a commentary on Henry Turner's Hitler's Thirty Days to Power. Forum on Structure and Agency in Historical Causation, 285.

⁵⁴ Gerd Koenenit tsiteerinud O'Sullivan, Donal. Stalins 'Cordon Sanitaire'. Die Sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939-1949. Paderborn: Ferdinand Schöningh 2003, 77.

paremini Moskva agressiivsele välispoliitikale maailmarevolutsiooni idee vaimus.⁵⁵ 23. augustil kirjutati Moskvast alla Nõukogude Liidu ja Saksamaa mittekallaletungi lepingule ning selle lisaprotokollile. 1. septembri hommikul ületas *Wehrmacht* Poola piiri.

Stalini otsus anda Hitlerile vabad käed sõja vallandamiseks põhjustas kommunistlikus liikumises palju segadust, kommunistlike parteide tegevust suunavat Kominterni ja tema peasekretäri Georgi Dimitrovi polnud Kreml ette hoiatanud. Kommunistid sattusid kõikjal terava pahameeletormi märklauaks.⁵⁶ 5. septembril 1939 kirjutas Georgi Dimitrov kirja Andrei Ždanovile, milles kurtis, et muutunud olukorras olevat Kominternil “erakordselt raske” uusi ülesandeid määratleda. 7. septembril võttis Stalin Dimitrovi muret kuulda ning nende kohtumine leidis Molotovi ja Ždanovi juuresolekul aset Kremlis. Stalini analüüs ning juhtnöörid Kominternile on jäädvustatud Dimitrovi päevikus: “Sõda käib kahe kapitalistlike riikide grupi vahel. Meil pole midagi selle vastu, kui nad üksteisega raevukalt sõdivad ja teineteist nõrgestavad,” selgitas Stalin. “Kuni sõja alguseni oli õige seada fašismi vastu demokraatlikud jõud. Kapitalistlike riikide vahelise sõja ajal ei ole see enam õige. Kapitalistlike riikide jagamine fašistlikeks ja demokraatlikeks on praegu kaotanud oma mõtte.”⁵⁷ Stalin nõudis rahvarinde loosungi mahamatmist, sest see olevat eilse päeva seisukoht ja tähendaks asuda kodanluse positsioonile.⁵⁸

⁵⁵ Vt Medijainen, Eero. 1939: võimalused ja valikud. Ajalooline ajakiri. 2000, nr 1 ja nr 2; Arumäe, Heino. Poliitilised sündmused Euroopas 1939 // Tarvel, Enn (toim.). Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004, 90-140; Ilmjärv, Magnus. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo 2004, 572-588.

⁵⁶ Prantsusmaal suleti 26. augustil 1939 kõik kommunistlikud ajalehed, leidsid aset läbiotsimised ja konfiskeerimised. Tannberg, Tõnu. Ettevalmistused okupatsiooniks. // Tarvel, Enn (toim.). Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004, 297.

⁵⁷ Tagebücher 1933-1943 / Georgi Dimitroff; herausgegeben von Bernhard H. Bayerlein; aus dem Russischen und Bulgarischen von Wladislaw Hedeler und Birgit Schliewenz. Berlin: Aufbau-Verlag, 2000, 273.

⁵⁸ Nõukogude välispoliitika kohta vt Molotov, V. M. Nõukogude valitsuse välispoliitikast. Rahvakomissaride nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil 29. märtsil 1940. aastal. Moskva: Vöörkeelse Kirjanduse Kirjastus 1940; Molotov, V. M. Nõukogude Liidu välispoliitika. NSV Liidu Rahvakomissaride nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil 1. augustil 1940. aastal. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1940.

Stalin andis Dimitrovile ka mõista, millised on Nõukogude Liidu kavatsused lähitulevikus: “Poola riik oli varem (ajaloos) rahvusriik. Sellepärast kaitsesid teda revolutsionäärid jagamise ja orjastamise vastu. Täna on ta üks fašistlik riik, mis orjastab ukrainlasi ja valgevenelasi. Selle riigi hävitamine praegustes oludes tähendaks - üks kodanlik, fašistlik riik vähem! Mis on selles halba, kui me Poola purustamise tulemusena sotsialistlikku süsteemi uutele territooriumidele ja elanikele laiendame.”⁵⁹ Nõukogude Liidu rünnak Poolale tuli Dimitrovile tõenäoliselt siiski üllatusena.⁶⁰ Päeviku järgi otsustades oli Dimitrovil raske kujundada uut Kominterni liini. 25. oktoobril Kremlis toimunud artikli arutelul jagas Stalin Kominterni peasekretärile juhiseid: “Praegu ei ole aeg teooriate jaoks! Esimese imperialistliku sõja ajal hindasid bolševikud enda võimalusi üle. Me tormasime kõik edasi, tegime vigu! Vigu saab tollaegsete oludega selgitada, kuid mitte õigustada. Täna ei tohi me bolševike toonaseid seisukohti kopeerida.” Stalin lisas: “Me arvame, et vastastikuse abi lepetega (Eesti, Läti, Leedu) leidsime vormeli, mis võimaldab meil terve rea riikide haaramise Nõukogude Liidu mõjusfääri. Kuid selleks peame olema ettevaatlikud – jälgima rangelt nende riikide sisemist režiimi ja iseseisvust. Me ei püüa neid sovetiseerida. Tuleb aeg, kui nad seda ise teevad!”⁶¹

Kui Poola probleem 1939. aastal Nõukogude juhtkonna jaoks kerkis, sooviti hoiduda 1920. aasta vigadest. Vajadusest olla ettevaatlik rääkis Stalin Dimitrovile 25. oktoobril, kuid seda peegeldas ka, millise ülekaaluka jõuga Poolat 17. septembril rünnati: Valgevene rindele oli koondatud 378 610 meest ja 2406 tanki ning Ukraina rindele 617 588 meest ja 4736 tanki. Poolal oli idapiiril septembri keskel umbes 12 000 meheline piirikaitsevägi, millele oli lootusetus olukorras antud korraldus Punaarmeele vastupanu mitte osutada.⁶²

Nõukogude Liidu kätte langes vangi 240 000 – 250 000 Poola sõjaväelast, kellest umbes 10 000 olid ohvitserid. Koos teiste arreteeritutega küündis vangivõetute arv 454 700 inimeseni. Sõjavangide küsimuse lahendamine oli stalinliku režiimi küünilisuse ja brutaalsuse näiteid. 3. oktoobri otsusega vabastati enamik vange,

⁵⁹ Dimitrov, *Tagebücher*, 274.

⁶⁰ 17. septembril kirjutas Dimitrov oma päevikusse: “Molotovi teadaanne raadios, et Punaarmee on ületanud piiri Lääne-Valgevenes ja Lääne-Ukrainas”. Ibid, 276.

⁶¹ Ibid, 279.

⁶² Tannberg, *Ettevalmistused okupatsiooniks*, 335.

välja arvatud ohvitserid, politseinikud ja teised jõustruktuurides teeninud mehed, kes paigutati erilaagrisse. 5. märtsil 1940 võttis poliitbüroo vastu otsuse, mille alusel Poola armees teeninud ohvitserid, Poola politseinikud ja teised ametimehed kuulusid mahalaskmisele. Katõnis, Harkovis ja Minskis mõrvati 1940. aasta märtsis-aprillis umbes 22 000 inimest.⁶³

28. septembril 1939 Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel sõlmitud piiri- ja sõpruslepinguga⁶⁴ langes Nõukogude Liidule 190 000 ruutkilomeetri suurune ala, mis moodustas 51,4% Poola territooriumist ja millel elas ligi 12 miljonit inimest ehk 37,1% Poola elanikkonnast. NSV Liidu Ülemnõukogu istungil 31. oktoobril 1939 teatas Molotov, et Poola riik on lakanud eksisteerimast.⁶⁵ Alustati kiiret sovetiseerimist.

Nõukogude võimu esmasteks kehtestajateks olid NKVD operatiivgrupid: 8. septembril 1939 andis siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria direktiivi, millega Ukraina NSV ja Valgevene NSV siseasjade rahvakomissariaatide korraldusel tuli komplekteerida vastavalt 5 ja 4 operatiivgruppi. Nende käsutusse anti piirivalvevägede baasil komplekteeritud 300-mehelised pataljonid. 15. septembril antud ning 17. septembril pärast rünnaku algust laiali saadetud Beria direktiiv täpsustas, kuidas vallutatud aladel uut võimu organiseerida. Hõivatud linnades tuli viivitamatult moodustada ajutised valitsused, mille koosseisu lülitada ka NKVD operatiivgruppide ülemad. Operatiivgruppide liikmetest ja punaarmeelest-piirivalvuritest tuli kohe moodustada kohalikud NKVD ametkonnad. Operatiivgruppide konkreetne ülesanne oli side- ja ametiasutuste ning koos Punaarmee poliitorganitega trükikodade, ajalehetoimetuste, paberiladude ja riiklike arhiivide hõivamine. Oli ka koostatud esialgne nimekiri 3435 inimesest, keda tuli viivitamatult arreteerida. Operatiivgrupid pidid tagama oluliste objektide valve, kokku korjama tulirelvad ja raadiosaatjad. Ukraina läänealadele saadetud 1.

⁶³ Tannberg, *Ettevalmistused okupatsiooniks*, 341.

⁶⁴ Lepingu preambula teatas, et peale "endise Poola riigi lagunemist loevad NSV Liidu Valitsus ja Saksa Valitsus eranditult enda kohustuseks sellel territooriumil rahu ja korra taastamist ning seal elavate rahvastele rahuliku koeksisteerimise kindlustamist vastavalt nende rahvuslikule eripärale" Molotov-Robbenropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989, 105.

⁶⁵ Molotov, V. Nõukogude Liidu välispoliitikast: Rahvakomissaride Nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne NSV Liidu Ülemnõukogu istungil 31. oktoobril 1939. aasta. Moskva, 1939.

operatiivgrupp oli 10 esimese päevaga arreteerinud 923 inimest ja üksnes Lvovis kokku kogunud 4 vagunitäit relvastust (arvestamata lahingumoon). Tehti ulatuslikku koostööd Gestapoga, kellega oli ühine õppekeskus Zakapanes.⁶⁶

1. oktoobril võeti ÜK(b)P KK poliitbüroos vastu “vabastatud alade” sovetiseerimise plaan, mis sai tegevusjuhiseks Ukraina ja Valgevene kommunistlikele parteidele.⁶⁷ Selle järgi tuli kohalikud valimised korraldada juba 22. oktoobril, valmiskampaania läbi viia mõisnike maa konfiskeerimise, nõukogude võimu kehtestamise, Nõukogude Liiduga ühinemise ja suurtööstuse natsionaliseerimise loosungite all. Ukraina ja Valgevene parteid pidid vallutatud aladel kohe asutama parteiorganisatsioone. 1939. aasta oktoobri lõpus toimusid ehtnõukogulikud valimised. Uuele võimustruktuurile aluse pannud “esindusorganid” (rahvuskogud) kuulutasid välja nõukogude võimu ja pöördusid Nõukogude Liidu Ülemnõukogu poole palvega võtta Lääne-Valgevene ja Lääne-Ukraina vastu “Nõukogude rahvaste vennalikku perre”. 1939. aasta novembri alguses toimus NSV Liidu Ülemnõukogu V istungjärk ja 1. novembril rahuldati Lääne-Ukraina ning 2. novembril Lääne-Valgevene liitumispalve.

Moskva poliitikat Poola ning 1940. aastast ka Eesti, Läti, Leedu, Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina suhtes iseloomustas äärmine brutaalsus. Aastatel 1939-1941 arreteeriti Lääne-Ukrainas ligikaudu 54 000 ja Lääne-Valgevenes 38 500 inimest – kokku üle 92 000 inimese, kellest enamikku süüdistati kontrrevolutsioonilises tegevuses või kuritegevuses riigivõimu vastu. 1939-1940 viidi Poolas läbi kolm küüditamist. Esimene küüditamise otsustati ÜK(b)P KK Poliitbüroos 4. detsembril 1939 L. Beria ettepanekul ja selle alusel kuulusid koos perekondadega väljasaatmisele poola asunikud, kes olid saanud maad teenete eest 1920. aasta Nõukogude-Poola sõjas.⁶⁸ Küüditamine, milles oli oluline roll Nikita Hruštšovil, viidi läbi 10. veebruaril 1940 ja see puudutas 139 590 poolakat, kellest täisealisi mehi oli kõigest 33 665. Teise väljasaatmise otsus langetati 2. märtsil 1940 Hruštšovi ettepanekul ja see oli suunatud represseeritute perekondade – kokku 61 000 inimest – vastu, kellele hiljem lisati 2000 “prostituuti”. Kolmandat korda

⁶⁶ Tannberg, *Ettevalmistused okupatsiooniks*, 341-343.

⁶⁷ Ibid, 343.

⁶⁸ Otsuses on aimata kättemaksu motiivi kaotatud sõja eest.

küüditati 1940. aasta juunis, kui asumisele saadeti 78 000 põgenikku, enamikus poolakad.⁶⁹ Eesti, Läti, Leedu ja Bessaraabia annekteerimise järel 1940. aastal haarati küüditamisaktsioonidesse ka sealsed rahvad. 11. juuni 1941. aasta NKVD meetmete plaani kohaselt Eestist, Lätist, Leedust ja Bessaraabiast väljasaadetavate arvuks oli märgitud 46 557 pereliiget, 22 885 perekonnapead, 4 159 kriminaalkurjategijat ja 794 prostituuti, kokku seega 74 395 inimest.⁷⁰ Kokku küüditati 1941. aasta juunikuus Eestist, Lätis, Leedust, Poolast ja Bessaraabiast u 95 000 inimest.⁷¹

Poola idaalade sovetiseerimine tähendas nende alade ja sealsete elanike kiiret lülitamist Nõukodude Liidu koosseisu. Vallutatud alade haldusjaotus ja administratiivne korraldus ühtlustati Valgevene ja Ukraina liiduvabariikide omaga. See oli kiirendatud sovetiseerimise mudel, mida 1940. aastal kasutati ka Eestis, Lätis, Leedus, Bessaraabias ja Põhja-Bukoviinas. Eestiski oli esmase sovetiseerimise teostaja NKVD operatiivgrupp, mis oli poliitilise järelvalve ja repressioonide tegelik teostaja 1940. aasta suvel. Kuigi uurijate kasutuses pole selle eriüksuse moodustamise, komplekteerimise ega Eestisse saatmise otsuseid, annavad viited tema tegutsemisele 1940. aastal Eestis arreteeritud isikute toimikud.⁷²

Eestis võeti kurss kiirele sovetiseerimisele vähemasti 2. juulil, kui Tallinna saabus teist korda Andrei Ždanov.⁷³ Ennekõike oli aga sovetiseerimine kiire nende soovunelmate taustal, mis valdasid mitmete kommunistidega kaasa läinud Eesti vasakpoolsete (H. Kruus, N. Andresen, N. Ruus, H. Arbon, J. Vares, O. Lauristin, J. Lauristin) meeli. Üheks unistuste väljenduseks oli konstitutsiooniprojekt, mille 27. juulil N. Ruus ENSV Riigivolikogu põhiseaduskomisjonile esitas ja millega loodeti kindlustada Eestile nn Välis-Mongoolia staatus. Põhiseadusprojekt nägi ette iseseisvat Eestit oma sõjaväe, raha jms-ga. Aleksander Terrase mälestuste järgi olnud projekti koostaja Johannes Vares ülesandel Tartu Ülikooli haldusõiguse

⁶⁹ Tannberg, *Ettevalmistused okupatsiooniks*, 345-347.

⁷⁰ Sabbo, Hilda (toimetaja). Võimatu vaikida. 1. kd. Tallinn 1996. Lk. 761–767.

⁷¹ Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940-1991. Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklik komisjon. 2005, 14.

⁷² Chapter “Political repression from June to August 1940” by Peeter Kaasik and Toomas Hiio. The reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (avaldatakse suvel 2005).

⁷³ Ibid.

professor Artur-Tõeleid Kliimann. Kui Vares selle ettepanekuga aga Ždanovi juurde läks, andnud Ždanov Varesele Ukraina põhiseaduse, milles ainukese muudatusena oli Ukraina nimi asendatud Eestiga.⁷⁴

Teise maailmasõja järel kasutati sellist äärmuslikku sovetiseerimismudelit ehk veel Jugoslaavias ja Albaanias, kuid sellest loobuti ettevaatlikumate sovetiseerimismudelite kasuks teistes riikides, kelle Punaarmee vallutas. Ettevaatliku sovetiseerimise põhjusteks oli Saksamaa kallaletung Nõukogude Liidule, mis tegi vajalikuks koostöö Hitleri-vastase koalitsiooniga ning rahvarinde strateegia taaselustamise.

3. Rahvarinde strateegia

Nõukogude Liidu välispoliitika lähtus sõjajärgsetel aastatel kahest põhilisest eesmärgist - säilitada sõjaaegne liit USA ja Inglismaaga ning ehitada üles julgeolekutsoon Ida-Euroopas. Koostööd lääneliitlastega peeti oluliseks mitmel põhjusel: esiteks loodeti saada USA majandusabi sõjas purustatud riigi ülesehitamiseks, teiseks leidis Stalin, et parim sõjajärgne rahvusvaheline korraldus oleks selline, kus neli superriiki tagavad ühiselt püsiva rahu maailmas, nagu oli ette näinud Roosevelti nn nelja politseiniku idee.⁷⁵ Ida-Euroopas aset leidnud sovetiseerimine on külma sõja teoreetikuid viinud arvamusele, et Stalin ei soovinudki suhete hoidmist liitlastega. Siiski on tõenäolisem, et Stalin taotles kahte üksteisega vastuolus olevat eesmärki korraga. Oma mõju kehtestamiseks Ida-Euroopas, ilma et see liigselt ärritaks Läänt, oli Moskvale varuks spetsiaalne rahvarinde strateegia.⁷⁶

Rahvarinde strateegia tõsteti uuesti kilbile kohe pärast Saksamaa kallaletungi. 1941. aasta 22. juuni varahommikul Kremli kutsutud Dimitrovile anti juhtnöörid see 1935. aasta Kominterni VII Kongressil vastu võetud ning 1939. aastal maha maetud

⁷⁴ Chapter "Political repression from June to August 1940" by Peeter Kaasik and Toomas Hiio.

⁷⁵ Filitov, Aleksei M. Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II. // Gori, Francesca; Pons, Silvio (ed) The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53. London 1996.

⁷⁶ Mark, Eduard. *Stalin's National Front Strategy for Europe*, 7.

loosung “töölisklassi ühine võitlusväerind fashismi vastu”⁷⁷ taas välja kaevata. “Sotsialistliku revolutsiooni küsimust ei tule tõstatada. Nõukogude rahvas peab isamaasõda fašistliku Saksamaa vastu”, märkis Dimitrov üles Stalini korraldused. Kominterni sekretariaadi istungil sama päeva õhtul sõnastas Dimitrov uue poliitika – rahvarinde strateegia - põhimõtted: tuleb ellu kutsuda rahvuslikud vabastusliikumised, mis ühendavad mitte ainult töölisi, vaid ka väikekodanlust, intelligentsi ja talupoegi; maailmarevolutsiooni loosungist tuleb loobuda. Veel samal päeval saadeti vastavad instruksioonid kommunistlikele parteidele laiali.⁷⁸

Dimitrovi sõnastatud rahvarinde strateegia eesmärk oli anda väikestele kommunistlikele parteidele võim laia koalitsiooni abil, kus domineerivad kommunistid ja mis väliselt järgib “kodanliku demokraatia” printsiipe. Selle taktika eesmärgiks oli:

- 1) lõhestada ja halvata kohalik vastupanu kommunistidele,
- 2) kehtestada poliitilise võimu keskus, mis võidaks rahva poolehoidu kutsungitega reformidele ja taastusprogrammidele,
- 3) hoida ära lääneriikide vastuväited kommunistide domineeritavate ja Moskvale kuuletuvate režiimide järkjärgulisele kehtestamisele. Nõukogude Liit ei tohi sattuda enneaegsesse konflikti oma liitlastega, et mitte kaotada eeliseid, mida selline koostöö võiks tuua.⁷⁹

Sõja lõppedes täielikumalt väljatöötatud rahvarinde strateegia sisaldas järgmisi põhilisi elemente:

⁷⁷ Dimitrov, Georgi. Fashismi pealetung ja Kommunistliku Internatsionaali ülesanded võitluses töölisklassi ühtsuse eest fashismi vastu, 2. augustil 1935 a. Moskva, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühing NSV Liidus, 1935; Erkoli. Kommunistliku Internatsionaali ülesannetest seoses ilmasõja ettevalmistusega imperialistide pool, 15 augustil 1935 a. Moskva, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühing NSV Liidus, 1935; Kommunistliku Internatsionaali seitsmenda üleilmse kongressi resolutsioonid. Moskva, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühing NSV Liidus, 1935.

⁷⁸ Valeva, Jelena. The CPSU, The Comintern, and the Bulgarians. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (ed.) The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 41-54. Vormel “väikekodanlus, intelligentsi ja talupojad” muutus hiljem dogmaks. 22. juunil rääkis Dimitrov Bulgaaria Kommunistliku Partei raadisaates: “Pidage meeles, et praegusel etapil on küsimus rahvaste vabastamises natsliku okupatsiooni alt, mitte sotsialistlikus revolutsioonis.” Bulgaaria KP välisasjade büroo resolutsioon ütles: Proletariaadi diktatuuri, Nõukogude võimu ja sotsialismi ülesanded ei ole praegusel sõja etapil otsustavad. “Nüüd on meil ainult üks rinne - fašismivastane rinne ja mitte miskit muud. Kõik, kes aitavad Nõukogude Liitu tema sõjas Natsi-Saksamaa vastu, on meie liitlased, vaatamata parteilisele kuuluvusele, sotsiaalsele taustale või sotsiaalsetele vaadetele.” Valeva, *The CPSU, The Comintern, and the Bulgarians*, 43. Kominterni instruksioon maailma kommunistlikele parteile, mis väljendas seda uut poliitikat, anti välja 7. juulil.

⁷⁹ Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 7.

- 1) Laiapõhjalised rahvarinded, mis on formaalselt representatiivsed, kuid tegelikult kommunistide kontrolli all; põhilised sihtgrupid olid töölised, väikekodanlus, intelligents ja talupojad.⁸⁰
- 2) Rõhuasetus rahvuslusele. Kuna rahvarinded hõlmasid erinevaid klasse ja kõige pakilisem ülesanne oli võitlus sakslaste vastu, andis ÜK(b)P KK rahvusvahelise informatsiooni osakond (OMI) korralduse, et tuleb apelleerida rahvuslusele, mitte klassivõitlusele. Sellest sai alguse vormeli “rahvuslikud teed sotsialismile” rõhutamine.
- 3) Loosungid mõõdukatest, mitterevolutsioonilistest sotsiaalmajanduslikest reformidest. Põhiliseks programmilisteks punktideks, mis leidsid suurt toetust Ida-Euroopas, olid maareform⁸¹ ja suuremate ettevõtete natsionaliseerimine, kuid kommunistid olid valmis mõnda aega sallima väiksemaid ettevõtteid eesmärgiga leida väikekodanluselt toetust suurkodanluse vastu.
- 4) “Kodanliku demokraatia” tavade austamine. Parlamendid, opositsiooniparteid ja valimised olid kõik silmakirjalikult osaks kommunistide programmist. Eriti Stalin ja Dimitrov rõhutasid, et ole vaja proletariaadi diktatuuri selleks, et viia kommunismi Euroopasse.⁸²
- 5) Efektive valitsemise lubadus: KP-d esitlesid end kui häid valitsusparteid, kellel on praktilised vastused pakilistele probleemidele sõjas purustatud kontinendil, viidates kiirele majanduslikule arengule Nõukogude Liidus. Eesmärk oli võita nii palju rahva toetust, et opositsiooniparteid tuleks represseerida võimalikult vähe, lubades nii kommunistidel jääda üldiselt “kodanliku demokraatia” raamidesse.
- 6) Solidaarsus liitlaste vahel: OMI ja Stalin rõhutasid korduvalt, et KP-d peavad hindama häid suhteid ka lääneliitlastega, sest see oli Nõukogude Liidu huvides.

⁸⁰ Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 17jj.

⁸¹ Paljudes Ida-Euroopa riikides olid maareformid jäänud sõdadevahelisel ajal lõpetamata. Vt Seton-Watson, *East European Revolution*, 13-19.

⁸² Ja tõepoolest, proletariaadi diktatuuri poleks olnud vaja, kui rahvarinded oleksid võitnud oma sihtgruppide toetuse. Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 19.

Rahvarinde strateegia rakendamist 1941. aastast tõendavad allikad nii Moskva kui Ida-Euroopa riikide arhiivides, samuti Briti luure materjalid.⁸³ 1943. aasta maikuuni käis KP rakukeste juhtimine Moskvast Kominterni, Kominterni laialisaatmise järel 1943 ÜK(b)P KK Rahvusvahelise Informatsiooni Osakonna (OMI) kaudu, mida juhtis Dimitrov.⁸⁴

Rahvarinde direktiivide elluviimist raskendas asjaolu, et ühtset kontseptsiooni tuli kohaldada väga mitmekesistes oludes. Probleemiks oli, et rahvarinne eeldas mõõdukust kommunistidelt, kes olid väljaõppe saanud 1930. aastate Nõukogude Liidus, ning nõudis neilt loobumist jõumeetoditest ja bolševiku tavapärasest “revolutsioonilisest perspektiivist”. Siin peitus vastuolu, sest nende tegevuse tulemuslikkust hinnati selle järgi, kui edukalt suutsid nad laiendada Moskva võimu, kuid rahvarinne polnud selleks alati kõige tõhusam instrument.⁸⁵ Teresa Toranska väidabki, et näiteks Poola kommunistid suutsid oma võimu kindlustada just siis, kui nad rahvarindest kui asjaoludele mittesobivast strateegiast ei juhindunud.⁸⁶ Vastuolu oli ka selles, et koostöö kodanlike jõududega võis hiljem tuua kaasa süüdistuse kodanlikus natsionalismis, kuid see on ajas etteruttamine.

Millise kuju rahvarinde strateegia võttis, sõltus selle riigi strateegilisest tähtsusest Nõukogude Liidu jaoks, kohalike KP-de positsioonist ühiskonnas; oluline oli, kas sellel riigil oli Moskvaga piirivaidlusi. Nende tegurite koosmõjul kujunesid omanäolised režiimid, mida kutsuti “uuteks demokraatiateks” või

⁸³ Naimark, Gibianski, *Introduction*, 9jj. Briti luure materjale on kasutanud Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 6.

⁸⁴ Kominterni laialisaatmine üle on pikka aega vaieldud. Tänu viimase aja uuringutele ei ole siiski põhjust kahelda, et Kominterni laialisaatmine oli pettemanööver, sest need toimingud, mida kuni 1943. aasta maini juhtis Komintern, ei katkenud, vaid muutusid isegi laiaulatuslikemaks. Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 6. Korraldusi anti raadio teel, selle katkemisel kas NKGB (Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaat) või saatkondade kaudu. Valeva, *The CPSU, The Comintern, and the Bulgarians*, 47-48.

⁸⁵ Ida-Euroopa kommunistid pidid tihti konkureerima oma kaasmaalastest parteikaaslastega Moskvast, keda Stalin hoidis varuks juhaks, kui kohalikud kommunistid ei tule oma ülesannetega toime või ei osutu küllalt kuulekaks. Nii näiteks oli Gheorghiu-Dej'le Stalinil alternatiiviks Moskva kommunist Ana Pauker; Poolas eelistaski Stalin võimule panna pigem Moskva poolakaid kui Poola kommuniste, kes jäid 1944. aasta suvel PPR-i poliitbüroos vähemusse.

⁸⁶ Otsustav etapp, mil PPR suutis kindlustada võimu Poola üle ja võtta see üle “põrandaaluselt riigilt”, oli just oktoober 1944 kuni mai 1945, kui loobuti rahvarindest ning toetuti julgeolekujõudude karmile tegevusele. Toranska, Teresa. Oni. *Stalin's Polish Puppets*. London: Collins Harvill, 1987, 115.

“rahvademokraatiateks”. Kohalikud kommunistid rääkisid ka “rahvuslikust teest sotsialismi”.⁸⁷

Rahvarinde strateegia hindamiseks on oluline küsida, kas Stalini eesmärk pärast Teist maailmasõda oligi kehtestada Ida-Euroopas “rahvademokraatia” režiimid või pidas ta neid vaid lühikeseks vaheetapiks? Sellest tulenevalt, kas üleminek sotsialismi oli Stalini kavades võimalik ka ilma proletariaadi diktatuurita?

Stalini ja teiste Kremli juhtide kõnelused Ida-Euroopa kommunistidega ning ka peasekretäri intervjuud välisajakirjanikele 1947. aastani näivad kinnitavat, et rahvademokraatia oli eesmärk, mitte ainult vahend. 1944. aasta paiku kirjutas Andrei Ždanov oma märkmikku, et Austria, Ungari ja Saksamaa, samuti Nõukogude Liidu naabermaade jaoks on tõenäoline “rahulik tee sotsialismi”.⁸⁸ 1946. aasta juulis kohtumisel Tšehhi kommunisti Klement Gottwaldiga loetles Stalin riike (Jugoslaavia, Bulgaaria, Tšehhoslovakkia, Poola), kus olevat võimalik oma eriline tee sotsialismi. See tee ei nõudvat “Nõukogude süsteemi” rakendamist ega proletariaadi diktatuuri. “Meie tee oli lühike, kiire ja nõudis palju verd ja ohvreid. Kui teil on võimalik seda vältida - vältige,” rääkis Stalin, “selle ohvrite ja vere hinna, mida oli vaja tuua, tõi juba Punaarmee.”⁸⁹ Vestluses Poola liidrite kommunisti Bolesław Bieruti ja sotsialisti Edward Osóbka-Morawskiga 23. mail 1946 ütles Stalin: “Poolas ei ole proletariaadi diktatuuri ja seal pole see ka vajalik. /.../Demokraatia, mis kehtestatakse teil Poolas, Jugoslaavias ja osaliselt Tšehhoslovakkias, on demokraatia, mis viib teid sotsialismi ilma vajaduseta kasutada proletariaadi diktatuuri ja Nõukogude süsteemi.”⁹⁰

Moskval ei olnud sovetiseerimise plaani Ida-Euroopa jaoks. Ka ei ole võimalik kinnitada, et Stalin oleks ette näinud eri tugevusastmega sovetiseerimisi eri riikide jaoks. Nii pole õigus Geir Lundestadil ja Charles Gatil, kes on väitnud, et Poola, Bulgaaria ja Rumeenia olid Nõukogude Liidule olulisemad ja seal rakendati karmimaid meetmeid kui Tšehhoslovakkias ja Ungaris, mis Nõukogude Liidu jaoks

⁸⁷ Gibianski, Leonid J. Sowjetisierung Osteuropas - Charakter und Typologie. // Lemke, Michael (hrsg.) Sowjetisierung und Eigenständigkeit in der SBZ/DDR (1945-1953). 1999, 32-42.

⁸⁸ Волокитина, Сталин и смена стратегического курса, 13.

⁸⁹ Ibid, 13-14.

⁹⁰ VE, 457; Волокитина, Сталин и смена стратегического курса, 14.

nii olulised polnud. Leonid J. Gibianski on väitnud, et Stalin rakendas iga riigi puhul ja igal juhtumil eri poliitikat, mis tema arvates kõige paremini vastas antud poliitilistele, rahvusvahelistele, majanduslikele ja sotsiaalsetele tingimustele.⁹¹ Stalin oli pragmaatik ning tema poliitika Ida-Euroopas oli pragmaatilise ja paindliku poliitika parimaid näiteid.

Stalin oli pärast sõda valmis näitama silmatorkavat paindlikkust ka Eestis, Lätis ja Leedus. 15. detsembril 1945 kirjutas Nikolai Karotamm Malenkovile kirja: “EKP KK pleenum palub Teid mitte määrata 25. detsembrit tööpäevaks ENSV-s, silmas pidades, et meie noores vabariigis on veel üsna tugev traditsioon tähistada Jeesuse sünnipäeva, toob selle päeva mitternimetamine tööpäevaks meile suure poliitilise võidu.”⁹² 21. detsembril 1945 võttis NSV Liidu rahvakomissaride nõukogu vastu otsuse nr 3126: “Rahuldada ENSV RKN ja EKP KK palve lükata puhkepäev 23. detsembrilt 25. detsembrile 1945.” Veimerile ja Karotammele adresseeritud kirjale olid alla kirjutanud J. Stalin ja J. Tšadajev. Stalini sünnipäev otsustati lükata jõulupüha päevale.

4. Kremli kavad sõjajärgseks maailmakorralduseks

Nõukogude Liidu välisministeeriumi arhiivist on leitud dokumente, mis heidavad valgust Moskva välispoliitika juhtivate strateegide vaadetele sõjajärgsest rahvusvahelisest olukorrast ning Nõukogude Liidu tulevase rollist.⁹³ Siin kasutatud Maxim Litvinovi ja Ivan Maiski memorandumid valmisid kahe komisjoni töö tulemusena: Rahulepingute ja Sõjajärgse Ülesehituse Küsimuste Komisjon (“Litvinovi komisjon”) moodustati septembris 1943 ja Hitlerliku Saksamaa ja tema liitlaste poolt Nõukogude Liidule tekitatud kahjude komisjon (“Maiski komisjon”, tuntud ka kui “Reparatsioonide komisjon”) 10. novembril 1943.⁹⁴ Memorandumid annavad üsna hea ettekujutuse Nõukogude Liidu välispoliitilistest eesmärkidest,

⁹¹ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 34-35.

⁹² ERAF 1-3-424, 64.

⁹³ Memorandumi esitas ka Andrei Gromõko, tollal tõusev täht välispoliitikas, eriti Ameerika Ühendriikide asjatundja. Tema memorandumit siin siiski ei käsitleta.

⁹⁴ Filitov, Aleksei M. Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II. // Gori, Francesca; Pons, Silvio (ed) *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53*. London 1996, 6. Tegutses veel ka kolmas komisjon: Vaheahu Probleemide Komisjon (“Vorošilovi komisjon”).

Molotovi seisukohtadest annavad aimu mõned tema märkused memorandumite lehekülgedel.⁹⁵

11. jaanuaril 1944 Maiski esitatud memorandum oli esimene detailne dokument, mis sõnastas sõjajärgse perioodi põhieesmärgid.⁹⁶ Selleks oli “luua olukord, mis tagaks Nõukogude Liidule pikaks ajaperioodiks julgeoleku ning rahu püsimise vähemalt Euroopas ja Aasias”.⁹⁷ “Pikk ajaperiood” tähendas “küllalt pikka aega”, et

a) Nõukogude Liit saaks nii tugevaks, et tal ei tuleks karta agressiooni Euroopast ega Aasiast ning ükski jõud või jõudude kombinatsioon isegi ei julgeks sellist agressiooni kaaluda,

b) Euroopa, või vähemalt Mandri-Euroopa, muutuks sotsialistlikuks ja sel teel oleksid välistatud sõdade puhkemised selles maailmajaos.

Esimene periood pidi Maiski hinnangul kestma 10 ja teine 30-40 aastat.

Nende eesmärkide saavutamiseks oli Maiski arvates “üle kõige vajalik, et Nõukogude Liit väljuks sõjast soodsate strateegiliste piiridega”. Silmas peeti 1941. aasta piiride taastamist ning lisaks taotleti Rumeenia ja Soomega pikaajaliste vastastikuse abistamise paktide sõlmimist, mis lubaksid Nõukogude Liidul rajada seal sõjalisi baase. Iseloomustus Tšehhoslovakkiale - “võib olla meie mõju tähtis vahendaja Kesk-, Lõuna- ja Ida-Euroopas”⁹⁸ – pidas teatud määral kindlasti paika (vt ptk III, 1).

Maiski avaldas ka arvamust, millised võiksid olla vaenlasriikide ja vaenlase poolt vallutatud riikide tulevased riigikorrad: “Nõukogude Liit on huvitatud, et nende maade riiklik korraldus põhineks laia demokraatia põhimõttel, rahvarinde idee vaimus. On põhjust eeldada, et riikides, nagu Norra, Taani, Holland, Belgia,

⁹⁵ Vt Pechatnov, Vladimir O. The Big Three After World War II: New Documents on Soviet Thinking about Post-War Relations with the United States and Great Britain. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 13, 1995, 10.

⁹⁶ Советский фактор в Восточной Европе, 1944-1953 : документы : в двух томах. Т. 1, 1944-1948 / Российская академия наук, Институт славяноведения ... [и др.]; редакционная коллегия тома: Т. В. Волокитина (отв. редактор). Москва : РОССПЭН, 1999, 23-48.

⁹⁷ Советский фактор, 23.

⁹⁸ Ibid, 30.

Prantsusmaa ja Tšehhoslovakkia, viiakse need põhimõtted adekvaatselt ellu ilma igasuguse välise surveta. Olukord on teistsugune riikides, nagu Saksamaa, Itaalia, Jaapan, Ungari, Rumeenia, Soome, Bulgaaria, Poola, Jugoslaavia, Kreeka ja Albaania. Tagamaks seal demokraatlike režiimide teke võib osutuda vajalikuks välise interventsiooni mitmesuguste meetmete kasutuselevõtt Nõukogude Liidu, USA ja Suurbritannia poolt. Ei tohi kohkuda tagasi taoliste teiste rahvaste 'siseasjadesse sekkumiste' ees, sest demokraatia olemasolu riikide poliitilistes süsteemides on pikaajalise rahu põhilisi tagatisi.”⁹⁹

Maiski hindas liitlaste-vahelise koostöö jätkumist Nõukogude Liidule väga tähtsaks ning ka võimalikuks, kuigi mitte alati lihtsaks. Ta annab lugejale mõista, et peamine oht rahule võib tuleneda enneaegsete revolutsioonide puhkemisest: “Kui sõjajärgse perioodi alguses puhkevad proletaarsed revolutsioonid Euroopas, muutuvad ühelt poolt Nõukogude Liidu ja teiselt poolt USA ning Suurbritannia suhted pingelisteks ja isegi teravateks. Kui aga proletaarseid revolutsioone Euroopas vahetus tulevikus aset ei leia, pole põhjust karta, et suhted võiksid kujuneda halvaks.”¹⁰⁰

Litvinovi memorandum oli jaotatud alateemadesse.¹⁰¹ Aruannet suhetest Ameerika Ühendriikidega alustas Litvinov Nõukogude Liidu sõjaaegse välispoliitika keskse küsimuse - Nõukogude Liidu 1941. aasta läänepiiri tagasisaamisega. Litvinov ei pidanud seda raskeks, sest Ameerika Ühendriikidel polevat selles piirkonnas erilisi huvisid ning Roosevelt olevat piisavalt realist, et käituda vastavalt. Pärast mõningasi ideoloogilisi probleeme ta “lõpuks lepib paratamatusega ning tunnustab piire, mis vastavad meie taotlustele”.¹⁰² Euroopa tulevasest korraldusest kirjutas Litvinov, et Ameerika huvi olevat “normaliseerida elu Euroopa riikides, nende täielik stabiliseerimine kodanlik-demokraatlike või isegi konservatiivsete valitsuste abil, mis kaotavad sotsiaalsete murrangute ohu. Erinevused lähenemises korra ja valitsuste kehtestamisele mõnedes Euroopa riikides,” jätkas Litvinov, “võivad tekitada arusaamatusi ning pingeid ühelt poolt meie ja teiselt poolt Inglismaa ja USA vahel.”

⁹⁹ *Советский фактор*, 36jj.

¹⁰⁰ Ibid. See näib tõelise hoiatusena ning seda hoiatust võidi Moskva juhtkonnas ka kuulda võtta – see seletaks Nõukogude Liidu küllaltki mõõdukat sõjajärgset poliitikat. Vt ka Волокитина, *Сталин и смена стратегического курса*, 11.

¹⁰¹ Dateeritud vastavalt 10. jaanuar 1945, 15. november 1944 ja 11. jaanuar 1945.

¹⁰² Pechatnov, O. *The Big Three After World War II*, 10.

Aruandes Nõukogude-Briti suhetest leidis Litvinov, et kooskõla Inglismaaga on võimalik saavutada ainult siis, kui Euroopa jagatakse sõbralikult julgeolekusfääridesse geograafilise läheduse põhimõttel. “Selle kriteeriumi järgi,” kirjutas Litvinov, “peaks meie maksimaalne julgeolekusfäär hõlmama Soomet, Rootsit, Poolat, Ungarit, Tšehhoslovakkia, Rumeeniat, Balkani slaavi riike, samuti Türgit. Briti sfäär peaks kahtlemata hõlmama Hollandit, Belgia, Prantsusmaad, Hispaania, Portugali ja Kreeka.” Norra, Taani, Saksamaa, Austria ja Itaalia pidid Litvinovi arvates moodustama “neutraalse tsooni”. Kaks kuud hiljem muutis ta seda seisukohta pisut: Norra langes Nõukogude huvisfääri ja Briti huvid laiendati Rootsile, Taanile ja Itaaliale.¹⁰³ Ta soovitas Stalinil ja Molotovil jõuda neis küsimustes Inglismaaga “džentelmenide kokkuleppele” veel enne sõja lõppu. Seda kirjutades polnud ta ilmselt teadlik “protsentide lepingust” Churchilli ja Stalini vahel 9. oktoobri öösel, millega mitmed Balkani ja Ida-Euroopa riigid tõepoolest Briti ja Nõukogude mõjusfääridesse ka jagati.¹⁰⁴

Viimase aruande kirjutas Litvinov 1945. aasta veebruarikuise Jalta konverentsi eel ning ta pidas vajalikuks täpsustada oma mõjusfääride kontseptsiooni. Ta kirjeldas julgeolekutsoone kui tsoone, milles ühel superriigil on strateegiline ülemvõim ja välistatud on teiste superriikide “laskumise eriti lähedastesse suhetesse või jõudmine kokkuleppele riikidega meie sfääris meie tahte vastaselt, rääkimata taotlemast seal sõjalisi baase.”¹⁰⁵ Sellele tingimusele lisas Litvinov, et tõenäoliselt nõuab Inglismaa “garantiisid valitsuste tüüpide osas ning iseseisvust riikidele Nõukogude julgeoleku tsoonis.” Pole päris selge, kas see oli Litvinovi varjatud soovitus Kremli juhtidele, aga igatahes tõmbas Molotov selle segava tingimuse aruande leheküljel maha.¹⁰⁶

¹⁰³ Pechatnov, O. *The Big Three After World War II*, 12-13.

¹⁰⁴ “Protsentide leping” tähistab kokkulepet Stalini ja Churchilli vahel, mis jagas Balkani riigid mõjusfääridesse. Vastavalt sellele jagunesid riigid järgmiselt: Kreeka (Inglismaa 90% - Venemaa 10%), Rumeenia (Venemaa 90% - teised 10%), Jugoslaavia (50%-50%), Ungari (50%-50%), Bulgaaria (Venemaa 75% - teised 25%). Berend, Ivan T. *Central and Eastern Europe 1944-1993. Detour from the periphery to the periphery*. Cambridge University Press 1998, 10-11.

¹⁰⁵ Pechatnov, O. *The Big Three After World War II*, 14.

¹⁰⁶ Ibid.

Maiski ja Litvinovi memorandumite puhul torkab silma vähene lähtumine ideoloogiast ning reaalspoliitiline lähenemisviis. Litvinovile oli oluline mõjusfääride poliitika, mille põhjuseks võis olla skepsis liitlastevahelise üksmeele püsimise suhtes sõjajärgse Euroopa kujundamisel. Teades, milline lõhe valitseb Lääne ja Nõukogude Liidu vaadetes demokraatialle, lootis ta võib-olla vältida tõsisemaid lahkumisi Euroopa jaotamisega mõjusfääridesse. Maiski uskus rohkem liitlaste koostöö võimalikkusesse demokraatia “eksportimisel” Euroopa riikidesse. Seejuures kasutas ta demokraatia mõistet nähtavasti sellises tähenduses, nagu see oli tavaks Nõukogude Liidus, nägemata seal vastuolu või konfliktiohtu.¹⁰⁷

Nõukogude välispoliitika ja Stalini avaldused näivad kinnitavat, et Moskvast lähtuti vajadusest joonistada kaardile mõjusfäärid ning samasugust lähenemist eeldati ka lääneriikidelt. Vestluses Bulgaaria ja Jugoslaavia liidritega 1945. aasta alguses teatas Stalin: “See sõda ei ole nii nagu minevikus; kes iganes mingi ala hõivab, kehtestab seal oma ühiskondliku süsteemi. Igaüks viib sisse oma süsteemi, nii kaugele kui ta armee tungida suudab.”¹⁰⁸ Nõukogude diplomaadid ei teinud saladust, et Moskva aktsepteerib oma piiriäärsetes riikides edaspidi ainult sõbralikke režiime. 1946. aastal ütles Stalin enesestmõistetavusega: “Küsime, mis on siis imestusväärset selles, et Nõukogude Liit soovib end julgestada tulevikus, püüab saavutada seda, et neis maades (Soome, Poola, Rumeenia, Bulgaaria, Ungari - K. P.) oleksid valitsused, kes suhtuvad lojaalselt Nõukogude Liitu?” Ta lisas: “Kuidas võib, olles mõistuse juures, kvalifitseerida neid Nõukogude Liidu rahulikke taotlusi meie riigi ekspansionistlike tendentsidena?”¹⁰⁹

5. Välispoliitilised raamtingimused: suur allianss

Winston Churchilli poolt “suureks alliansiks” ristitud koalitsioon kutsuti ellu 1939. aasta septembris ja sellesse kuulus esialgu kolm riiki – Suurbritannia, Prantsusmaa ja Poola. Poola oli Prantsusmaa liitlane 1921. aastast ja Inglismaaga sidus teda vastastikuse abistamise leping 25. augustist 1939. Mõlemad riigid olid

¹⁰⁷ Vrd Filitov, *Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions*, 14, 16.

¹⁰⁸ Djilas, Milovan. *Conversations with Stalin*. Rupert Hart-Davis: Soho Square London 1962, 105; Djilas, Milovan. *Uus klass. Kommunistliku süsteemi analüüs*. New York, 167.

¹⁰⁹ Stalin, J. V. Seltsimees J. V. Stalini intervjuu “Pravda kirjasaatjaga hr. Churchilli kõne kohta. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946, nr 6, 379.

garanteerinud avalikult Poola iseseisvust 31. märtsil 1939. 1942. aastaks oli Ühinenud Rahvaste Deklaratsioonile allakirjutanud riike 26. Deklaratsioon omakorda rajanes 1941. aasta Atlandi Hartal, mis mõistis hukka territoriaalsed vallutused ning kuulutas kõigi rahvaste õigust valida ise omale valitsus. Saksamaa rünnak Nõukogude Liidule 22. juunil 1941 tõi suure allianssi liikmeks Nõukogude Liidu, Jaapani rünnak Pearl Harbourile 7. detsembril ning Saksamaa sõjakuulutus USA-le lisas ka Ameerika Ühendriigid.

Saksamaa kallaletungi järel tuli Moskval paljud oma senised seisukohad ümber pöörata. Kuna “isamaasõjas” oli igasugune abi hädavajalik, loobuti Kremlis äsjasest arvamusest, et Poola riik olevat lõpetanud olemasolu. Ülesvõetud kontaktid viisid juba 30. juulil 1941 Nõukogude Liidu ja Poola lepingu ning sõjalise kokkuleppe sõlmimiseni. Sellega nõustus Moskva tühistama 1939. aasta Saksa-Nõukogude lepped, taastama diplomaatilised suhted ning moodustama Poola vangidest oma territooriumil Poola armee. Mis puudutas Poola piire enne 1939. aasta septembrit ja nende tunnustamist Moskva poolt, siis selle kohale jäi rippuma ebaselgus.¹¹⁰

1941. aasta detsembris sõitis Briti välisminister Anthony Eden Moskvasse sõlmima Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahelist liidulepingut.¹¹¹ Stalin nõudis Nõukogude piiride tunnustamist 1941. aasta 22. juuni seisuga, st Ida-Poola, Leedu, Läti, Eesti, Põhja-Bukoviina ja Bessaraabia kuulumist Nõukogude Liitu. Kuna Moskva oli ühinenud Atlandi Hartaga ning tunnustanud Poola eksiilvalitsust, siis see oli ootamatu ja halb üllatus. Inglismaa ega USA ei olnud teinud plaane Euroopa sõjajärgse korralduse kohta, Eden aga avastas oma üllatuseks, et Stalini ideed Euroopa sõjajärgse korralduse kohta olid “äärmiselt selgepiirilised”.¹¹²

Stalin tegi ettepaneku sõlmida lisaks vastastikusele sõjalise abistamise paktile ka salajase protokolli, milles määratletaks Euroopa sõjajärgsed piirid ning muuhulgas kehtestataks, et Rumeenia ja Soome peavad oma riiki lubama Nõukogude väebaase. Ajal, kui *Wehrmachti* tankid ohustasid talvist Moskvat, ei olnud Stalin äraootaval positsioonil, vaid andis märku, et soovib ise suunata sündmuste käiku. Juba sel ajal

¹¹⁰ Davies, Norman. Rising '44. 'The Battle for Warsaw'. London: Mcmillan 2004, 40.

¹¹¹ Ross, Graham (ed.). The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945. Cambridge University Press: 1984, 82-87.

¹¹² Mark, *Stalin's National Front Strategy for Europe*, 8.

olid Moskvast valminud detailsed Euroopa sõjajärgse korralduse kavad (vt peatükk I.4).

Kuna USA ei olnud nõus mingisuguste territoriaalsete klauslitega, jäi piiride paikapanemine katki. 26. mail 1942 sõlmiti Inglismaa-Nõukogude Liidu vastastikuse abistamise pakt lisalepinguteta. Stalin ei loobunud territoriaalsetest nõudmistest. 24. mail 1942 väljendas Stalin telegrammis Londonis viibivale välisasjade rahvakomissar Vjatšeslav Molotovile rõõmu pakti sõlmimise üle ning lisas, et piiride küsimuse lahendamata jätmine polnudki halb, “sest meie käed jäävad vabaks. Piiride küsimuse... selle lahendame jõuga.”¹¹³

Suurbritannia valitsus oli siiski valmis järeleandmisteks. Balti riikide okupeerimise mittetunnustamispoliitika oli algusest peale seatud sõltuvusse sellest, kas Nõukogude Liit toetab käimasolevas sõjas Saksamaad või Suurbritanniat. Selles vaimus 29. juulil 1940 *War Cabinet*’is langetatud otsus nägi ette, et “Eesti, Läti ja Leedu Nõukogude Liidu poolt annekteerimise tunnustamist tuleb samuti lükata nii kaua edasi, kuni me oleme võimelised saavutama *quid pro quo* (rõhk originaalis)”.¹¹⁴ *De jure* tunnustamine pidi ootama sõja lõppu ja rahukonverentsi.¹¹⁵ Briti saatkond Eestis sulges uksed 5. septembril 1940, juunis 1942 tõsteti Edeni korraldusel Balti diplomaatide nimed Diplomaatilise Korpuse nimekirjast selle lisasse, et rahuldada Nõukogude valitsust. Pärast Moskva-visiiti andis Eden Briti valitsusele nõu Balti riigid “maha kanda”.¹¹⁶

Suure allianssi toimimist juhtis vanamoodne ja paternalistlik eeldus, et “peamised liitlased” võisid kujundada poliitikat “väiksemate liitlastega” arvestamata. Seda juhtimisstiili kehastas “suur kolmik”, mille otsused, sealhulgas isegi teisi liitlasi puudutavad, olid enamasti salajased.¹¹⁷ Saksamaa-vastast liitu ei reguleerinud kunagi ühtne raamistik või protseduur. Kuigi “suur kolmik” esitas end ühtse eesmärgi eest võitlevate ideekaaslastena, olid nende omavahelised suhted tegelikult

¹¹³ Mark, *Stalin's National Front Strategy for Europe*, 11.

¹¹⁴ Foreign Office, Northern Department, Baltic States, 1940, N6081/G, 264.

¹¹⁵ Gerrard, Craig. The USSR and the Baltic States at the end of World War II: the view from London. //Mertelsmann, Olaf (ed.). The sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu: Kleio, 2003, 42.

¹¹⁶ Gerrard, *USSR and the Baltic States*, 42.

¹¹⁷ Davies, 1944, 20.

üsna keerulised. Kui ameeriklaste ja inglaste suhted olid peamiselt mitteformaalsed, põhinedes ideekaaslusel, siis nende koostöö Moskvaga oli lepinguliselt täpselt määratletud. See viitas Nõukogude Liidu suhtumisele allianssi kui ajutisse strateegilisse partnerlusse põhimõtteliselt vaenulike kapitalistlike riikidega. Peaminister W. Churchill talitas põhimõtte järgi “minu vaenlase vaenlane on minu sõber” ning ei taganenud oma sügavalt juurdunud antikommunismist.¹¹⁸ Ameerika Ühendriigid tahtsid aga uskuda, et fašismivastane koalitsioon ei ole mitte hetkevajadus, vaid see on tõeliste sõprade ja ideekaaslaste üllas üritus. Ainult idealismi abil on Ühendriikide presidentidel olnud võimalik oma maad ja rahvast välissõdadeks mobiliseerida.¹¹⁹ Ameerika poliitikud vältisid suhetes Moskvaga esile tulnud eriarvamusi ja lahkkelisid. Roosevelt eelistas lükata põhimõttelised küsimused, sealhulgas piiride probleemi, sõjajärgse konverentsi lahendada, st määramatusse tulevikku. Isiklikud kamraadlikud suhted “*Uncle Joe*’ga” olid F. D. Roosevelti jaoks isegi nii olulised, et nende nimel oli ta valmis taktikaliselt reetma sõpruse Churchilliga. Seda ta Stalini meeleheaks tegigi, narrides Jalta konverentsil Churchillile selle eest, et see püüdvat “kunstlikult” Prantsusmaad suurriigiks upitada.¹²⁰

Roosevelti jaoks oli ka oluline nn nelja politseiniku idee, millest ta rääkis Molotovile 1942. aasta kevadel. Presidendi plaani kohaselt tuli pärast sõja lõppu teostada osaline desarmeerimine, nii et USA, Suurbritannia, Nõukogude Liit ning Chiang Kai-Sheki Hiina säilitavad oma relvad, millega need neli suurriiki saaksid hoida korda oma maailmajaos.¹²¹ Skeptiline Molotov teatas sellest ettepanekust Stalinile, kes oli kohe entusiastlik - täiesti mõistetavalt, sest taoline

¹¹⁸ 1941. aasta 21. juuni õhtul vastas Churchill John Colville’i küsimusele, kas partnerlus Moskvaga ei vii teda kui kommunistide ürgvaenlast otse põrgu eeskotta: “Ei, sugugi mitte. Minu ainsaks ülesandeks on Hitlerist võitu saada, ja see muudab kõik palju lihtsamaks. Kui Hitler põrgusse marsib, teen ma alamkojas koguni saatanaale komplimendi.” Tsiteerinud Krockow, Christian Craf von, Churchill. Üks 20. sajandi elulugu. Kunst, Tallinn 2000, 188. Vt ka Carlton, David. Churchill and the Soviet Union. Manchester: Manchester University Press 2000, ptk “Allied with Hell”, 93-134.

¹¹⁹ Wilsonliku idealismi osakaalu Ameerika aktiivse välispoliitika legitimeerimisel rõhutab nt Kissinger: “Roosevelt mõistis, et sõjaks valmistumist toetavad inimesed [st ameeriklased – K. P.] ainult siis, kui nende julgeolekut ähvardab oht. Kuid ta mõistis ka seda, et tegelikult tuleb tal sõtta astumiseks tugineda nende idealismile üsna samal moel, nagu seda oli teinud Wilson.” Kissinger, Henry A. Diplomaatia. Tallinn: Varrak 2000, 476.

¹²⁰ Kissinger, *Diplomaatia*, 483; Beichman, Arnold. Roosevelt’s Failure at Yalta, *Humanitas*, Vol XVI, No. 1, 2003, 102.

¹²¹ Gardner, Lloyd C. Spheres of Influence. The Great Powers partition Europe, from Munich to Yalta. Ivan R. Dee: Chicago 1993.

maailmakorraldus oleks Nõukogude Liidule andnud täieliku tegevusvabaduse Mandri-Euroopas. Nõukogude diplomaadid käsitlesid edaspidi “suurriikide kontserti” kui kõige ihaldusväärsemat sõjajärgset rahvusvahelist süsteemi.¹²²

Olukord, kus levisid soovimatus tegeleda Nõukogude mõju kasvuga kaasnevate probleemidega ning utoopilised ideed sõjajärgsest maailmast, oli Stalinile kahtlemata soodus. Kui tema armee alates 1943. aastast Euroopa südame poole tungis, sai ta oma liitlasi asetada lihtsalt faktide ette. “Mis on selles halba, kui me ... sotsialistlikku süsteemi uutele territooriumidele ja rahvastele laiendame,” oli ta öelnud 1939. aasta septembris. Esimeseks selgeks märgiks suure allianssi ebaõnnestumisest rahu saavutamisel Euroopa kontinendil oli 1. augustil 1944 alanud Varssavi ülestõusu läbikukkumine.

II. SÕJAST VÄLJUMINE

1. Varssavi ülestõus

Nõukogude Liidu edu sõjaväljal oli seotud paratamatu geograafilise tõsiasiaga, et Punaarmeel tuleb teel Berliinini tungida läbi Ida-Euroopa. Stalin asus selleks tegema ettevalmistusi.

Esiteks tunnistas Moskva, et Poola riik siiski pole likvideeritud, nagu Molotov oli väitnud 1939. Teiseks, 5. jaanuaril 1942 taastati okupeeritud Varssavis Poola kommunistlik liikumine: 1938. aastal likvideeritud Poola Kommunistlik Partei (*Komunistyczna Partia Polski* - KPP) asemele asutati Poola Tööliste Partei (*Polska Partia Robotnicza* – PPR). Kuna sõjaeelne KPP oli valmistanud peavalu oma “natsionalismi” tõttu, võeti kohe alguses meetmeid poolakate kontrolli all hoidmiseks: 1943. aastal asutati Moskvast Poola Patriootide Liit (ZPP), mis NKVD suunistel tegutsedes oli PPR-iga konkureeriv ja tema mõju kahandav organisatsioon. “Patrioot” oli koodnimetus “nõukogude-meelse” jaoks.¹²³

¹²² Mark, *Stalin's National Front Strategy for Europe*, 12. Samuti rääkis Roosevelt sellest Edenile 1943. aasta märtsis. Loewenheim, *Roosevelt and Churchill*, 608.

¹²³ Davies, 1944, 152.

Moodustanud need Poola tulevase valitsuse embrüod, katkestas Moskva 25. aprillil 1943 diplomaatilised suhted Poola eksiilvalitsusega, kasutades ettekäändena Katõni massimõrvade ümber tekkinud poleemikat. Selle sammu tegi markantseks asjaolu, et Poola oli samal ajal Nõukogude Liidu liitlaste liitlane. Kuigi Briti ja Ameerika valitsused teadsid, kes oli Katõni mõrvade süüdlane, toetati avalikult Moskvat.¹²⁴

Ülestõusu Varssavis Saksa okupatsioonivägede vastu planeeris Poola eksiilvalitus Londonis koostöös Briti ametkondadega. Ülestõusudel alistatud Euroopa pealinnades oli oluline osa liitlaste sõjaplaanides: edukas ülestõus Saksa garnisoni vastu ja samaaegne liitlasarmee pealetung võis olla sõjaliselt efektiivne ning oluline ka rahvusliku iseteadvuse taastamiseks. Pariisi vabastamine 1944. aasta augustis oli selle strateegia parimaid näiteid. Sakslaste eesmärk oli linna iga hinna eest hoida, näitamaks oma sõjalist ülemvõimu. Vastupanuliikumiste eesmärk oli haarata pealinnad oma jõududega, et anda iseseisvuse taastamisele rahvusliku võidu ja taassünni oreool.

Olukord enne Varssavi ülestõusu algust vastas just neile tingimustele, mis selle edukaks läbiviimiseks olid nõutavad. 27. juulil oli Punaarmee õnnestunud kätte võidelda sillapea Visla paremal kaldal 50 kilomeetrit Varssavist lõunas. 28. juulil kindral Konstantin Rokossovskile antud käsk nägi ette Varssavi Visla idakalda-pealse linnaosa Praga vallutamist 2. augustiks. 31. juulil sisenes üks Punaarmee tankipataljon Varssavi eeslinna ja kuigi see üksiküritus oli ette võetud Saksa kaitse kontrollimiseks, andis see oodatud signaali ülestõusu alustamiseks 1. augustil 1944.

26. juulil 1944 oli peaminister Stanislaw Mikolajczyk sõitnud Moskvasse, eesmärgiga saada ülestõusule nõukogulaste toetus ning kaubelda tingimuste üle, millel Punaarmee lubatakse siseneda vabastatud linna. Mikolajczyk jõudis Moskvasse 30. juulil, Stalin võttis ta vastu alles 3. augustil. Vastates peaministri palvetele abistada ülestõusnuid, ütles Stalin viimaks järsult: “Ma ei luba mingeid operatsioone väljaspool meie rindejoont. Te peate rääkima Lublini komiteega.”¹²⁵ Sellal kui eksiilvalitsuse peaminister viibis ebasõbralikus Moskvast, näitas Nõukogude valitsus, kus tema eelistused tegelikult asusid. 1. augustil vahetasid

¹²⁴ Davies, 1944, 162.

¹²⁵ Ibid, 274.

Nõukogude valitsus ja Poola Rahvuslik Vabastuskomitee (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* - PKWN)¹²⁶ saadikuid, 2. augustil antud instruksioon Nikolai Bulganinile sätestas, et mobilisatsioonid, mida pole läbi viinud PKWN, on ebaseaduslikud ja nende läbiviijaid tuleb käsitada Saksa agentidena, keda on läkitatud Poola elanikkonna hulka. Emigratsiooni valitsust ei tule tunnistada ja kõiki, kes esitlevad end selle esindajaina, tuleb vaadelda isehakanutena ning arreteerida oportunistidena.¹²⁷ 14. juulil oli Stalin ja kindralstaabi ülem kindral Aleksei Antonov andnud 1., 2. ja 3. Valgevene ja 1. Ukraina rinnete käskkirja, mis teatas, et Punaarmee oli Leedu, Valgevene ja Ukraina aladel kohanud “Poola sõjalisi üksusi, mida juhib Poola eksiilvalitsus. Need üksused käitusid kahtlaselt ning tegutsesid kõikjal Punaarmee huvide vastaselt.” Kontakt nendega oli seepärast keelatud. Kui selliseid formatsioone leitakse, “tuleb nad koheselt relvitustada ja saata spetsiaalsetesse kogumiskohtadesse läbiuurimisele”.¹²⁸ Lühidalt, AK oli Moskva silmis illegaalne rühmitus, Varssavi ülestõus illegaalne ning Mikolajczyk oleks tulnud arreteerida kui “isehakanu”.

18. augustil lükkas Nõukogude Liit tagasi ameeriklaste ja brittide palved lubada nende lennukitel, pärast abipakkide pildumist Varssavi ülestõusnutele, maanduda Nõukogude lennuväljadel, sest, nagu seisis avalduses, “Nõukogude valitsus ei soovi end otseselt või kaudselt siduda seiklusega Varssavis”.¹²⁹ Varssavi ülestõus lõppes iseseisvale Poolale hävinguga. Hukkus 200 000 inimest, kellest suurem osa olid tsiviilelanikud, ajalooline linn hävis peaaegu täielikult, võimsa põrandaaluse riigi keskus lõpetas olemasolu ning see sillutas teed väikese kommunistide fraktsiooni võimulepürgimisele. Olulisem oli kaotuse sümbolne väärtus: poolakad olid jäetud võitluses sakslastega üksi, liitlased ei jõudnud kokkuleppele nende abistamises. Verre uputatud ülestõus kahandas vastupanujõudu uue, idast tuleva okupatsiooni vastu, levisid leppimise ning kohanemise meeleolud.¹³⁰

¹²⁶ PKWN kuulutas end legitiimseks valitsuseks Poola territooriumil 22. juulil 1944. Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 38.

¹²⁷ VE, 53-54.

¹²⁸ Tsiteerinud Kudryashov, Sergei. *Diplomatic Prelude. Stalin, The Allies and Poland.* // Kemp-Welch, A. (Ed.). *Stalinism in Poland 1944-1956.* Basington (jt.): McMillan, 1999, 25 - 40, siin lk 33.

¹²⁹ Davies, 1944, 302.

¹³⁰ Kersten, Krystyna. *The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948.* Berkeley, Oxford: University of California Press 1991, 91-92; vrd Milosz, Czeslaw. Vangistatud mõistus. Loomingu Raamatukogu.: Perioodika AS 1999, 80-83.

2. Vaenlasest liitlaseks: Rumeenia

Esimeseks “teljeriigiks”, mille territooriumile Punaarmee tungis, oli Rumeenia, ja see oli ka esimene riik, milles inglased ja ameeriklastel oli võimalus jälgida Nõukogude Liidu sõjajärgse poliitika algeid.¹³¹ Rumeenia pingutused Nõukogude okupatsiooni ärahoidmiseks ning viimaks ettevalmistused, kui Punaarmee sissetung oli juba vältimatu tõsiasi, olid iseloomulikud paljudele Ida-Euroopa riikidele, keda see saatus tabas. Hirm Nõukogude okupatsiooni ees oli Rumeenia poliitikutel ühine.

Rumeenias oli septembris 1940 võtnud võimu diktaator Marssal Ion Antonescu, kelle režiim sõdis Hitleriga koos Nõukogude Liidu vastu. 1941. ja 1942. aastal toetas Rumeenia Hitleri kampaaniat 26 diviisiga. Antonescu poliitika leidis toetust opositsiooniliidritelt Iuliu Maniu’lt (Rumeenia Rahvuslik Talupojapartei) ja Constantin (Dinu) Bratianult (Rahvuslik Liberaalne Partei) nii kaua, kui eesmärgiks oli Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina tagasivallutamine. Kui Saksa rünnak takerdus ning rumeenlased kaotasid pool miljonit meest, hakkasid opositsioonipoliitikud otsima teid kahjulikest liitlussuhetest väljumiseks.¹³²

Katseid väljuda sõjast ja kindlustada piiride puutumatus tegid nii opositsioonipoliitikud kui ka Antonescu valitsus. Rumeenia eesmärgid haakusid W. Churchilli püüdlustega rünnata Saksamaad Balkanilt - “Euroopa pehmest kõhualusest”. Ent Teherani konverentsil 1943 lükkasid Stalin ja Roosevelt selle Churchilli plaani tagasi. Ajaloolane Ghia Ionescu on kirjutanud: “Kui lugeda Teherani sõjalist kokkulepet, näeme, et need sõjalised liigutused olid alguseks sündmuste jadale, mis varsti viisid järgmistele kavadele. Iga katse pärast Teherani korrigeerida või parandada *quasi*-okupatsiooni staatust, mille edasitungiv ja Ida-Euroopat hõivav Punaarmee tekitas, osutus viljatuks.”¹³³

¹³¹ Hazard, Elizabeth. Cold war crucible: United States foreign policy and the conflict in Romania, 1943-1953. Boulder: East European Monographs 1996, 3; Detsembris 1944 kuulas ameerika luure pealt Rodion Malinovski sidet Moskvaga ja Nõukogude Liidu esindajatega ACC-s. Hazard, *Cold war crucible*, 65.

¹³² Ibid, 12.

¹³³ Ibid, 24-25. Ameerika ja Briti strateegid olid otsustanud kasutada Balkani invasiooni võimalust pettusmängus sakslastega. Eksitamaks vaenlast lasti käiku informatsioonikampaania “Zeppelin”, mille mõjul Saksamaa hoidis Balkanil suuremaid sõjajõude. Pettusstrateegia halb kõrvalefekt oli rumeenlaste eksitamine, kes lootsid lääneliitlaste dessandile viimase hetkeni.

1944. aasta alguses USA riigidepartemangus koostatud analüüs Nõukogude Liidu poliitilistest eesmärkidest ennustas: “vahevööndis (Poola, Tšehhoslovakkia, Ungari, Rumeenia, Jugoslaavia, Bulgaaria, Kreeka ja Albaania) on Nõukogude Liit väljendanud oma tugevaid huvisid (*predominant interests*). Nõukogude Liit on vastu *cordon sanitaire*’i loomisele selles regioonis ja on samavõrra vastu igasuguse konföderatsiooni moodustamisele kõigi või osa riikide kaasalöömisel. Nõukogude valitsus on väljendanud, et soovib “sõbralikke valitsusi” Ida- ja Kesk-Euroopas... Rumeenia, Jugoslaavia ja Bulgaaria on eriline probleem selles regioonis. Nõukogude valitsus nõuab Põhja-Bukoviina ja Bessaraabia tagasisaamist Rumeenialt ja võib nõuda Rumeenias erilisi õigusi.”¹³⁴ 1944. aasta märtsis riigisekretärile kirjutatud memo kirjeldas Nõukogude välispoliitikat: “Nõukogude juhid, taotledes julgeolekut, ei näe konflikti selles, kui teevad rahvusvahelist koostööd maailmapoliitika laiemal areenil ja unilateraalsete sammude poliitikal neile otsest huvi pakkuvail aladel.”¹³⁵

Rumeenia väljumist Saksamaa kiiluveest riigipöörde abil ohustas 60 000-meheline Saksa garnison. Okupatsioon oli iga hetk võimalik, nagu näitas Ungari okupeerimine sakslaste poolt 19. märtsil 1944. Kartes Saksa invasiooni, loobus kuningas esialgu riigipöördest – Rumeenia ressursid oleksid siis veelgi täielikumalt läinud Saksamaa sõjamasina käigushoidmiseks. Samas teatas ta lääneliitlastele, et kui toimuks Briti ja Ameerika dessant Balkanil, “oleks kõik palju lihtsam”.¹³⁶

18. mail 1944 kohtus suursaadik Ivan Maiski Londonis Anthony Edeniga ning tegi ettepaneku, et Nõukogude Liit võiks edaspidi käsitleda Rumeeniat oma asjana ning jätta sõjalised operatsioonid Kreekas Suurbritannia mureks. Churchill informeeris sellest USA riigisekretär Cordell Hulli ja see lükkas Moskva ettepaneku kindlalt tagasi. Märtsis 1944 Riigidepartemangu koostatud memorandum “Ameerika poliitika Rumeenia suhtes ja selle mõju Nõukogude-Ameerika suhetele” küll tunnistas Nõukogude Liidu tugevat huvi Rumeenias, kuid lükkas tagasi tema sõjajärgse domineerimise nõukogulaste poolt. Roosevelt väljendas Churchillile

¹³⁴ Hazard, *Cold war crucible*, 25.

¹³⁵ Ibid, 26.

¹³⁶ Ibid, 30.

vastumeelt mõjusfääride kujunemise suhtes.¹³⁷ Peaminister vastas presidendile, et ta pooldab venelaste plaani, sest keegi peab sõjalist pearaskust kandma ning see eesõigus ei laiene sõjajärgsele perioodile: “Näib olevat mõistlik, et venelased peaksid tegelema rumeenlaste ja bulgaarlastega, kelle suunas nende väed liiguvad, ja meie peaksime tegelema kreeklastega, kes asuvad meie sõjalises ruumis...”¹³⁸

Punaarmee pealetung Karpaatides, ameeriklaste õhurünnakud Ploesti naftaväljadele ning Normandia dessant veenis kuningas Michaid kohese tegutsemise vajaduses. Eesmärgiga võita Moskva toetus riigipöördele, kaasati ka kommunistid, mis oli Rumeenia poliitilises traditsioonis enneolematu samm. Kommunistide esindaja oli Lucretiu Pătrășcanu, keda usaldati kuuluvuse tõttu kõrgemasse ühiskonnakihti. 20. juunil moodustati Rahvuslik Demokraatlik blokk, kuhu kuulusid rahvuslikud talupojad, rahvuslikud liberaalid, sotsiaaldemokraadid ja kommunistid. Bloki eesmärk oli seada sisse suveräänne ja iseseisev, “õigeline” poolel sõdiv Rumeenia enne Punaarmee saabumist. 20. augustil alustasid nõukogulased suurt suvist pealetungi, 23. augustil arreteeriti marssal Antonescu ja Mihai Antonescu. Kuningas andis vägedele korralduse ühineda Punaarmee jõududega ning pöörata püssid sakslaste poole.¹³⁹

Punaarmee sisenes Bukaresti 30. augustil. Järgmisel päeval esitati Pătrășcanu juhitud Rumeenia delegatsioonile Moskvast vaherahu leppe kavand.¹⁴⁰ Delegatsioon uue valitsuse justiitsministri Lucretiu Pătrășcanu juhtimisel oli jõudnud Moskvasse 29. augustil, 31. augustil kohtusid nad välisministri Molotoviga. Sõnavahetus Rumeenia õiguste eest seisnud Pătrășcanu ja Molotovi vahel oli Moskvale halb üllatus. Pătrășcanu selgitas Molotovile, et 24. augustil kell 4 õhtul sai Rumeenia armee käsu lõpetada sõjategevus Nõukogude Liidu vastu, 25. augustil kuulutati sõda Saksamaale. 24. augustist olevat Rumeenia juriidiliselt ja faktiliselt Nõukogude Liiduga vaherahu seisukorras.¹⁴¹ Kuid veel 28. augustil

¹³⁷ Roosevelt 1944. aastal: “Me ei tohi lasta end kaasa haarata mingisuguste Euroopa mõjusfääride moodustamisse.” Loewenheim, *Roosevelt and Churchill*, 608. “Me peame olema hoolikad, et teha selgeks, me ei loo mingeid sõjajärgseid mõjusfääre.” Roosevelt, juuni 1944. Samas, 182, 201. Vt ka Gardner, *Spheres of Influence*, 189.

¹³⁸ Hazard, *Cold war crucible*, 33.

¹³⁹ Ibid, 36.

¹⁴⁰ Deletant, Dennis. Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the Police state, 1948-1965. London: Hurst & Company 1999, 53.

¹⁴¹ VE, 61.

Punaarmee relvitustas Rumeenia vägesid ning võttis sõdureid sõjavangideks. Pătrășcanu käis peale, et kõigepealt tuleb see probleem lahendada. Välisasjade rahvakomissar vastas lakooniliselt, et vahehaku hakkab kehtima selle allakirjutamise hetkest.¹⁴²

Kuidas suhtus Moskva Rumeenia riigipöördesse ning uude valitsusse, annab aimu 16. septembril Bukaresti saabunud Moskva kommunisti Ana Paukeri sõnavahetus “kodu-kommunistide” Gheorghe Gheorghiu-Dej, Maureri jt-ga. Paukeri sõnul tegid kommunistid vea, kui aitasid riigipöõret läbi viia ning uut valitsust moodustada.¹⁴³ Kui seda poleks tehtud, oleks Punaarmee vallutanud Bukaresti ning “ajalooliste parteidega” poleks mingeid läbirääkimisi peetud. Kommunistide valitsus Ana Paukeri juhtimisel oleks Punaarmee toetusel tõenäoliselt kohe võimule upitatud. Paukeri ja ta peamiste liitlaste Vasile Luce ja Emil Bodnarase saabumine käivitas aastatepikkuse võitluse sõja ajal Moskvast viibinud Rumeenia kommunistide ja nende vahel, kes elasid üle Antonescu vanglad.

13. septembril sõlmitud vaherahu tingimused olid seaduslikuks raamistikuks, mille abil Nõukogude Liit asus Rumeeniat oma mõjule allutama. Territoriaalsed vaidlused lahendas Moskva enda kasuks: Bessaraabia ja Põhja-Bukoviina liideti Nõukogude Liidu külge. Territoriaalse puutumatus kaotas Rumeenia klausliga, mis lubas Punaarmeele vaba pääsu läbi selle territooriumi.¹⁴⁴ Punaarmee, mille koosseisu Rumeenias on hinnatud 500 000 mehele,¹⁴⁵ viibimine Rumeenias legaliseeriti rahulepinguga 10. veebruaril 1947 - selleks, et säilitada side okupatsioonivägedega Austrias.¹⁴⁶

Majanduslikku allutamist asus Moskva teostama 300 miljoni dollarilise reparatsiooninõudega. See tuli maksta põllumajandussaaduste ja naftaga 6 aasta jooksul. Vaherahu leping kohustas Rumeeniat laiali saatma fašistlikud

¹⁴² VE, 61.

¹⁴³ Deletant, *Communist terror in Romania*, 162.

¹⁴⁴ Ibid, 55.

¹⁴⁵ Hlior, Constantin; Scurtu, Ion. Red Army in Romania. Iasi: Center for Romanian Studies, 2000, 39.

¹⁴⁶ Hazard, *Cold war crucible*, 38-41. Ühendusteede hoidmine vägedega Austrias oli ettekääne, sest Rumeenia kaudu oli Austriasse tunduvalt pikem tee ning raudteede läbilaskevõime palju väiksem kui Ungari ja Tšehhoslovakkia kaudu. Nõukogude baasid viidi Rumeeniast välja 1958.

organisatsioonid, puhastama valitsusaparaat endistest fašistidest ja kollaborantidest ning andis Nõukogude Ülemjuhatusale õiguse tsenseerida vaenulikke pressisid ja propagandat.¹⁴⁷ Viini diktaadi tühistamine andis Rumeeniale tagasi Ungarile kaotatud Transilvaania.

Vahepeale tingimuste täitmise üle rahu sõlmimiseni seati valvama Liitlaste Kontrollkomisjon (ACC), kuhu kuulusid NSV Liidu, USA ja Briti esindajad ning mis tegutses “Nõukogude Ülemjuhatusel üldisel juhtimisel”. Kontrollkomisjoni töökorraldus lähtus Moskva nõudmisel nn “Itaalia mudelist”, mis jättis Briti ja USA esindajatele komisjonis vaatleja rolli. Itaalia kontrollkomisjon asutati välisministrite kohtumisel oktoobris 1943 Moskvast.¹⁴⁸ Sarnased komisjonid loodi ka Bulgaarias, Rumeenias, Ungaris ja Soomes. Churchill Moskva-visiidi ajal oktoobris 1944 leppisid Molotov ja Eden kokku, et enne Berliini langemist ei asu USA ja Suurbritannia esindajad komisjonides oma ülesandeid täitma.¹⁴⁹ Kontrollkomisjonide tegevuse esimesel perioodil (kuni Berliini langemiseni) aktsepteerisid ameeriklased ja britid täielikku NSV Liidu domineerimist, kuid tahtsid ACC muuta tõeliseks kolmepoolseks organiks Saksamaa kapitulatsioonile järgneval perioodil.¹⁵⁰ Ent ka hiljem ei õnnestunud lääneliitlastel oma õigusi märgatavalt parandada. Komisjonide esimeheks oli alati Nõukogude okupatsioonivägede esindaja, tema juhatas koosolekuid ning määras päevakorra. Arutelusid tülikate küsimuste üle nõukogulased vältisid. Nõukogude Ülemjuhatusel oli praktika võtta vastu ja saata eestkoste all oleva riigi valitsusele korraldusi kogu ACC nimel, informeerimata liitlasi.

USA ja Suurbritannia esindajatele oli solvav ACC statuudiga paika pandud kord, mille järgi neil tuli küsida luba ning kinnitada marsruut Nõukogude Ülemjuhatusel, kui nad soovisid kaotajariigi territooriumil ringi liikuda. Samuti pidid lääneliitlased taotlema luba kõigile esindustega seotud inimestele, kes lendasid maale ja maalt välja, sealjuures tuli täpselt kirja panna pagasi suurus ning sisu.¹⁵¹

¹⁴⁷ Hazard, *Cold war crucible*, 48.

¹⁴⁸ Boll, Michael (Ed.). *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-1947. History and Transcripts*. East European Monographs, Boulder 1985, vi.

¹⁴⁹ Ibid, vii.

¹⁵⁰ Documents of the meetings of the allied control commission for Hungary 1945-1947. MTA Jelenkor-kutató Bizottság 2000; 10.

¹⁵¹ Boll, *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria*, 12.

See võimaldas Nõukogude Liidul piirata USA ja Briti esinduste suurust, ära hoida soovimatute isikute tulekut ning takistada ka nende liikumist maal ja info kogumist. Briti ja Ameerika esindajate kogemused suhtlemisel nõukogulastega nende praktiliste küsimuste lahendamisel olid äärmiselt ebameeldivad ning olid hoiatavaks endeks rahvusvaheliste suhete pingestumisele. 2. veebruaril 1946 kirjutas USA esindaja Bulgaaria ACC-s kindral John A. Crane staabiülemate komiteele: “Meie saabumisest alates oleme olnud kõige solvavamas olukorras. Meile on kehtestatud loendamatu arv suvalisi piiranguid. Kui palju inimesi võin pidada esinduses, igapäevale tuli saada luba, enne kui ta võis kohale tulla, see võttis nädalaid ja kuid. Igal lennukil pidi enne saabumist olema luba venelastelt. /.../ Piirangud meie liikumisele Bulgaarias on olnud mittemõistlikud ja diktaatorlikud ja on teinud meist, ameeriklastest, naerualused mitte ainult venelaste, vaid ka bulgaarlaste ja paljudele rahvaste silmis, kes siin on. /.../ Esimest korda oma elus pean ma häbenema, et minu riik peab laskma oma esindajaid sedasi kohelda.”¹⁵²

3. Kahestunud Ungari

Kui Rumeenial õnnestus sõjast väljuda ametisoleva ja tunnustatud valitsusega, oli Ungari olukord halvem Saksa okupatsiooni ja Férénc Szálasi võimuleupitamise tõttu sakslaste poolt oktoobri keskel 1944. Szálasi jäi Hitlerile truuks lõpuni, tema natslik režiim jätkas võitlust Saksamaa eest 28. märtsini 1945, kui Ungari oli juba Punaarmee poolt vallutatud.

Nagu Rumeeniaski hakkas osa poliitikuid võtma meetmeid Ungari positsiooni parandamiseks Moskva suhtes. Septembri lõpus 1944 saatis Ungari regent admiral Miklós Horthy Stalinile kirja, milles palus vahelesegamise tõttu väljatöötamisel olla Ungarile halastav.¹⁵³ Horthy kirjutas, et pöördub “feldmarssali” poole “Ungari rahva nimel, kellel ei lasu vastutust selle sõja eest”. Süü lasuvat “Saksa kolossil”, kelle arvukas viies kolonn Ungaris põhjustas Ungari sõttaastumise Nõukogude Liidu vastu. Horthy polevat saksa agentide vahelesegamise tõttu kätte saanud ettekannet Molotovi sõnadest Ungari saadikule 27. juunil 1941 - enne Ungari

¹⁵² Boll, *The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria*, 19-20.

¹⁵³ Kiri anti kaasa Ungari vahelesegamise delegatsioonile, mis saabus Moskvasse 1. oktoobril.

sõttaastumist –, et Moskva kavatsused Ungari suhtes on ainult rahumeelsed.¹⁵⁴ “Õigluse jaluleseadmiseks tahan ma teile teatada, et mitte kunagi ei soovinud me võtta endale midagi, mis poleks meile kuulunud õigusega. Seevastu, rumeenlased haarasid endale Bessaraabia oma Vene naabrilt pärast Esimest maailmasõda ja tahtsid hõivata sakslaste abil olulise osa Nõukogude Venemaast Teise maailmasõja ajal. Olles saatnud delegatsiooni, kellel on volitused alustada vaherahu läbirääkimisi, palun ma Teid halastada meie õnnetule maale, millel on oma ajaloolisi teeneid, ja rahvale, kellel on palju sarnasusi vene rahvaga.”¹⁵⁵

22. augustil 1944 ületas Punaarmee Suur-Ungari idapiiri. Horthy vallandas oma natsimeelse peaministri, kelle sakslased olid peale surunud – Döme Sztojaj. 15. oktoobril teatas Horthy raadios Ungari väljumisest sõjast, mille peale sakslased sekkusid ja viisid Horthy koos perega Saksamaale.¹⁵⁶ Algas 5 kuud Férénc Szálasi valitsust, mis pööras Ungari lahinguväljaks ja kaotas lootuse väljuda sõjast hävinguta, nagu Rumeenia oli seda suutnud.

Nõukogude Liidu kurss Ungari suhtes näis siiski olevat leebe. Võib-olla taheti vältida 1919. aasta Béla Kuni vigu, mis olid ungarlastel väga hästi meeles. 2. detsembril 1944 moodustati Ungari rahvarinne - Rahvusliku Iseseisvuse Rinne.¹⁵⁷ Peeti ka silmas, et Ungari KP oli äärmiselt nõrk poliitiline jõud – ta oli ka ainuke kommunistlik partei, keda oli sunnitud võimust loobuma.¹⁵⁸ 1930. aastatel oli KP kahenenud umbes 2000 aktivistini ja Budapesti politseiülem kiitles, et ta tundis neid kõiki isiklikult. 1943 lõpetas Ungari KP oma tegevuse, tõlgendades ilmselt valesti Kominterni laialisaatmist.¹⁵⁹ Nõukogulased lootsid võita rahva poolehoidu, mistõttu punaarmeele siiski taheti muuta sõbralikemaks. Zoltan Vas oli esimene Moskva ungarlasest kommunist, kes saabus kodumaale Punaarmee saapataldadel. Tema kirjad Moskvasse jäänud kamraadidele on põnev allikas sõdiva Ungari olude ning bolševike mentaliteedi kohta. Vas oli äärmiselt mures punaarmeele “vägitegude”

¹⁵⁴ VE, 72.

¹⁵⁵ VE, 72. Tähelepanuväärne on, et kogu süüd püüti ajada rumeenlaste kraesse. Tegelikult oli Horthy veendunud bolševismivastane. 1941. aastal kirjutas ta Hitlerile, et “suurim oht meile on punane kommunism. Kommunismi eesmärk on kultuuri hävitamine ja maailma allutamine oma võimule.” Roman, Eric. *Hungary and the Victory Powers, 1945-1950*. Basingstoke 1996, 10.

¹⁵⁶ Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 11.

¹⁵⁷ Swain, Geoffrey; Swain, Nigel. *Eastern Europe since 1945*. Hong Kong: Macmillan 1998, 43.

¹⁵⁸ Järgmine juhtum, kui kommuniste sunniti võimust loobuma, oli alles 1983 Grenadas.

¹⁵⁹ Schöplin, *Politics in Eastern Europe*, 54.

pärast. “Kas rahvas on sõber või vaenlane?”, arutles Vas. “Me peame eeldama, et sõber, kuid nemad vaatavad meid kui vaenlasi. Ja nüüd need neetud rumeenlased on tulnud Ungarisse. Nad viivad kõik minema, isegi inimesed. Ainult Stalin saab aidata! Ma ei saa enam üksi, tulge juba!” lõpetas meeleheitel Vas. 1919. aasta illusioonid olid purunenud. Kuidas pidid nad rahvast veenma, et see Punaarmee oli kultuuriline ja sotsiaalne avangard?¹⁶⁰

7. novembril 1944 välisasjade rahvakomissari asetäitjale Vladimir Dekanozovile saadetud aruandes kirjutasid NKID töötajad Georgi Puškin ja B. Geiger Ungari ajutise valitsuse moodustamisest Punaarmee poolt vallutatud Ungari aladel.¹⁶¹ Ilmselt polnud Horthy ja ta liitlaste püüdlused Moskvaga kokkuleppele jõuda neile mingit muljet avaldanud: “Kui lähemas tulevikus on kavas asutada Ungari valitsus, siis peaks see olema selline, mis tagaks meile vaherahu kokkuleppe tingimuste heasoovliku täitmise ja ei taotleks reaktsioonilis-feodaalse režiimi säilimist Ungaris.” Aruanne selgelt ei toetanud Horthy ja “vana režiimi” jäämist võimule. Teinegi memorandum, mis koostati Vladimir Dekanozovile 1944. aasta novembris, ei soovitanud Ungari Ajutise Valitsuse asutamist lähimas tulevikus.¹⁶² Põhjenduseks toodi sobilike inimeste puudus ja liitlaste tülikas soov selle valitsuse juurde diplomaatilisi esindajaid saata. “See valitsus segaks meie sõjaväeliste asutuste ja komissariaatide esindajate tööd,” selgitas aruanne lakooniliselt, kuid kõnekalt.¹⁶³

13. novembril kohtus Molotov Moskvas Ungari vaherahu delegatsiooniga.¹⁶⁴ Näib, et Kremlis oli siiski langetatud otsus rajada üsna kiiresti uus valitsus, kuhu oleksid kaasatud olulisemad poliitilised jõud ja kes oleks võimeline mobiliseerima rahvast sakslaste vastu.¹⁶⁵ Kremli kurss Ungari suhtes oli ootamatult leebe. Põhjusele viitas Molotov: “Venelasi huvitab ainult, kui palju mehi te võitluses sakslaste vastu välja panete.” Lisaks “demokraatlikele” jõududele Ungaris oli Moskval kavas valitsusse tuua ka kommunistid: “Moskvas on ungarlasi, keda teil võib vaja minna,” viitas

¹⁶⁰ Zoltan Vasi kirju tsiteerinud Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 17.

¹⁶¹ VE, 86.

¹⁶² VE, 102-104.

¹⁶³ VE, 102.

¹⁶⁴ VE, 94.

¹⁶⁵ Вt Желицки, Б. Й. Народная демократия и становление тоталитарного режима в Венгрии. // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 175-207.

Molotov Nõukogude Liidus viibivatele kommunistidele. “Me ei pea silmas Ungari juute, jutt käib ainult ungarlastest,” tuli rahvakomissar vastu ungarlastele kartustele, sest teadaolevalt olid paljud Ungari kommunistid juudid.¹⁶⁶

15. ja 19. detsembri vahel peeti Punaarmee kontrolli all olevas umbes 50 suuremas ja keskmise suurusega Ungari linnas valimised Ajutisse Rahvusassambleesse. 230-liikmeline kogu tuli kokku 21. detsembril, valimised olid ausad.¹⁶⁷ 22. detsembril valis Rahvusassamblee Ajutise Valitsuse, mille 12 ministrist 3 olid kommunistid, 2 Väiketalunikud (*Független Kisgazdapárt*), 2 sotsiaaldemokraadid, üks Talupoegade Parteist, 4 ministrit olid parteitud. Peaminister oli kindralkolonel Béla Dalnoky-Miklós, välisminister Janos Gyöngyösi Väiketalunike parteist – endine raamatupoodnik Békescsabast.

Ungari sõlmis liitlastega vaherahu 20. jaanuaril 1945. Uue valitsuse üle seati valvama kontrollkomisjon, mille esimeheks sai Kliment Vorošilov, tema sidemeheks Ungari valitsuse juures G. Puškin, hilisem suursaadik Ungaris. Reparatsioonide suuruseks määrati 300 miljonit dollarit, millest 2/3 pidi minema Nõukogude Liidule, ülejäänud jagatama Tšehhoslovakkia ja Rumeenia vahel (Soome ja Rumeenia reparatsioon oli sama suur).

Raske on kujutleda keerulisemat rahvusvahelist seisundit kui see, milles alustas uus Ungari valitsus. Ungari ei olnud mitte ainult valel poolel sõdinud, ta oli ka tülis kõigi oma naabritega. 1938. aasta Viini arbitraažiga oli Ungari saanud endale Lõuna-Slovakkia, 1939 lubas Hitler Ungaril vallutada Tšehhoslovakkialt Ruteenia, 1940 andis Hitler Ungarile Rumeenia küljest Transilvaania, 1941 osa Jugoslaaviast–Bačka provintsi. Juunis 1941 leidis Ungari end formaalsest liidust Slovakkia ja Rumeeniaga, kellel mõlemal oli talle territoriaalseid pretensioone. Sõda Venemaa vastu oli Ungaris ebapopulaarne, kuid seal võitles sõja lõpupoole siiski 300 000-meheline armee, sest kardeti, et Hitler võtab ära tagasisaadud provintsid. Ungari okupatsioonivägesid oli ka Rumeenias. Jaltas ei pööranud Churchill ja Roosevelt Ungarile mingit tähelepanu ega tundnud tema vastu vähematki sümpaatiat.

¹⁶⁶ VE, 97.

¹⁶⁷ Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 22.

“Nõukogude Liidu liitlased hülgavad meid taktikaliselt,” kommenteeris konverentsi üks Ungari diplomaat.¹⁶⁸

Budapest langes veebruari alguses ja siis saabus ka Vorošilov, kes esitas valitusele kaks peamist nõudmist: ungarlased peavad tagastama röövitud vara ning esitama sõjakurjategijate nimekirja. Samal ajal tegelesid okupatsiooniväed kõige leiduva minema tassimisega - röövimine paistis olevat nõukogulaste põhieesmärk. Okupatsioonivägede suurus oli u 2 miljonit.¹⁶⁹

Ungari nõrk positsioon võis olla põhjuseks, miks Kremli juhtkond sellele maale erilist tähelepanu ei pööranud ning Ungari valitsusele küllaltki palju manööverdamisruumi jättis. Ungari välispoliitika, mis oli täielikult Väiketalunike partei käes, oli peaaegu avalikult läänemeelne. Rakosi ütles 1945. aasta märtsis Dimitrovile, et Ungari kommunistid pole saanud Moskvast korraldust, võtmaks tugevamat positsiooni reaktsiooni ja ministrite suhtes, kes saboteerivad meie [s.o kommunistide] tööd.¹⁷⁰ Moskva ei näinud hoolivat poliitilistest arengutest Ungaris ning hoidis vana, 1919. aasta kogemustega radikaalset kaadrit vaos. Ungari KP sõjajärgne esimene kongress 20.-21. mail 1945 mõistis hukka 1919. aasta “vasakpoolsed sektantlikud veteranid” ja kiitis heaks senise kursi – koalitsioonipoliitika –, millel laias laastus püsiti 1947. aasta suveni.

III. RAHVADEMOKRAATIA REŽIIMID 1944-1947

1. Tšehhoslovakkia: Nõukogude Liidu mõju vahendaja

Maiski kirjutas oma memorandumis, et Tšehhoslovakkia võib olla Nõukogude Liidu mõju oluline vahendaja Kesk- ja Ida-Euroopas (vt ptk I, 4). Sellel oletusel oli alust.

Esiteks, Tšehhoslovakkia oli ainuke Ida-Euroopa riik, kus terve sõdadevahelise ajajärgu võisid kommunistid legaalselt tegutseda ja neil õnnestus valimistel saada

¹⁶⁸ Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 33.

¹⁶⁹ Ibid, 37.

¹⁷⁰ Ibid, 107.

keskmiselt 10% häälest. 1938. aasta Müncheni sobingu kritiseerijana ning Saksa okupatsiooni vastu võitlejana võis KP end sõja lõppedes ka veenvalt esitleda rahvuslike huvide kaitsjana.¹⁷¹ Teised suuremad “antifašistlikud” parteid ja eksiilvalitsus Londonis tunnustasid kommuniste oluliste partneritena.

Teiseks, Tšehhoslovakkia pärast Münchenit oli hoopis midagi muud kui enne sobingut. Moskvaga polnud Praha suhted pilvitud, kuid pärast Münchenit hakkasid need paranema. Olid ju mõlemad riigid Müncheni läbirääkimistest sisuliselt kõrvale jäetud. 1943. aasta detsembris sõlmisid president Edvard Beneš ja Jossif Stalin Moskvas 20-aastase sõpruse ja koostöö lepingu.¹⁷² Tšehhoslovakkia liidrite välispoliitilises mõtlemises toimus märgatav nihe ja see arvestas geopolitiilisi tõsiasju selles regioonis. Enam ei loodetud lääneriikidele, vaid taheti saavutada rahuldav kokkulepe peamise jõu – Nõukogude Liiduga. 1945. aastal kirjeldas nihet Tšehhoslovakkia eliidi mentaliteedis Nõukogude Liidu saadik Londonis Ivan Maiski välisminister Jan Masaryki näitel: “Masaryk on tark mees ja sai juba pärast Münchenit suurepäraselt aru, et tulevane Tšehhoslovakkia on iseseisva riigina tugevamalt seotud Ida kui Lääne külge... Masaryk on inimene, kes on sõbralikult meelestatud Nõukogude Liidu suhtes, kuigi selles sõbralikkuses on tal kahjuks enam arvestust kui tõelist sümpaatiat.”¹⁷³

23. veebruaril 1945 kirjutas Klement Gottwald ÜK(b)P KK välisasjade osakonnale aruande E. Benešiga valitsusläbirääkimiste ettevalmistamise kohta.¹⁷⁴ Seal ta nendib, et märtsis saabub president Beneš koos Tšehhoslovakkia eksiilvalitsuse poliitikutega Moskvasse. Sealt on kavas edasi minna vabastatud Tšehhoslovakkia territooriumile ja välja kuulutada uus tšehhide ja slovakkide rahvarinde valitsus. Gottwaldi projekt visandas 20-liikmelise valitsuse, milles tšehhi ja slovaki kommunistidel oli 6 kohta. See kommunistide nõue, mis ka saavutati (5 ministrikohta, üks asepeaministrikoht ja üks kantsleriamet), oli üsna tagasihoidlik.

¹⁷¹ Myant, M. R. Socialism and Democracy in Czechoslovakia 1945-1948. London 1981, 5-25.

¹⁷² Vt В. В. Марьина. Чехословацкий февраль 1948-го начинался в году // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 88-112, siin 89.

¹⁷³ VE, 162.

¹⁷⁴ VE, 159-162.

Beneš saabus Moskvasse 17. märtsil 1945. Presidendi kriitikud olid vaielnud vastu Moskva kaudu Tšehhoslovakkiasse minekule, sest nende arvates sattutakse sedasi kommunistide liig suure mõju alla.¹⁷⁵ Tõenäoliselt otsustas Beneš siiski õigesti – Tšehhoslovakkia oligi ainuke Ida-Euroopa riik, kuhu õiguslikult järjepideval eksiilvalitsusel lubati tagasi pöörduda.

19. märtsil oli presidendil kohtumine Stalini ja Molotoviga, 21., 23. ja 24. märtsil kohtumised Molotoviga. Erinevalt 1943. aastast, nagu Beneš ise märkis, oli tal “vähe otseseid kontakte juhtivate venelastega”.¹⁷⁶

Ruteenia (tuntud ka kui “Taga-Karpaadi Ukraina”) küsimus oli selliseid, mille lahendamisel näitas Beneš valmisolekut vahendada ja suurendada NSV Liidu mõju Ida-Euroopas. 24. märtsi kohtumisel Molotoviga teatas Beneš, et soovib loovutada Ruteenia kahel põhjusel: Nõukogude Liidust saab siis Ungari naaber – ja Ungari revanšismi tuleb slaavi rahvastel ühiste jõupingutustega vaos hoida – ning Nõukogude Liit tuleb üle Karpaatide, mis on sõjastrateegiliselt oluline. Molotov vastas seepeale, et kui nii läheb, siis “on sakslased kahtlemata vagusi ja veelgi enam ungarlased”.¹⁷⁷ 21. märtsil oli Beneš, soovitades venelastele üle Karpaatide tulekut, öelnud, et 10-15 aasta pärast võib Lääs olla Nõukogude Liidu vastu ja selleks peab olema valmistunud. Muuhulgas oli Beneši arvates vaja slaavi rahvaste ühispoliitikat.¹⁷⁸

Vestlustest Molotoviga jääb mulje, et Beneš tahtis arendada erilisi suhteid Nõukogude Liiduga ning pidas vajalikuks läbi arutada ning abi paluda paljudes küsimustes. Üheks selliseks oli “rahvuste probleem”. Pärast Münchenit oli president Beneši suhtumine rahvusvähemustesse teinud 180-kraadise pöörde ja ta pooldas mitmerahvuselise demokraatliku Tšehhoslovakkia muutmist radikaalsete meetmetega kaheetniliseks riigiks. 21. märtsi kohtumisel selgitas ta Molotovile, et neljast miljonist sakslasest tuleb välja saata kaks miljonit. “Kogu saksa kodanlus ja intelligents loomulikult lahkub, jäävad töölised, kes assimileeritakse tšehhi

¹⁷⁵ Taborsky, Edward. President Edvard Beneš. Between East and West. Hoover Institution Press 1981, 195.

¹⁷⁶ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 203.

¹⁷⁷ VE, 185.

¹⁷⁸ VE, 181.

elanikkonna hulka,” valdas president Beneš nii rassi- kui klassiteooriaid.¹⁷⁹ 600 000 ungarlasest tuli Beneši arvates küüditada 400 000. Ta lisas, et Punaarmee peale tungides põgenevad sakslased juba niikuinii ning see küsimus näib lahenevat iseenesest. 28. juunil 1945 ütles Stalin peaminister Zdeněk Fierlingerile küüditamisplaanide kohta: “Ajage nad välja. Las tunnevad oma naha peal, mis tähendab rõhuda teisi rahvaid.”¹⁸⁰

Ainuke erimeelsus Beneši ja Moskva vahel näis olevat trofeede küsimus, õigemini Punaarmee röövimised ja röövitu viimine NSV Liitu. Beneš tahtis avaldada nii tugevat survet kui võimalik, et see tegevus lõpetataks.¹⁸¹ Ent Kreml ei teinud saladust, et selline ongi Nõukogude Liidu poliitika. Nii selgitas Molotov Benešile 21. märtsil: “Peame Tšehhoslovakkia oma liitlaseks ja sõbralikule Tšehhoslovakkiale me kallale ei kipu, ent sõjaseadused nõuavad, et see, mis saadud lahingu tulemusel, mille on kätte võidelnud vapper soldat, on trofee, ja see, kes ajab vastase välja vallutatud maalt, omab õigust vallata varandust, mis on haaratud lahingus. Loomulikult, liitlasarmee võib samuti osaleda vastase väljaajamises...” Molotov informeeris ka, et neil olevat olnud jugoslaavlastega pingeid selles küsimuses, kuid praeguseks olevat need lahendatud.¹⁸² Beneš siiski ei jäänud rahule ning palus kirjalikult formuleerida Nõukogude positsioon Tšehhoslovakkia territooriumil leiduvate sõjatrofeede suhtes.

Molotovi viidatud pinged jugoslaavlastega on jäädvustatud lisaks Milovan Djilase mälestustele¹⁸³ ka Nõukogude arhiividokumentides. 9. jaanuaril 1945 kohtumisel Jugoslaavia Rahvusliku Vabastuskomitee liikme Andrija Hebrangiga teatas Stalin, et jugoslaavlastel on vale arusaam sõjatrofeedest. “Jugoslaavia juhid, teiste seas Tito, arvasid, et Punaarmee peab jätma jugoslaavlastele kõik Jugoslaaviast kättevõidetud - see pole aga tõsi. Trofee kuulub armeele, kes selle enesele haaras.

¹⁷⁹ VE, 176.

¹⁸⁰ VE, 233.

¹⁸¹ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 203.

¹⁸² VE, 178.

¹⁸³ Milovan Djilas meenutab raamatus “Uus klass” esimesi kogemusi Jugoslaaviasse tunginud Punaarmeeaga. Punaarmeelased olevat ühe naise vägistanud ning lõhki lõiganud, ohvitserid olevat käitunud äärmiselt ülbelt. Siis olevat Nõukogude väed viidud Ungarisse – vaenlasriiki –, kus nad ei pidanud käituma nii, nagu see oli kohane liitlasriigis. Djilas olevat öelnud halvasti Punaarmee kohta ning see maksis talle edaspidi kätte. Djilas, Milovan. *Fall of the new class: a history of communism's self-destruction*. New York : Alfred A. Knopf, 1998, 48-60.

Kui armee saab teada, et trofee tuleb ära anda, siis ta ei püüagi hõivata trofeesid.”¹⁸⁴ Edasi meenutas Stalin Djilase repliiki, et Nõukogude ohvitseride moraalne-poliitiline tase olevat madalam kui Briti ohvitseride moraalne-poliitiline tase. See olevat vale: “Ei saa iseloomustada armeed üksikjuhtumite põhjal, ühe vördja pärast ei saa solvata kogu Punaarmeed. Tuleb mõista võitleja hinge, kes tuli võideldes 3000 kilomeetrit Stalingradist Budapesti. Võitleja mõtleb: ta on kangelane, temale on kõik võimalik, täna ta elab, homme sureb, temale andestatakse kõik.” Stalin jutustas Habrangile, kuidas ta olevat käendusel vabastanud inimese tapnud ning mahalaskmisele määratud lenduri, sest “selgus, et ta oli täiesti purjus ega saanud aru, mida tegi”.¹⁸⁵ Järelikult, Stalini arvates olid Punaarmee röövimised igati õigustatud ning punaarmeeaste jõhkruksedki, sealhulgas tapmised, olid andestatavad. Ning seejuures polnud punaarmeeaste moraalne-poliitiline tase sugugi madalam Briti sõdurite tasemest. Sarnaselt Beneši ja jugoslaavlaste püüdlustega jooksid liiva ka ungarlaste, rumeenlaste, bulgaarlaste, poolakate katsed lõpetada Punaarmee röövimised, tehaste demonteerimised ja sisseseadete, traktorite, loomade, toidukaupade ja kõige muu minematarimised. Näiteks 12. oktoobri aruandes “sõjalistest sammudest Krajove linnas” siseasjade rahvakomissarile L. Beriale kirjutas viimase asetäitja Ivan Serov: “lisaks võtsime Kraiova linna ekspluatatsioonist ja andsime Odessa linnale 7 trollibussi, malmist postid ja elektrijuhtmed, 5 trammi ning pronksist mälestusmärgid...”¹⁸⁶ Ka Eesti NSV dokumentides on viiteid Ida-Euroopast pärit trofeedele. 9. juunil 1945 kirjutasid Karotamm ja Veimer Malenkovile, et teatada, Poolas Bjalas lõppevat vabriku demontaaž Eesti NSV keemiatehase jaoks. ENSV liidrid palusid kiirendada sisseseadete toomist Eestisse vabrikutest “Georg Švabe” ja “Anker Verke”, Bjala vabrikud asuvat Ukraine 4. rinde tegevuspiirkonnas.¹⁸⁷

28. märtsil 1945, hüvastijätku õhtusöögil, mille Stalin andis president Benešile, tegi marssal ootamatu sammu ja toosti öeldes vabandas Tšehhoslovakkia delegatsiooni ees Punaarmee jõhkra käitumise pärast. Ta ütles, et kõik austavad Punaarmeed tema kangelaslike lahingute pärast, kuid “see ei ole inglite armee. Nagu iga armee, on ka Punaarmee korda saatnud metsikusi [...] Ma tean, et tuleb veel palju arusaamatusi

¹⁸⁴ VE, 120.

¹⁸⁵ VE, 120.

¹⁸⁶ VE, 77.

¹⁸⁷ ERAF 1-3-425, 6.

ja Punaarmee paneb veel toime palju metsikusi Teie maal. Et mitte rikkuda meie vastastikust sõprust, on vajalik mõista, et see armee ei koosne inglitest. Saage sellest aru ja andestage neile.”¹⁸⁸ Teises toostis rääkis Stalin slaavlaste ühispoliitikast, mida on vaja saksa ohuga lõplikuks toimetulekuks. “Ma vihkan sakslasi,” ütles Stalin. “Nõukogude Liit ei taha muud kui leida liitlasi, kes on alati valmis seisma vastu Saksa ohule. Nõukogude Liit ei sekku oma liitlaste siseasjadesse. Ma tean, et isegi teie hulgas on neid, kes selles kahtlevad.” Ja jätkas, pöördudes Beneši poole: “Võib-olla isegi Teie olete kahtlev, kuid ma annan lubaduse, et me ei sekku kunagi oma liitlaste siseasjadesse. Selline on Lenini uus-slavism, mida meie, bolševistlikud kommunistid, järgime. Ei saa olla juttugi Nõukogude Liidu hegemooniast.”¹⁸⁹

Tšehhoslovakkia ajutises valitsuses, mis kuulutati 5. aprillil 1945 välja Košices, hõivasid kommunistid kolmandiku ministrikohtadest. Valitseti siseministeeriumi üle, kus, Gottwaldi 14. aprillil 1945 Valerian Zorinile tehtud aruande järgi, “minister Nosek praegu töötab välja projekti, kuidas reorganiseerida kõiki siseministeeriumi organeid, kasutades Nõukogude Liidu kogemust.”¹⁹⁰ Kontroll siseministeeriumi, eriti politsei üle tegi kommunistid tugevamaks kui ülejäänud poliitilised jõud tervikuna. Igor Lukesi hinnangul poleks Stalin kõhelnud kasutamast jõudu, kuid ta võis endale lubada luksust vahetevahel ainult korrigeerida Tšehhoslovakkia kurssi.¹⁹¹ Lisaks said kommunistid enda valdusse informatsiooni ja hariduse ministeeriumid, mis andsid neile vahendid meelsuse mõjutamiseks, põllumajandusministeeriumi kaudu oli võimalik võita populaarsust sudeedisakslaste maa talupoegadele ümberjaotamise programmiga. Hõivati ka kaitseministeerium¹⁹² ning Slovakkia kommunist Vladimír Clementis suruti välisministeeriumi kantsleriks, et ta saaks kontrollida välisminister Jan Masaryki tööd. Tšehhi ja Slovakkia KP-de peasekretärid Gottwald ning Viliam Široký määrati

¹⁸⁸ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 205.

¹⁸⁹ Tsitaadid võetud: Taborsky, *President Edvard Beneš*, 206. Ilmselt pidas Beneš silmas neid Stalini lubadusi, kui ta vahetult enne surma (3. septembril 1948) 19. augustil süüdistas Stalinit ja kõiki kommuniste külmaverelises ja küünilises valetamises. Zeman, Zbyněk; Klimek, Antonín. *The life of Edvard Beneš 1884-1948. Czechoslovakia in Peace and War*. Oxford: Clarendon Press 1997, 279.

¹⁹⁰ VE, 203.

¹⁹¹ Lukes, Igor. *The Czech Road to Communism*. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid (ed.). *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949*. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997, 243-266, siin 243-244.

¹⁹² Kaitseminister Svoboda tahtis liituda KP-ga, kuid Gottwald olevat olnud vastu, kuna see rikkuvad jõudude tasakaalu valitsuses. Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 235.

asepeaministriteks. Sotsiaaldemokraadist peaminister Fierlinger oli tuntud oma Nõukogude-meelsusega ja allumisega Gottwaldile, kes oli selle valitsuse sisuline peaminister.¹⁹³

Kriitikud on märkinud, et Tšehhoslovakkia demokraatia ebaõnnestus mitte ainult tugevalt Nõukogude Liidule orienteeritud välispoliitika, vaid ka Beneši ja teiste liidrite liigse soovi tõttu leida Kremli heakskiitu ka nende sisepoliitilistele sammudele. Tšehhoslovakkia sõjajärgne poliitika, mille alused pandi paika nn Košice programmis, tõi kaasa demokraatia piiramise.

Enne parlamendi kokkutulekut (Ajutine Rahvussamblee kogunes 28. oktoobril 1945) oli presidendi võimuses välja anda dekreete, ja seda ta ka Tšehhoslovakkia ühiskondlikule arengule põhjanevalt tegi.¹⁹⁴ 19. juunil kirjutas ta alla dekreedile, mis nägi ette erakordsete rahvakohtute moodustamise “natslike kurjategijate, reeturite ja nende pooldajate” vastutusele võtmiseks. 21. juunil andis ta välja dekreedid, millega konfiskeeriti “sakslaste, ungarlaste, reeturite ja kvislingite” eraomand. See seadus oli märkimisväärne, kuna sisaldas poliitiliste kategooriate kõrval rahvuslikke, muutes mõlemad ühtviisi kriminaalseiks. 24. oktoobril Beneši dekreediga natsionaliseeriti kaevandused ja olulisemad tööstusharud, samuti pangad ja kindlustusettevõtted. Riigi üle võetud tööstusettevõtted andsid tööd umbes 61,2 protsendile tööstustöölisest.¹⁹⁵

Tšehhoslovakkia elanikkonna meeleolud oli sõja lõppedes raevukalt revanšistlikud, mida kirjeldavad ka mälestused Eesti 20. SS-diviisi sõjameestelt, kes tulid läbi nn Tšehhi põrgu.¹⁹⁶ Prahas toimus avalik hukkamine.¹⁹⁷ Valitsuse ülesanne oleks pidanud olema jahutada rahva emotsioone, kuid selle asemel paljud poliitikud, Beneš nende hulgas, kasutasid neid ära.¹⁹⁸ Demokraatlik riigikord pole mõeldav, kui osale elanikkonnast demokraatlikud õigused ei laiene, ent just nende õiguste

¹⁹³ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 209.

¹⁹⁴ Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 245.

¹⁹⁵ Ibid, 245.

¹⁹⁶ Lindström, Juhan. Tšehhi põrgus: mälestusi sõjateelt ja vangipõlves. Toronto: Orto 1960; Purre, A[rnold]. Eesti sõdurid sõja lõpufaasis // Eesti saatusaastad 1945–1960, I, Stockholm 1972, 43.

¹⁹⁷ Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 246.

¹⁹⁸ Ibid, 246.

usurpeerimist nägid ette nn Beneši dekreedid. Rahvusvähemuste sakslaste ja ungarlaste vastu tarvitati niisugust rahvuslikku diskrimineerimist, mis meenutas hitlerliku režiimi kuritegusid. NKVD aruanded Tšehhi-Saksa piiril aset leidnud sündmustest on selles suhtes kõnekad. 14. juunil teavitas Ivan Serov L. Beriat sakslaste Tšehhoslovakkiaist väljaajamise kampaania kulgemisest. Tema sõnul sakslased, kellest enamik oli naised, lapsed ja vanurid, sooritasid massiliselt enesetappusid. Ainuüksi 8. juunil olevat Altenbergi rajooni komandant fikseerinud 71 avatud veenidega laipa.¹⁹⁹ USA sõjaliste võimude raporti kohaselt võtsid nad oma Saksa okupatsioonitsoonis vastu 1 445 059 sakslast, kellest 53 187 olid “antifašistid”; Nõukogude võimude teatel võtsid nemad vastu 789 485 sakslast, kellest 42 989 olid “antifašistid”.²⁰⁰

Vägivallale, vara võõrandamisele ja kaosele, mis sellest sündis, ning moraali langusele viidates leiavad Zbyněk Zeman ja Antonín Klimek: “On raske ümber lükata väidet, et kommunism tungis Tšehhoslovakkiasse rahvusriigi turjal.”²⁰¹ Beneši ja ta pooldajate ebademokraatlik poliitika andis olulise eelduse hilisemaks KP riigipöördeks. Tšehhi ja Slovaki kommunistid kasutasid oma propagandas hästi ära saksavastaseid ja äärmusrahvuslikke meeleolusid, millega võitsid endale suurt populaarsust. Tuleb ka märkida, et Tšehhoslovakkia sisenes sõjajärgsesse perioodi, olles valmis teatud tüüpi sotsialismiks. Kõige läänemeelsemadki poliitikud tunnistasid NSV Liiduga heade suhete hoidmise esmaolulisust. Ent paljud intellektuaalid ei kujutanud ette, et nende riik, pärast sakslastepoolseid natsionaliseerimisi ja normaalse majanduselu segiraputamist üldiselt,²⁰² võiks tagasi pöörduda kapitalistliku korra juurde. Kuigi Tšehhoslovakkia oli ainuke Ida-Euroopa riik, kus võimule naasis sõjajärgne valitsus ning säilis riiklik kontinuiteet, toimus

¹⁹⁹ Raport saadeti edasi Stalinile, Molotovile ja Malenkovile. VE, 223.

²⁰⁰ Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 247.

²⁰¹ Ibid, 248.

²⁰² Jan T. Gross argumenteerib, et kuigi Ida-Euroopa riikide saatus II maailmasõjas oli erinev, tuleb hilisema arengu põhjusi otsida nendest sõjakogemusest, mis olid kõikides riikides ühised. Need on natsionaliseerimised sakslaste poolt, tsentraalse planeerimise juurutamine, majandusliku autarkia suurenemine, harjumine vägivallaga. Gross, Jan T. Foreword: The Experience of War in East Central Europe: Social Disruption and Political Revolution // Kersten, Krystyna. The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948. Berkeley, Oxford: University of California Press 1991.

märgatav nihe vasakule, millega ühines nii poliitiline eliit kui rahvas. Nii on selgitatav kommunistide 38-protsendine valimisedu 27. mail 1946.²⁰³

Kommunistide vasakpoolne valitsusprogramm leidis ühiskonna enamiku heakskiidu ja nad mängisid ka palju kaardile, mille kohaselt nad olevat “hea valitsuspartei”, mille selja taga seisvat Nõukogude Liidu sõjajärgse ülesehitustöö “hiilgav” kogemus. Nende tugev positsioon oleks kommunistidel lubanud monopoliseerida võimu juba enne 1948. aasta veebruarit, kuid kuni sügiseni 1947 rakendati Moskva egiidi all rahvarinde strateegiat. 1946. aasta augustil kohtumisel Briti Tööpartei delegatsiooniga ütles Stalin, et põhimõtteliselt on olemas kaks teed sotsialismi – vene ja briti tee. Selle Stalini väite üle peeti aru 1946. aasta septembris TšKP KK istungil, kus püüti taktikale anda teoreetilist sisu.²⁰⁴ Leiti, et Tšehhoslovakkia tee sotsialismi rajaneb selle maa traditsioonidel ning sisaldab “kõike positiivset Masaryki demokraatiast, kuid annab selle demokraatlikele vormidele palju konkreetsema sisu”.²⁰⁵ Enda ehtimine demokraatia sulgedega oli muidugi silmakirjalik, arvestades neid ebademokraatlikke meetodeid, millega kommunistid sovetiseerisid siseministeeriumi ja politsei ning tõrjusid demokraatliku järelevalve katseid selle asutuse üle. Siseministeeriumi ümber lahvatanud tüli ajendaski veebruarikriisi ning kommunistide riigipöörde.

2. Rahvarinde strateegia Bulgaarias - teooria ja tegelikkus

Sarnaselt Tšehhoslovakkia oli Bulgaarias kommunistlik liikumine sõdadevahelisel perioodil üsna mõjukas - kui neil tegutseda lubati, läks neil ka hästi. 1919 aastal tulid kommunistid valimistel teiseks, 1932 võitsid nad Sofia linna kohalikud valimised. Enamiku sõdadevahelisest ajast olid nad siiski sunnitud tegutsema pööranda all.²⁰⁶ Bulgaaria rahvas oli traditsiooniliselt Vene-sõbralik.²⁰⁷

²⁰³ Vasakpoolsete meeleolude laia levikut Tšehhoslovakkias rõhutab Berend, *Central and Eastern Europe 1944-1993*, 18.

²⁰⁴ Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 42. Myant, *Socialism and Democracy in Czechoslovakia*, 137-143.

²⁰⁵ Myant, *Socialism and Democracy in Czechoslovakia*, 138jj.

²⁰⁶ Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 11.

²⁰⁷ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 59.

Sõja ajal arendas kommunistlik partei Bulgaarias Tito toel partisaniliikumist, kuid ulatuselt ei saanud see ligilähedalegi Jugoslaavia omale. Üks põhjusi oli, et Bulgaaria riik jäi Saksamaa liitlasena püsima ning selle partisanivastane võitlus oli halastamatu.²⁰⁸ Kommunistide vastupanuliikumine tegutses 1942. aasta juunis loodud Isamaarinde, mis oli Bulgaaria rahvarinne, raames. Sellega olid ühinenud mõned sotsialistid Põllumeeste parteist eesotsas Nikola Petkoviga. Kommunistid, kes ainukesena võisid välja panna partisaaniüksusi, kontrollisid Isamaarinnet kindlalt. Plamen Tsvetkovi hinnangul oli “relvastatud kommunistlikke terroriste” 800 kuni 1000.²⁰⁹

Isamaarinne jäigi poliitiliselt kitsaks, sest juunis 1944 heitis Dimitrov Stalini heakskiidul kõrvale mõtte koalitsioonist “vana korra” esindajatega ja Tito eeskujul otsustati kukutada vana kord “üldrahvaliku ülestõusuga”, mida alustati 5. septembril. Samal päeval kuulutas Nõukogude Liit Bulgaariale sõja ning 8. septembril kell 9.00 ületas Punaarmee Bulgaaria piiri. Ööl vastu 9. septembrit õnnestus kommunistidel koostöös Isamaarinde partneritega korraldada riigipööre ning 9. septembri õhtuks oli sõlmitud relvarahu Punaarmee ja Isamaarinde valitsuse vahel.

Ent käsitlus “üldrahvalikust ülestõusust” on ilmselt kommunistide hilisem liialdus. Plamen Tsvetkov on kirjutanud: “Mul on raske pidada sündmusi Bulgaarias enne ja pärast 9. septembrit *coup d'état*’ks.” Tema hinnangul oli 9. september eriline selles tähenduses, et kõige rohkem inimesi 30 tuhandest, kelle kommunistid tapsid, suri sel päeval. “Raske on pidada riigipöördeks seda, kui võõrokupatsiooni tingimustes tungisid mõned kommunistid kaitseministeeriumisse, mille uksed avas neile vastu tulnud kaitseminister kindral Ivan Marinov, et nad saaksid end valitsusena välja kuulutada.”²¹⁰ Olulisem oli tema hinnangul 5. september, kui NSV Liit kuulutas Bulgaariale sõja.

9. september vallandas Bulgaarias laialdase terrori. Nelja aasta jooksul, 1944-1948, rahvakohtute ja ka ilma rahvakohtuteta hukatute arvu on hinnatud 25-30

²⁰⁸ Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 20.

²⁰⁹ Stanilov, Vassil (ed.). *The international condemnation of communism: The Bulgarian perspective.. Literature workshop*, Sofia 2004, 37.

²¹⁰ Stanilov, *Condemnation of communism: The Bulgarian perspective*, 35.

tuhandele.²¹¹ Anton Jugovi, tollase siseministri ja hilisema peaministri aruande kohaselt oli arreteeritute arv 28 630, neist 10 000 inimese süüasi jäeti rahvakohtute lahendamata, u 18 000 tapeti ilma kohtuta. 1945. aasta lõpus teatas Jugov, et igas külas tapeti 3-5-6 inimest, mis teeb kokku 17 678, kui võtta 4 mõrvatut keskmiselt iga küla kohta, ja siin pole arvestatud linnasid.²¹² Wolfgang Bretholz, Šveitsi *Nationalzeitung*i ja *Svenska Dagebladet*i korrespondent reisis septembris 1944 Bulgaarias ning kirjutas: “Mida ma nägin ja sain teada väikestes linnades ja külates, näitasid mulle, et Bulgaaria kommunistide ja Nõukogude okupatsioonivõimude türannia oli levinud üle riigi. Vägivald oli suunatud peamiselt nende inimeste vastu, kellelt oli midagi ära võtta, vabrikute ja ettevõtete omanikud, valduste ja maade, majade, töökodade ja väikeste ettevõtete omanikud. Iga vähegi jõukam bulgaarlane nimetati kollaborandiks või fašistik ja kui ta osutas vastupanu, viidi ta minema või lasti kohapeal maha.”²¹³ Rahvakohtud töötasid 19. novembrist 1944 aprilli lõpuni 1945, süüdistusi toodi 21 024 inimese vastu, 131 protsessil langetati 10 897 otsust, surmaotsuse said 2 730 inimest, kelle hulgas olid kuningas Boris III vend prints Kiril, enamik ministreid ja parlamendi liikmeid. Paljud surmaotsused langetati juba mõrvatud inimeste üle tagantjärele, katsega seadustada stiihilisi hukkamisi “revolutsiooni” alguskuudel.²¹⁴

Lühikese ajaga õnnestus kommunistidel kehtestada riigis oma võim. 29. oktoobril 1944 teatas Bulgaaria Töölispartei (kommunistid) Dimitrovile: “Tegelik võim on suuremas osas meie käes ja meie inimesed domineerivad komiteedes ja riigiorganites.”²¹⁵ Ent rahvarinde ideoloogi Dimitrovi kodumaal püüti eriti hoolsalt kinni pidada strateegiast, mida Moskva arvates sel ajalooetapil tuli rakendada. Septembris 1944 juhendas Dimitrov: “Palun võtke kindel seisukoht demokraatlike põhimõtete suhtes. Palun olge ka üldiselt ettevaatlik Punaarmee institutsioonide ja süsteemi formaalse kopeerimisega.”²¹⁶ 11. septembril tuletas Dimitrovi Isamaarinde valitsusele meelde, et antud etapil, kui sakslane on ikka veel Balkanil, tuleb kõik

²¹¹ Stanilov, *Condemnation of communism: The Bulgarian perspective*, 33. Rahvakohtute kohta vt Валева, Е. Л. Политические процессы в Болгарии 1944-1948 годов // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 143-174.

²¹² Stanilov, *Condemnation of communism: The Bulgarian perspective*, 28.

²¹³ Ibid, 22.

²¹⁴ Ibid, 49. Vt ka Валева, *Политические процессы в Болгарии*, 144jj.

²¹⁵ Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 31.

²¹⁶ Ibid, 32.

jõud mobiliseerida sakslaste vastu. See tähendas kutsungit mõõdukale poliitikale. Dimitrov rõhutas ka rahvatribunalide moodustamise vajadust.²¹⁷ 24. septembri direktiivis kirjutas ta, et “peame oma partnerite suhtes olema täiesti lojaalsed” ja “käituma tõeliste bolševistlike poliitikute ja riigimeestena”. Praegune koalitsioonivalitsus ei olevat tema sõnul lühiajaline ega taktikaline, vaid pikaajaline võitlusliit ühise vaenlased vastu: “Loomulikult peame lõikama kasu viimastest sündmustest, tugevdamaks meie positsioone armees, riigiparaadis ja riigis üldiselt, kuid seda tuleb teha intelligentselt, taktitundeliselt, mitte kunagi unustades, et me pole kaugelki nii tugevad, et olla üksainus määrav jõud riigis ja dikteerida oma tahet peale meie liitlastele.” Dimitrov leidis, KP-s on palju neid, kes ülehindavad kommunistide jõudu ja alahindavad oponentide jõudu ning ei näe, et KP võim tugineb ainult Punaarmee kohalolekule. Dimitrov viitas ka, et rahvarinde strateegia olulisel määral “nõuab eneseeitust, mis aga ei tähenda üldsegi nõrkust või põhimõtete puudumist meie poolt”.²¹⁸

Ülevaate Bulgaaria sisepoliitilisest arengust andis Bulgaaria Töölispartei KK peasekretär Traiko Kostov 26. jaanuaril 1945 ÜK(b)P KK Rahvusvahelise Informatsiooni Osakonnas. Konsultatsioonist võtsid osa ka teiste KP-de esindajad Władysław Gomułka, A. Hebrang, Mátyás Rákosi, Z. Needlő, Jacob Berman, H. Minc. Kostovi sõnul oli pärast 9. septembri pööret äärmiselt raske hoida koostöösuhteid teiste parteidega Isamaarindes, sest nad hakkasid nõudma võimu võrdset jagamist. Eksiilist olevat saabunud “inglise agent” Dr. Georgi M. Dimitrov. Pärast vaherahu sõlmimist ja Briti ning Ameerika esindajate saabumist muutunud olukord eriti halvaks. “Meie liitlased hakkasid ilmselgelt inglaste toetusel pidama meie mõju riigi juhtimisel koormaks.”²¹⁹ Nad olevat asunud tegutsema “kommunistliku ülemvõimu” vastu ning detsembri alguses oli Isamaarindes kriis. “Millele lootis Isamaarinde parempoolse element? Kõrvaldada kommuniste võimult – see oleks ehk olnud võimalik enne Punaarmee tulekut maale,” pidas Kostov oluliseks Punaarmeed.

²¹⁷ *The Diary of Georgi Dimitrov*, 335-336.

²¹⁸ Ibid, 349. Vrd Dimitrov, Vasselin. “Revolution released: Stalin, The Bulgarian Communist party, and the Founding of the Cominform.” // Gori, Francesca; Pons, Silvio (ed) *The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53*. London 1996, 285jj.

²¹⁹ VE, 144.

Edasi kirjeldas Kostov, kuidas esimese riigina maailmas toovat Bulgaaria fašistid rahvakohtute ette. Need “koosnevad Isamaarinde komiteede esindajatest”, teatas Kostov. “Rahvakohtud mõistavad kohut südametunnistuse ja veendumuste järgi ning ei hoia kinni kodanliku seadusandluse kõikvõimalikest protseduurilistest konksudest.” Seetõttu olevat nendel kohtutel mitte ainult siseriiklik, vaid ka rahvusvaheline tähendus.²²⁰ Kommunistide eesmärk polevat mitte formaalne kodanlik demokraatia, vaid uut tüüpi demokraatia, kus võim on töötava rahva käes.

Kostov andis aru ka kommunistide ees olevatest probleemidest. Üheks neist olevat kaadri vähesus, mis asetavat valiku ette: kas anda ametikohti partnerparteide liikmetele või mitte? Teise raskusena nägi ta, et tuleb ümber teha kogu seadusandlus, sest olemasolev töötavat fašismi ja ta käsilaste huvides. Kostovi sõnul tulenevad probleemid ka kommunistide endi ridadest. Paljud kohalikud kommunistid ei pea kinni seadustest, on muutunud ülbeks. See toovat kaasa omavolilisi arreteerimisi, peksmisi ja isegi tapmisi ilma kohtuta ja ülekuulamiseta. Sellised juhtumid põhjustavat negatiivset propagandat kommunistide vastu. Kostov leidis, et ilmselt tuleb korraldada mõned näidisprotsessid, “kuid võib-olla ka lasta maha kõige jultunud isamaarinde seaduste saboteerijad”.²²¹

Arutelul ettekande üle tõusis Georgi M. Dimitrovi küsimus. Mida temaga teha? Spiridonov selgitas, et Dimitrov on avaldanud soovi maalt lahkuda ning ameeriklased on kutsunud ta USA-sse. Georgi Dimitrov leidis seepeale, et väljaspool Bulgaariat on ta ohtlikum kui Bulgaarias. “Hoidke teda seal [s.t Bulgaarias], aga kui ta hakkab väga segama – pange kinni. Milleks siis teile rahvamiilits?”²²² Georgi M. Dimitrovile anti siiski 1945. aasta septembri alguses luba maalt lahkuda ning talle vormistati välispass.²²³

Kommunistide võim tugines Punaarmee kohalolule, miilitsale, siseministeeriumile ja justiitsministeeriumile, rahva hulgas oli poolehoid väike. Ent kommunistid jätkasid Isamaarinde koalitsioonivalitsusega, mis seati üles 9. septembril 1944. Peaministriks oli Sveno-liidu juht Kimon Georgiev ning formaalselt osales KP

²²⁰ VE, 146.

²²¹ VE, 149.

²²² VE, 150.

²²³ VE, 237.

valitsuses võrdsel alusel teiste parteidega. Kohtumisel Dimitroviga 2. septembril 1946 soovitas Stalin moodustada *Labour Party* ning ühendada “töölisklass teiste töötavate massidega minimalistliku programmi alusel”, sest “aeg maximalistliku programmi jaoks pole veel tulnud”. “Põhimõtteliselt oleks see partei kommunistlik, kuid tal on laiem baas ja sobilik mask praeguseks perioodiks. See kõik soodustab teie erilist teed sotsialismi – ilma proletariaadi diktatuurita.”²²⁴ Stalin rõhutas, et ei tule kopeerida Vene kommuniste, kes omal ajal olid täiesti teises olukorras. See polevat oportunism, vaid marksismi rakendamine praegustes tingimustes.²²⁵

3. Proovikivi Rumeenia

Rumeenia kujunes esimeseks tõeliseks proovikiviks nii selles suhtes, kas Moskva suudab oma tahet ja mõju Ida-Euroopas maksta panna kui ka selles, kas USA ja Suurbritannia otsustavad seda mõju tõrjuda. Näib, et pärast Suurbritannia sekkumist kommunistide ülestõusu mahasurumiseks Kreekas 1944. aasta detsembris, oli Stalin võtnud täide viia protsentide lepingu seda osa, mis puudutas tema õigusi ja osakaalu Rumeenias.²²⁶ Jaanuaris 1945 deporteeris Moskva peamiselt Transilvaania aladelt Nõukogude Liitu saksa päritolu rumeenlased vanuses 17-45 meeste puhul ja 18-30 naiste puhul, kokku u 100 000 inimest.²²⁷

Jaanuari alguses sõitsid Rumeenia KP peasekretär Ana Pauker ja Georghe Gheorghiu-Dej Moskvasse Stalini ja Molotovi jutule. Visiidi ettekäändeks toodi Moskva abi Rumeenia transpordisüsteemi ümberehitamisel – Gheorghiu-Dej oli Radescu kabineti sideministrer. On oletatud, et Stalin soovis kohtumist ka selleks, et saada selgust, kas Moskva satraabiks Rumeenias sobib paremini Pauker või Dej. Stalin olevat valinud Dej. Paukeri patroon oli Molotov. 1945. aasta suvel olevat Molotov öelnud oma protežeele Ana Paukerile, et see on tark naine, kuna loobub peasekretäri kohast vabatahtlikult.²²⁸

²²⁴ Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 33.

²²⁵ *The Diary of Georgi Dimitrov*, 413.

²²⁶ Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 32.

²²⁷ Hazard, *Cold war crucible*, 68.

²²⁸ Hazard, *Cold war crucible*, 70.

Stalin ütles ka Rumeenia kommunistidele, et kätte on jõudnud aeg Rahvusliku Demokraatliku Rinde (RDR) valitsuse moodustamiseks.²²⁹ Lisaks andis ta juhtnööre poliitilise programmi osas (avaldati 29. jaanuaril), mis pidi täielikumalt vastama rahvarinde taktika põhimõtetele: suuremat rõhku tuli panna praktilistele küsimustele - agraarreform, masina-traktori jaamad jne -, eemale ei tohtinud peletada kodanlikke antifašistlikke jõudusid, ent tuli kasutada kommunistide relvastatud grupeeringsid aktsioonideks RDR toetuseks. Silmas peeti kommunistliku partei endisi partisanirühmitusi, nüüdset "Patriootilist Kaitseliitu", mida laiendati septembris 1944 NKGB juhendamisel. 15. jaanuaril andis peaminister Radescu neile korralduse laiali minna, mida ühendus ignoreeris, ja valitsusel polnud ka jõudusid sundimaks neid korraldust täitma.²³⁰ Samal ajal soovitas Stalin mitte esile tuua radikaalsemaid osi kommunistide platvormist, sealhulgas pankade ja tööstuse natsionaliseerimist. Stalin soovitas ka avalikkusele teatada, et kui tuleb rahvarinde valitsus, siis Nõukogude Liit aitab Rumeenial tagasi saada Transilvaania. See oli näide Stalini taktikast kasutada territoriaalseid vaidlusi väljapressimiseks ja manipuleerimiseks.²³¹

Jalta konverentsil (4.-11. veebruar) ei püüdnud President Roosevelt ja peaminister Churchill avaldada Stalinile survet, toetamaks Radescu valitsust, ega tundnud muret oma investeeringute, sealhulgas naftaettevõtete pärast, mida Nõukogude Liit oli enesele haaranud.²³² Jalta lepete sõlmimise järel muutus Moskva poliitika Rumeenia suhtes märgatavalt. Moskva press ning kohe tema järel Rumeenia kompartei press alustasid teravat propagandat traditsiooniliste parteide vastu: Maniut ja Bratianut sõimati fašistideks ja reaksionäärideks, nõuti Radescu valitsuse tagasiastumist ning uue valitsuse moodustamist RDR juhtimisel. Lisaks kommunistide kontrollitavatele vabrikutööliste streikis trükkalite ametiühing, mis pidanuks kirjastama Talupoegade ja Liberaalide Parteide ajalehti ja need lõpetasid nüüd ilmumise.²³³

²²⁹ Kohtumisest täpsemalt vt Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 23-24; Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 29.

²³⁰ Deletant, *Communist terror in Romania*, 57. "Patriootlikku Kaitseliitu" võiks võrrelda Eesti 1940. aasta Rahva Omakaitsega (tänapäeval Toomas Hiio selle idee eest – K. P.).

²³¹ Pauker ja Dej jutustasid kohtumisest Staliniga Dimitrovile: *The Diary of Georgi Dimitrov*, 350.

²³² Üks põhjusi, miks Rumeenia olukorda ei arutatud detailides, võis olla USA Balkani ekspertide meeskonna hukkumine ja dokumentide hävimine lennuõnnetuses teel Krimmi. Hazard, *Cold war crucible*, 72.

²³³ Hazard, *Cold war crucible*, 71.

Radescu julgustas neid palkama trükkaleid väljastpoolt ametiühingut ning saatis Rumeenia üksusi kaitsma parteide peakortereid, mille peale Punaarmee ülemjuhatus võttis neilt õiguse lehte välja anda. See oli tüüpiline bolševistlik meetod: mõnikord lihtsalt lõpetati ebasoovitavate ajalehtede toimetuste paberiga varustamine. Bolševikud käsutasid ka viimased Rumeenia soomustatud üksused Bukarestist rindele, võttes Radescult vahendid tagada kord pealinnas. Seal algasidki demonstratsioonid ja vastudemonstratsioonid, mis lõppesid tihti kaklustega, samuti võitlesid omavahel kommunistide kontrollitavad töölisühendused ning sõltumatud töölisühendused. Asepeaminister Petru Groza kutsus talupoegi üles haarama ise enda kätte suuromanike maad, mille peale 15. veebruaril süüdistas peaminister Radescu Grozat kodusõja vallandamises.²³⁴

Peaminister Radescu tegi meeleheitlikke katseid olukorda oma kontrolli alla saada – ning andis enamlastele ettekäände sekkumiseks. 23. veebruaril toimus parlamendis kommunistide kogunemisel tulistamine,²³⁵ Radescu esines raadiokõnega, milles süüdistas kommuniste maad haaranud rahutustes ning nimetas Ana Paukerit ja Vasile Lucat “hüäänideks” ja “välismaalasteks”, kes tegutsevad “võõra võimu agentidena”. Pauker oli tõepoolest juut ning Luca oli tõesti ungarlane, mis rumeenlaste jaoks oli kõnekas. Kõne, mille ajalehtedes avaldamine õnnestus enamlastel ära hoida,²³⁶ andis Moskvale oodatud võimaluse nõuda “fašistliku” valitsuse tagasiastumist, sest – Molotovi sõnul – see “mitte ainult ei ebaõnnestunud rahu ja korra tagamisel, vaid julgustas Hitlerit pooldavaid elemente ning fašistlikku kaitseliitu aktiveeruma”.²³⁷

27. veebruaril saabus Bukaresti välisasjade rahvakomissari asetäitja Andrei Võšinski, kes käskis kohe kuningas Michail vallandada Radescu valitsuse. Vastasel juhul riskivat kuningas Rumeenia kui iseseisva riigi kadumisega, teatas Võšinski.²³⁸ Kuningal õnnestus passida 6. märtsini, hoolimata bolševike tugevast survest. Võšinski saatis Moskvasse jooksvaid aruandeid,²³⁹ aruandeid kirjutasid ka Beria

²³⁴ Deletant, *Communist terror in Romania*, 64.

²³⁵ Mille asjaolud on jäänud siiani mõneti segaseks. Nõukogude Liidu enda andmeil oli hukkunuid 3 ja haavatuid 4. VE, 162.

²³⁶ ACC kaastöölise Stepan Kirsanovi telefonogramm: VE, 162.

²³⁷ Hazard, *Cold war crucible*, 75.

²³⁸ Hazard, *Cold war crucible*, 75.

²³⁹ VE, 165-166.

mehed.²⁴⁰ NKGB ja NKVD ühisreportaažist selgub, et enamlased olid üsna mures selgelt rahvusliku Rumeenia armee ja Ploesti naftaettevõtete tööliste võimalike aktsioonide pärast. Vabrikutest leiti ja konfiskeeriti hulganisti relvastust.²⁴¹ Kuningas ja traditsiooniline poliitiline eliit venitasid, lootes leida toetust USA-lt ja Suurbritannialt. 5. märtsil NKGB ja NKVD poolt Beriale koostatud aruande järgi olnud “kuningas, Maniu ja Bratianu üsna rahulolematud, et inglased ja ameeriklased ei sekku Rumeenias arenevatesse sündmustesse”. 3. märtsil olevat kuningalossist saadetud telegrammid Londonisse, mille sisu teadmata, ja telegramm Benešile, milles paluti sekkuda sündmustesse Rumeenias ning teavitada sellest seltsimees Stalinit.²⁴² Ent abi polnud kusagilt tulemas. 4. märtsil märkis USA esindaja ACC-s brigaadikindral Courtlandt van Rensselaer Schuyler päevikusse: “Pole eriti midagi, mida me saaksime teha, välja arvatud istuda ja jälgida, kuidas asjad arenevad.”²⁴³

6. märtsil moodustatud “Talupoegade Rindesse” kuuluva Petru Groza 18-ministrilises valitsuses oli kommunistidel 14 kohta, kui sisse arvata kaasajooksikud-poolevahetajad, nagu Liberaalidest lahku löönud Gheorghe Tatarescu, kellest tehti asepeaminister ja välisminister.²⁴⁴ Talupoegade Rinne, mida esindas Petru Groza, oli ilma organisatsiooni ja struktuurita “paberil olev” partei. Organisatsiooni eesmärgiks oli talupoegade toetuse võitmine traditsioonilistelt põllumeeste parteidelt, kuid sellel oli vähe edu. Lucretiu Pătrășcanu sai justiits- ning Teohari Georgescu siseministriks, KP paramilitaarsete üksuste organiseerija Emil Bodnaras julgeolekupolitsei peadirektoriks. Ent olgugi mitterepresentatiivne, ei välistanud uus valitsus koostööd traditsiooniliste parteidega, kelle ridadest oli ju ka ministreid värvatud. Selle koosseisus polnud ka Moskva kommuniste Ana Paukerit ja Vasile Lucat, mis kõneles Stalini soovist valitsust mitte täielikult isoleerida sisepoliitiliselt ja välispoliitiliselt. Groza valitsuse populaarsuse tõstmiseks täitis Nõukogude Liit 8. märtsil oma lubaduse, mida ta polnud saanud teha, kuni võimul olid “ajaloolised parteid”, ning tagastas Rumeeniale Transilvaania.

²⁴⁰ VE, 167.

²⁴¹ VE, 169.

²⁴² VE, 168.

²⁴³ Hazard, *Cold war crucible*, 76.

²⁴⁴ Taterescu oli teinud koostööd ka kuningas Caroli ja Marssal Antonescuga. Deletant, *Communist terror in Romania*, 71; VE, 156-158; vt ka Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 55.

Uus valitsus tõi siiski kaasa tuntava sammu sovetiseerimise suunas. 22. märtsi maareform võõrandas ilma valurahata kõigi eemalviibivate maaomanike maa, üle 50-hektarilised valdused, kõigi sakslaste ja natsi-Saksamaa kollaborantide maa, ent ei puudutatud kirikule, kloostritele, kroonile ja heategevuslikele asutustele kuuluvaid valdusi.²⁴⁵ Uue maakorralduse peamised soosikud olid alla 5 hektari suuruse maa omanikud, suurim kaotaja oli aga Rumeenia traditsiooniline, valdavalt agraarne eliit. Poliitiliste repressioonide ulatusest andis peaminister Groza aimu 23. mail 1945, kui ta tunnistas inglise ajakirjanikule Archie Gibsonile, et 2 kuuga oli tema valitsus arreteerinud 90 000 rumeenlast. Ainuüksi eelmisel päeval, 22. mail oli rahvatribunal mõistnud surma 29 inimest.²⁴⁶

7. märtsil 1945, päev pärast RDR valitsuse moodustamist, kogunesid Rumeenia juhtivkommunistid salajasele koosolekule, arutamaks edasist tegevuskava. Vasile Luca ettekanne peegeldas hästi rahvarinde taktika olemust: “See ei tähenda, et me hakkame rääkima oma lõppeesmärgist.” Praegusel ajal “peame avama partei rolli probleemide lahendamisega kodanliku demokraatia kontekstis”. Selline valitsemise vorm lõppevat siis, kui “lõppeesmärgi” rakendamine on ohutu, ja isegi enne seda on “kodanlikul demokraatial” piirid, sest “me ei tohi unustada, et meil on ka tugevaid vaenlasi, kelle me peame nüüd purustama riigiparaadi abil.”²⁴⁷ Lühidalt, kommunistide plaan oli teostada oma peidetud “lõppeesmärki” läbi “kodanliku demokraatia” vaheetapi, mis siiski ei välistanud “fašistlike” ja “reaktsiooniliste” elementide jäika represseerimist. Sel etapil valitses Rumeenia KP laiapõhjalise katusorganisatsiooni kaudu (RDR), mis ühendas hulga satelliitorganisatsioone ja mille eesmärk oli vahendada partei mõju rahvale (v-a neile, keda tuli represseerida).²⁴⁸ Kommunistidel ei olnud lootust esineda valimistel edukalt, mistõttu need viidi võltsitud kujul läbi alles novembris 1946.

Kokkulepete tõttu, mida liitlased olid sõlminud sõja ajal, oli Suurbritannial ja Ameerika Ühendriikidel vähe võimalusi kaitsta oma väärtusi Rumeenias. Britid olid

²⁴⁵ Hazard, *Cold war crucible*, 94. Üldiselt iseloomustades kommunistide maareformide poliitikat võib öelda, et eesmärk võita maal toetajaid vasakpoolsele poliitikale radikaalsete ümberkorraldustega maaomandis kandis kõige vähem vilja seal, kus maareformid olid kõige radikaalsemad, n-o Rumeenias, Ungaris ja Poolas. Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 60.

²⁴⁶ Deletant, *Communist terror in Romania*, 74.

²⁴⁷ Protokoll tsiteerinud Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 25-30.

²⁴⁸ Mark, *Stalin's National Front Strategy*, 30.

seotud “protsentide tehinguga”. 8. märtsil 1945 telegrafeeris Churchill Rooseveltile: “Eden ja mina tunnistasime Moskvast, et Venemaal peaks olema ülekaalukas sõnaõigus Rumeenias ja Bulgaarias, samal ajal kui meie määrame sündmusi Kreekas.”²⁴⁹ Roosevelt nõustus, et nõukogulaste kontrolli Rumeenia üle on väga raske vaidlustada, sest seda võib alati põhjendada sõjalise vajadusega, ning väljendanud oma suuremat huvi Poola käekäigu vastu, leidis president, et Rumeenia “ei ole hea proovikivi”. Ka suursaadik Averell Harriman nõustus, et USA-l oleks arukam võtta tugevam positsioon Poola küsimuses, mitte Rumeenia küsimuses.²⁵⁰

4. Rahvademokraatliku režiimi kehtestamine Poolas

1945. aasta kevadel oli Poola tulevane valitsus liitlastevahelistes suhetes olulisemaid küsimusi ja paistis, et siin tahavad USA ja Suurbritannia Moskvale tõsist survet avaldada. Ent Roosevelti positsioon oli kõikuv. 11. jaanuari kohtumisel demokraatliku ja vabariikliku parteide liidritega hindas ta, et “venelastel on võim Ida-Euroopas ja on mõeldamatu nendega tülli minna, mistõttu ainuvõimalik tee on kasutada seda mõju, mis meil on, olukorra leevendamiseks”.²⁵¹ 8. märtsi telegrammis veenis peaminister Churchill presidenti vastusammude vajalikkuses: “Ma arvan, sa nõustud minuga, et kaalul on palju enam kui Poola tulevik. Ma tunnen, et see on lakmustest meie ja venelaste vahel küsimuses, millise tähenduse saavad mõisted demokraatia, suveräänsus, iseseisvus, representatiivne valitsus ning vabad ja mõjutamata valimised.”²⁵² Churchillil õnnestus veenda Roosevelti kirjutama Stalinile ühiskirja, mis 1. aprillil ka välja saadeti. Selles oldi rahulolematud edasijõudmatuse pärast kõiki liitlasi rahuldava valitsuse moodustamisel ning rõhutati soovi jõuda “heale kokkuleppele” Poola üle.²⁵³ Ent 11. aprillil, kaks päeva enne surma, kirjutas Roosevelt Churchillile, et ta “kahandaks üldist Nõukogude probleemi nii palju kui võimalik”.²⁵⁴

²⁴⁹ Hazard, *Cold war crucible*, 92.

²⁵⁰ Ibid, 92.

²⁵¹ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 122.

²⁵² Ibid, 135.

²⁵³ Churchill Papers, A Catalogue:

http://www-archives.chu.cam.ac.uk/perl/node?search_id=18937&sort_by=Dscore&index=4

²⁵⁴ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 136.

11. veebruaril Jalta konverentsil suure kolmiku poolt vastu võetud ühiskommünikee kohustas reorganiseerima Poolas tegutsevat Ajutist Valitsust ja viima ta laiemale demokraatlikule põhjale “välismaal asuvate poolakate” kaasamisega. Selle kokkuleppe täitmist USA ja Suurbritannia Nõukogude Liidult nõudsidki. Nõukogude pool oli äärmiselt põikpäiselt vastu Londoni eksiilvalitsuse liikmete kaasamisele Poola Rahvusliku Vabastuskomitee baasil asutatud Ajutisse Valitsusse. Moskval polnud kavaski loovutada “tegevusvabadust” piirkonnas, mis oli Punaarmee poolt hõivatud. 1945. aasta alguses kirjutas V. Molotov märkmepaberile: “Poola (rõhud Molotovilt) – suur asi! Aga kuidas moodustati valitsused Belgias, Prantsusmaal, Kreekas ja mujal, me ei tea. Meie käest ei küsitud... Me ei sekkunud, kuna see on angloameerika vägede tegevustsoon.”²⁵⁵ Põhjuseks oli ka Poola kommunistide nõrkus ja Londonile alluva AK tugevus, millest Stalin oli väga hästi teadlik.²⁵⁶

Moskva võttis Poolat esimeses järjekorras julgeolekulise probleemina ning selle lahendamiseks kasutati toorest jõudu. 14. novembril 1944 kirjutas Beria Stalinile ja Molotovile aruande “tšekistlikest ettevõtmistest” võitluses koduarmee (*Armia Krajowa* - AK) ja teiste põrandaaluste rühmitustega.²⁵⁷ 15. oktoobrist 14. novembrini oli arreteeritud 2648 inimest, kellest 2210 olid AK liikmed, 72 ebaseaduslikult relvakandjad, 402 OUN-i (*Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów* – Ukraina Rahvuslaste Organisatsioon) liiget, 1746 desertööri Poola (Nõukogude Liidus formeeritud) Armeest, lisaks arreteerisid maakondlikud organid 1732 inimest. 17. mail 1945 oli võitlusse AK-ga rakendatud seitse NKVD diviisi ja mõned motoriseeritud pataljonid, millele Beria teatel tuli lisaks kaks Poola Armeed diviisi.²⁵⁸ Nõukogude julgeolekujõudude eesmärk oli kõigi vahenditega likvideerida põrandaaluse, Londoni eksiilvalitsust legitiimseks pidava opositsiooni keskused. Ent AK oli väga tugev vastane. PPR-i Varssavi vojevoodkonna komitee aruanne 1945. aasta jaanuari ja veebruari kohta teatas, et “AK tegevus [Visla – K. P.] paremkalda maakondades ... võttis sellise ulatuse, et julgeoleku- ja parteiorganid olid nende vastu täiesti abitud ... AK banded on peremehed maal...”. 9. juunil

²⁵⁵ НКВД й польское подполье 1944-1945 (По “особым папкам” И. В. Сталина). Москва 1994, 9.

²⁵⁶ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 146.

²⁵⁷ VE, 99-100.

²⁵⁸ VE, 215.

kirjutas NSV Liidu sõjalise missiooni juht Poolas kindral Sergei Šatilov, et “ainuüksi eelmisel kuul tapeti, haavati, rööviti bandiitide poolt umbes 300 Punaarmee sõjaväelast”.²⁵⁹

Moskva meetodid võitluses AK-ga olid brutaalsed. 1944.-45. aasta vahetusel jätkusid tapmised, külade põletamised, küüditamised, arreteerimised.²⁶⁰ Repressioonide ulatusest annab aimu siseasjade rahvakomissar Sergei Kruglovi aruanne V. Molotovile, mille järgi 1. jaanuaril 1946 oli Nõukogude Liidus asuvates NKVD laagrites 19 930 Poola kodanikku, kes olid arreteeritud ja interneeritud Poola territooriumil “Punaarmee tagala puhastamise korras”.²⁶¹ NKVD ja Poola julgeolekuorganite tegevus oli nii karm ja kaost külvav, et isegi Poola kommunistid olid mures ja Władysław Gomułka julges neid PPR-i maipleenumil avalikult kritiseerida.²⁶² 27. märtsil õnnestus bolševikel läbirääkimiste alustamise ettekäändel meelitada lõksu 16 Poola põrandaaluse liidrit, teiste hulgas AK komandöri brigaadikindral Leopold Okulicki, kes arreteeriti ja viidi 30. märtsil Ljubjankasse.²⁶³ See sündmus oli oluline Poolale sisepoliitiliselt ja ka rahvusvaheliselt, kuna lääneriigid esitasid protesti ja nõudsid poolakate vabastamist.²⁶⁴ Stalin keeldus sellest jäigalt ja 16 liidrit mõisteti 18.-21. juunil Moskvast toimunud näidiskohtuprotsessil süüdi Nõukogude Liidu vastase koalitsiooni kavandamises koos Saksamaaga.²⁶⁵

Näidisprotsessi eesmärk oli alandada kommunistidevastast opositsiooni ning nõrgestada eksiilvalitsust ja Mikolajczykut Ajutise Valitsuse uue koosseisu üle peetavatel läbirääkimistel, mis samal ajal Moskvast aset leidsid. Mikolajczyk nõudis poolte ministrikohtade ja peaministri või presidendi ameti andmist tema partei SL-i valdusse, ent kommunistid ei jätanud kahtlust, kes olid jõupositsioonil. 18. juunil

²⁵⁹ VE, 215.

²⁶⁰ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 119.

²⁶¹ VE, 313.

²⁶² Moldenhauer, // Creutzberger, Stefan; Görtemaker, Manfred. Gleichschaltung unter Stalin? Schöningh 2002, 99.

²⁶³ Vt NKVD nõuniku Poola Riikliku Julgeoleku ministeeriumi juures I. Serovi kahte aruannet 27. märtsil Beriale, mis saadeti edasi Stalinile ja Molotovile: *НКВД и польское подполье 1944-1945*, 109-114.

²⁶⁴ Clark Kerri kiri: VE, 198.

²⁶⁵ Süüdimõistetutele määrati peamiselt vanglakaristused; hiljem, pärast karistuse kandmist, kõik ka vabastati, v-a kindral Okulicki, kes tõenäoliselt hukati või peksti surnuks 24. detsembril 1946. Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 153; Davies, 1944, 466-471.

teatas Gomulka Londoni poolakate esindajatele: “Ärge sellest solvuge, džentelmenid, et pakume teile kohta valitsuses vaid meie tingimustel. Sest meie oleme majas peremehed... Me ei anna kunagi võimu üle pärast seda, kui oleme selle enda kätte haaranud ... Me hävitame kõhklemata kõik reaktsioonilised bandiidid. Te võite hüüda, et valatakse Poola rahva verd, et NKVD valitseb Poolat, kuid see ei sunni meid meie teelt kõrvale astuma.”²⁶⁶

21. juunil 1945 sõlmitud Moskva lepetega kaasati Mickolajczyk Rahvusliku Ühtsuse Ajutisse Valitsusse, milles temale ja ta pooldajatele eraldati 21 ministrikohast 5, sealhulgas asepeaministri tool. See oli hind, mida kommunistid pidid maksma oma režiimi rahvusvahelise tunnustamise eest.²⁶⁷ Ajutise Valitsuse ümbertegemise järel kadus Lääneriikide tõsisem huvi Poola vastu, sest leiti, oli saavutatud Jalta kokkulepete vähemalt osalinegi täitmine.²⁶⁸ Mikolajczyki organiseeritud talupojapartei PSL (*Polske Stronnictwo Ludowe*) arenes hoolimata kommunistide vastutegevusest kiiresti suurimaks ja populaarseimaks parteiks Poolas ning tõusis KP-le ja niinimetatud demokraatlike parteide blokile väga ohtlikuks rivaaliks.²⁶⁹ PSL sai ka piiratud osaluse valitsuses ja riigiparaadis. PPR-il oli vajalik hoida teisi parteisid, eelkõige sotsialistlikku parteid PPSi (*Polskiej Partii Socjalistycznej*) “demokraatlikus blokis”, et olla paremini valmistunud konfrontatsiooniks formaalselt koalitsioonipartneri, tegelikult aga opositsioonilise PSLga. See omakorda andis PPRi liitlastele demokraatlikus blokis võimaluse oma kaalu suurendada ja eriti käis see PPSi kohta, kelle ambitsioonid järjest kasvasid ning kes oli üha vähem rahul väikese venna rolliga. Novembris 1945 väljendas PPSi peasekretär ja peaminister Osóbka-Morawski Moskvale ettevaatlikult oma rahulolematust selle üle, et PPR valitses julgeoleku- ja politseijõudude üle.²⁷⁰

Sellest tulenevalt oli PPR üsna ebamugavas olukorras, sest ühelt poolt oli neil vastas legaalne ja populaarne vastasmängija PSL, teisalt tuli õhukese vasakpoolse

²⁶⁶ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 118.

²⁶⁷ Täideti ka teine Mikolajczyki tingimus Poolasse tulekuks, nimelt siseministri portfelli temale usaldamine ja seda polnudki enamlastel raske teha, sest siseministeeriumi haldusallas polnud midagi tõsisemat kui liiklus ja koeralubade väljastamine. Riiklik julgeoleku oli 1944. aastal NKVD egiidi all üle viidud vastavanimelisse ministeeriumi. Davies, *1944*, 550.

²⁶⁸ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 160.

²⁶⁹ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 53.

²⁷⁰ VE, 308.

elanikekihi toetuse nimel konkureerida PPS-iga. Kuigi legitiimsuse kattevarjundi saamine oleks PPRile olnud kasulik, ei olnud valimiste korraldamine mõeldav ning novembri keskel 1945 rääkisid Gomulka ja Hilary Minc Stalinile vajadusest lükata valimised vähemalt aasta võrra edasi.²⁷¹ Juuni lõpus 1946 viidi valimiste asemel läbi referendum, millel hääletati PPRi sise- ja välispoliitika üle. Ametlikel andmetel hääletas enamik elanikkonnast valitsuse poliitika poolt, kuid arhiivimaterjalide põhjal on selgunud, et soodne tulemus saavutati Nõukogude spetsialistide abil läbi viidud massiliste pettustega.²⁷²

5. Poola ühiskond: ühe okupatsiooni alt teise alla

Mitmed autorid nimetavad perioodi 1944-47 kodusõjaks, mis on ebaõnnestunud määratlus selle poolest, et Poola kommunistid ei olnud selles sõltumatud osalised, vaid tegutsesid Nõukogude instruktorite juhendamisel ning punaarmeele ja NKVDlaste kaasalöömisel. Neil aastail Poolas toimunud võitlus ei käinud mitte konkureerivate Poola huvigruppide vahel, vaid Poola sõltumatuse eest Nõukogude Liidust.

Võitlus oli äärmiselt aktiivne ja verine, mida tõendab Nõukogude Liidu enda statistika. 23. aprillil 1946 saatis siseminister Kruglov Molotovile aruande julgeolekuorganite banditismivastases tegevusest Poola aladel. 1946. aasta märtsikuu jooksul registreeriti 498 bandiitide kallaletungi, millest 15 sooritati Punaarmee, 20 Poola sõjaväelaste, 34 riikliku julgeoleku organite, 82 miilitsa, 31 PPR-i liikmete, 105 ühiskondlike asutuste, 20 rahakassade, 17 rongide ja raudteeobjektide, 15 autotranspordi ja 159 kohalike elanike vastu. "Banditismiaktide" tulemusel tapeti 18 punaarmeele, 45 Poola sõjaväelast, 18 julgeolekutöötajat, 42 miilitsatöötajat, 15 PPR-i liiget, 1 PPS-i liige, 7 ühiskondlikku teenistajat, 64 kohalikku elanikku. Poola riikliku julgeoleku ministeeriumi organid viisid banditismi likvideerimiseks läbi 255 operatsiooni, mille käigus tapeti 144, haavati 60 ja vangistati 2866 AK ja NSZ (*Narodowe Siły Zbrojne* – Rahvuslikud Relvajõud) liiget ning tapeti 250, haavati 1 ja vangistati 203

²⁷¹ VE, 308.

²⁷² Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 66.

OUN-UPA (*Ukrainska Postanska armia* – Ukraina Ülestõusu Armee) “bandiiti”. Operatsioonides osalesid NKVD üksused.²⁷³

Krystyna Kersten väidab, et vastupidiselt saksa okupatsioonile ei kutsunud Nõukogude okupatsioon esile rahva ühinemist okupeerijate vastu.²⁷⁴ Kindral Leopold Okulicki, *Armia Krajowa* viimane ülemjuhataja, hoiatanud juba 1945 jaanuaris, et “valitsevate meeleolude tõttu peame [s.o AK] olema erakordselt ettevaatlikud, kui kutsume üles Lublini valitsust boikoteerima”.²⁷⁵ Tema hinnangul toimus aastatel 1944-45 murrang, mis põhjustas põhjalikke muutusi ühiskonna struktuuris. Keskklass, samuti suurmaaomanike klass praktiliselt kadus.²⁷⁶ Muutus ka haritlaskond, mis oli traditsiooniliselt Poola rahvuse juhtiv jõud. 1939. aastal põgenes välismaale 150 000 inimest, kellest paljud olid kõrgemad ametnikud. Sakslased tahtsid likvideerida intelligentsi, nagu ka venelased Teise vabariigi idaprovintside, mistõttu kaotused olid suured. 37,5 protsenti neist, kes said Teise vabariigi ajal kõrgema hariduse, kadusid sõja ajal, keskhariduse saanuist hukkus 30%, ametikoolide õpilaste seas oli kaotus 53,3 %.²⁷⁷

24. mail 1946 kohtumisel Staliniga ütles peaminister Edward Osóbka-Morawski, et PPRi ja PPSi “laagri” vastase opositsiooni moodustavad kolm põhilist gruppi: määrav osa talupoegadest, enamik intelligentsist ja enamik noorsoost.²⁷⁸ Osóbka-Morawski hinnangul ei kritiseerinud rahva enamik valitsuse reformipoliitikat ning ta oli veendunud “Londoni poliitika” [s. o. Londoni eksiilvalitsuse ja AK võitlejate] pankrotis: “On selge, mis muudab olukorra riigis keeruliseks - see on rahvusvahelise olukorra ebaselgus. See ebaselgus sünnitab kuulujutte ja opositsiooniliselt meelestatud elementide lootusi mingisugusele sõjale, mis muudaks olukorda Poolas.”²⁷⁹

²⁷³ НКВД й польское подполье 1944-1945, 272-276.

²⁷⁴ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 128.

²⁷⁵ Ibid, 129. Selline hinnang võis olla üheks põhjuseks, miks 19. jaanuaril 1945 otsustati Koduarmee ametlikult laiali saata.

²⁷⁶ Ibid, 166.

²⁷⁷ Ibid, 166.

²⁷⁸ VE, 445.

²⁷⁹ VE, 444-445.

Julgeolekujõudude karmi tegevuse tõttu pidas suur osa elanikkonnast eksisteerivat süsteemi juba 1945. aasta alguses püsivaks ning selle raamides hakati otsima nii isikliku kui ka rahvusliku ellujäämise võimalusi. Kohanemismeeleolud kajastusid ka statistikas, kuna 1944. aasta augustist 1945. aasta aprillini paisus PPR 30 000 liikmelt 301 000 liikmele.²⁸⁰ Kasv oli ka mõistetav, sest uues poliitilises olukorras lojaalsust ilmutades oli võimalik sotsiaalses hierarhias kiiresti tõusta. Nõukogude okupatsiooniga võitis rahvas elementaarse äraelamise, mis polnud tagatud Saksa okupatsiooni ajal, ja kaotas lootuse vabadusele ja õiguse senistele moraalsele ja maailmavaatelistele väärtustele. Kahtlemata oli kommunistlikul liikumisel ka külgetõmbavat mõju, sest nende loosungid aitasid psühholoogiliselt toime tulla keerulise igapäevase olukorraga, kuna kirjeldasid seda kui rasket, aga vajalikku teed õiglasemasse ühiskonda.²⁸¹ Valitsus suutis kaasata koostööle ka muidu leppimatuid antikommuniste, sest need, kelle maad olid maareformide käigus 1944. aasta sügisel võõrandatud, läksid kaasa maade sakslastelt haaramise aktsiooniga uutel Poola läänealadel. Sakslastest puhastatud Oderi ja Neisse'i äärne territoorium kujunes oluliseks kommunistide võimubaasiks, sest seal hoiti ära kommunismivastaste parteide ja muude jõudude kinnistumine.²⁸²

Stalin jättis Poola kommunistidele esialgu nii palju iseseisva mõtlemise ja tegutsemise ruumi, et seal räägiti palju Poolale eriomasest "Poola teest sotsialismi". Sellel teel ei olnud mitte ainult juured Poola ühiskonna eripärades – neid oli õigupoolest vähe –, vaid oli ka kooskõlas Stalini doktriiniga, mille järgi kommunistid, tulles võimule, peavad esialgu vältima Nõukogude mudeli kordamist ja võtma arvesse konkreetse maa olukorda.²⁸³ Rõhutati ka, et PPR on uus partei ja tal pole järjepidevuse ega traditsioonide poolest seost sõjajärgse ebapopulaarse KPP-ga.²⁸⁴ Sellist lähenemist soovitas Stalin Gomul'kale ja Bierutile 14. novembril 1945 kohtumisel Moskvast.²⁸⁵

²⁸⁰ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 129; Partei liikmeskond langes kiiresti alates 1945. aasta juunist, kui lubati ka teisi parteisid. Moldenhauer, *Gleichschaltung*, 85.

²⁸¹ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 171.

²⁸² Vt Schöplin, *Politics in Eastern Europe*, 67.

²⁸³ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 173.

²⁸⁴ Poola kommunistid toetasid Nõukogude Liidu pretensiooni Ida-Poola aladele. See ja Katõni massihaudade avastamine 1943. aastal hävitasid rahva toetuse kommunistidele.

²⁸⁵ VE, 302.

24. mail 1946 vestluses Poola liidrite kommunisti Bolesław Bieruti ja sotsialisti Edward Osobka-Morawskiga iseloomustas Stalin Poolas valitsevat režiimi: "Poolas ei ole proletariaadi diktatuuri ja seal ei ole see ka vajalik... Meil olid tugevad vaenlased, meil Venemaal oli vaja kukutada kolm valaskala - tsaar, mõisnikud ja üsna tugev vene kapitalistide rahvusvaheline klass. Selle jaoks, et neist jõududest võitu saada, oli vaja võimu, mis toetub vägivallale, see tähendab diktatuuri. Teie olukord on hoopis teistsugune. Teie kapitalistid ja mõisnikud kompromiteerisid end sellisel määral sakslastega, et neid on võimalik maha tallata ilma erilise raskuseta. Patriotismi nad üles ei näidanud. Seda viga neile ei andestata. Kahtlemata aitas kapitalistide ja mõisnike kõrvaldamisele kaasa ka Punaarmee. See on põhjus, miks teil ei ole alust proletariaadi diktatuurile. Süsteem, mis kehtestatakse Poolas, on demokraatia, see on uus demokraatia tüüp. Sel pole pretsedenti. Ei Belgia, Inglise, ega Prantsuse demokraatiat ei saa võtta teile eeskujuks ega mudeliks. Teie demokraatia on eriline... Demokraatia, mis kehtestatakse teil Poolas, Jugoslaavias ja osaliselt Tšehhoslovakkias, on demokraatia, mis viib teid sotsialismi ilma vajaduseta kehtestada proletariaadi diktatuuri ja Nõukogude süsteemi. Teil ei ole proletariaadi diktatuur vajalik, sest nüüdsetes tingimustes, kus rasketööstus on natsionaliseeritud ja poliitiliselt areenilt on kadunud suurkapitalistide ja mõisnike klass, piisab, kui ehitada üles sobiv režiim tööstuses, aidata see jalule, alandada hindu ja anda elanikkonnale rohkem laiatarbekaupu ning olukord riigis hakkab stabiliseeruma. Uue demokraatiaga rahulolematute arv väheneb pidevalt ja te lähenete sotsialismile ilma verise võitluseta. Uus demokraatia, mis kehtestatakse Poolas, on Poola jaoks pääsemine. Režiim, mida nüüd kehtestatakse Poolas, kindlustab sellele maale maksimaalse sõltumatuse ning loob vajaliku aluse õitsenguks ilma töötava rahva ekspluateerimiseta. Sellist režiimi tasub hoida."²⁸⁶

Ent leidis ka kriitilisi hinnanguid. 1946. aasta jaanuaris saatis PPR-i KK parteikooli direktor R. Kaplan-Kobrinski ÜK(b)P keskkomiteesse kirja Poola poliitilisest olukorrast ning puudustest PPR-i töös, mida tõenäoliselt kasutati hiljem, 1951. aastal Gomulka arreteerimisel ja ülekuulamisel.²⁸⁷ Aruanne kinnitab, et Poola kommunistidele meeldis rääkida erilisest Poola teest sotsialismi. Kaplan-Kobrinski sõnul olevat pärast sõda ning rahvademokraatia režiimi tekkimise järel paljud

²⁸⁶ VE, 457.

²⁸⁷ VE, 372-378.

seltsimehed hakanud eitama leninismi-marksismi põhitõdesid. Muudeti revolutsiooni, relvastatud ülestõusu ja proletariaadi diktatuuri tähendusi ning, hinnates küll õigesti sotsialismile rahumeelse ülemineku võimalust, asuti eitama proletariaadi diktatuuri isegi kui tulevikuväljavaadet. Partei kongressil nägi Gomulka õigesti võimalust, hoolimata subjektiivsetest faktoritest, minna rahumeelselt üle rahvademokraatialt sotsialistlikule demokraatiale. Ent Gomulka ettekande järel leidis tema “süvendajaid”, kes eitanud üldse proletariaadi diktatuuri vajadust ning üks väitnud isegi, et Nõukogude Liidus pole töölisklassi diktatuuri. KK-sse kuuluv seltsimees Sovinski olevat öelnud, et “meil pole vaja teoreetikuid, meil pole vaja marksiste”.²⁸⁸ Selliseid ideoloogilisi kõrvalekaldeid pidas R. Kaplan-Kobrinski ohtlikeks.

6. Kommunistide valimiskaotus Ungaris

Valimised Ungaris novembris 1945 on tähelepanuväärsed, sest vabadel ja võltsimata valimistel võtsid kommunistid vastu hävitava kaotuse, mis nende mõju ja tegevust 1947. aastani oluliselt pärssis. Selle kaotuse põhjusi vaeti nii Moskvas kui Budapestis aastaid hiljemgi. Ent see fakt iseenesest kõneleb taktikalise ettevaatlikkusest, millega Nõukogude Liit oma mõjusfääri üles ehitas, tahtmata täielikult tülli minna oma liitlastega ning pidades silmas, et rahulepingud kaotajariikidega olid veel sõlmimata. Selles peatükis püütakse selgitada, kuidas kommunistide valimiskaotus sai juhtuda.

Eelmänguna 4. novembrile nihutatud üldvalimistele toimusid 7. oktoobril 1945 Budapesti kohalikud valimised, ja kuigi pealinna peeti “punaseks linnaks”, oli KP edu tagasihoidlik. Zoltan Vas meenutas: “See oli katastroof. Olime kindlad, et ühisblokk sotsiaaldemokraatidega võidab. Mátyás Rákosi isiklikult garanteeris Vorošilovile meie võidu”.²⁸⁹

²⁸⁸ VE, 376.

²⁸⁹ Želitski, Bela. Postwar Hungary, 1944-1946. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997 (73-92), 78. 16. aprillil 1947 valmis Nõukogude Liidu esindusest Budapestis analüüs Budapesti valimiste kaotuse põhjuste kohta. Selles rõhutati, et kommunistide viga oli mitte püstitada valimisblokki kõigi parteidega, nagu seda oli tehtud Jugoslaavias, Bulgaarias, Rumeenias ja Prantsusmaal, vaid ainult sotsiaaldemokraatidega. Ungari kommunistid hindasid valesti olukorda Ungaris ja oma mõju selles riigis. Väiketalunikud said Budapesti valimistel 51,1%, kommunistid ja sotsiaaldemokraadid üheskoos 42,4% ja ülejäänud parteid 6,5% häältest. VE, 609-613.

Ungari sovetiseerimist kureeris marssal Kliment Vorošilov, endine kaitse rahvakomissar, keda on hinnatud kui arukuse ja administratiivse võimekuse poolest mitte kõige silmapaistvamat poliitikut. Tema tähelend Kremli poliitikas oli mööda saamas.²⁹⁰ 22. oktoobril läkitas ta Stalinile ja Molotovile aruande valimiskampaania käigust Ungaris. Ta alustas ränga kriitikaga Ungari kommunistide pihta: “Ungari KP liikmed on veel kaugel sellest, mida saab nimetada kommunistideks. Erinevalt teistest suurtest parteidest, eriti sõltumatust Väiketalunike parteist ja Sotsiaaldemokraatidest, pole kommunistidel piisavalt juhtivat kaadrit, kui mitte arvestada kümnet keskkomitee liiget.” Kommunistliku partei ridades olevat palju kriminaalset elementi, karjeriste, avantüriste, kes olid varem fašistid ja osalesid fašistlikes organisatsioonides. Need elemendid avaldavat oma lubamatu tegevusega mõju parteile, eriti kohtadel. Seetõttu, Vorošilovi sõnul, peaks esimene ülesanne olema puhastus parteis, ent juhtkond on selle läbiviimiseks liiga nõrk. Tulemuseks olevat partei mõju kahanemine Ungaris.²⁹¹

Marssali arvates tegelevat Rakoši ja teised juhid liiga vähe majandusküsimustega ning on armunud miitingutesse. KP miitingutele kogunevat 10 tuhat inimest, kuid samal ajal polevat kompartei teinud ühtki praktilist ettepanekut, kuidas parandada majanduslikku olukorda. Vorošilov nentis, et ka teised parteid on olnud tegevusetud, aga just seepärast peaksid kommunistid võtma initsiatiivi.²⁹² Vorošilov tunnustas Väiketalunike parteid, kuna see oskavat tegutseda kodanliku demokraatia tingimustes, kommunistid, seevastu, on muutunud upsakateks ning hindavad oma mõjuvõimu üle.²⁹³

Vorošilov kirjutas ka, et nelja partei valimisblokist ei tule midagi välja, sest Väiketalunike partei on selle vastu. “Meie poolt ei ole avaldatud mingisugust survet Zoltán Tildyle ja Nagy’ile, veel vähem sotsiaaldemokraatidele.”²⁹⁴

²⁹⁰ Vt nt Montefiore, Simon Sebag. Stalin. The Court of the Red Tsar. 2004, 335-337.

²⁹¹ VE, 271.

²⁹² VE, 272.

²⁹³ VE, 272.

²⁹⁴ VE, 273.

Kui Vorošilovi halb hinnang Ungari kommunistidele paika pidas ja ennustused valimistulemuste osas optimistlikud polnud, oli seda tähelepanuväärsem, et seal vabad valimised korraldati. 4. novembri valimistel saavutasid kommunistid 17%, sotsiaaldemokraadid 17,4% ja Rahvuslik Talupojapartei 6,9% häältest. Väiketetalunike 57-protsendiline valimisedu lubanuks neil moodustada enamusvalitsust.²⁹⁵

Vabade valimiste läbiviimise põhjusteks võis olla, et

- 1) Moskvast ülehinnati kommunistide populaarsust, mis omakorda võis tuleneda Ungari kommunistide liigsest enesekindlusest, millele viitavad ka Vasi mälestused²⁹⁶;
- 2) Ungari ei olnud Moskvale nii oluline, et seal oleks olnud vajalik 1945. aasta sügisel täit survet avaldada. Samal ajal tahtis Moskva saada Rumeenia ja Bulgaaria valitsustele lääneriikide tunnustust, mida neil polnud, ning oli seetõttu valmis järeleandmisteks Ungaris. Tuleb ka silmas pidada, et Churchill ja Stalini kokkulepe 1944. aasta oktoobris nägi ette Ungari jagamist mõjusfääridesse suhtega 50%-50%;²⁹⁷
- 3) Ungarit kureeris Vorošilov, kes oli vilets administreerija ning kelle vead võisid kaasa aidata sellele “tööõnnetusele”.

Vorošilov igatahes püüdis valimistulemusi mõjutada kommunistide kasuks. Augustis 1945 lubas ta vabastada ja kodumaale saata Ungari sõjavangid ning 2847 sõjavangi tõepoolest vabastatigi.²⁹⁸ Ent Beria andmetel oli 21. oktoobril NKVD laagrites veel 10 356 Ungari ohvitseri, kellest ta pidas tarvilikuks vabastada 83.²⁹⁹ Näib, et Vorošilovi aktsioon sumbus Beria ametkonna ükskõiksuse tõttu. Siseminister Sergei Kruglovi andmeil vabastati 1945. aasta jooksul laagritest kokku 177 348 Ungari sõjavangi, sealhulgas kõik haiged. Ent 1946. aasta 8. aprilli seisuga oli NKVD laagrites veel 232 879 vangi, nende hulgas kindrleid 46 ja polkovnikuid

²⁹⁵ Rákosi analüüsis tulemusi New Yorgi ungari-ameerika kommunistlikule ajalehele: “Arvestades 25 aastat Horthy propagandat ja et valimised olid salajased (*sic!*), pole see paha tulemus.” Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 99.

²⁹⁶ Pärast valimisi läbiviidud küsitlused selgitasid välja, et vähemalt 67% vastanuist pooldas vabrikute riigistamist ja 75% pankade riigistamist. See tõendas vasakpoolsete vaadete suurt levikut ka Ungaris. Leidus inimesi, kelle vaated kattusid kommunistide sotsiaalsete paroolidega. Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 59.

²⁹⁷ Viite eest protsentide lepingule tänan Toomas Hiio.

²⁹⁸ Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 108.

²⁹⁹ Beria kiri Stalinile: VE, 270-271.

197. Kõik vangid, kaasa arvatud kindralid, töötasid Kruglovi sõnul eri ministriumide alluvuses.³⁰⁰ Võrdluseks, rumeenlasi oli samal ajal NKVD laagrites 50 928, kindraleid 2, polkovnikuid 40. 1945. aasta 13. augustil oli vabastatud 61 662 vangi ja lisaks 20 411 vangi, keda kasutati Rumeenia vabatahtlike diviisi moodustamiseks.³⁰¹

Vorošilovi tegevus enne valimisi põhjustas kriitikat Kremli kõrgemas juhtkonnas. 24. oktoobril pöördusid Molotov, Beria, Malenkov ja Mikojan Stalini poole ühiskirjaga, milles teatasid, et nende arvates oli Vorošilov tegutsenud valesti, kui andis Ungari KP-le ilma ÜK(b)P KK sanktsioonita nõusoleku kirjutada alla ühisele valimiseelsele deklaratsioonile kolme teise parteiga. Leiti, et Väiketalunike partei sai sellega õigustuse mitte liituda kommunistide valimisblokiga.

Pärast valimisi olid kommunistide väljavaated kõike muud kui head. Vorošilov informeeris ÜK(b)P keskkomiteed, et uues valitsuses oli Väiketalunikele ette nähtud 7, kommunistidele 3 ja sotsiaaldemokraatidele 3 kohta ja rahvuslikele talupoegadele 1 koht. Asepeaministri määramist ei arutatud, välis-, sise- ja kaitseministri ametid pidid minema Väiketalunike parteile.³⁰² Molotov, Beria, Malenkov ja Mikojan panid Stalinile ette – ja said ka tema nõusoleku – anda Vorošilovile järgmised juhtnöörid:³⁰³

- 1) Mitte protestida ministrikohtade sellise jaotuse vastu, ent nõuda kommunistidele siseministri kohta,
- 2) teha ettepanek määrata kaks asepeaministrit, neist üks kommunist ja teine sotsiaaldemokraat,
- 3) erilist tähelepanu peab Vorošilov pöörama sellele, et uue valitsuse liikmed väiketalunike ja sotsiaaldemokraatide hulgast oleksid isikud, kes sobivad Nõukogude valitsusele,
- 4) enne ametisseasumist peaksid kommunistid teiste parteidega kokku leppima uue valitsuse töökava peamistes punktides, milleks peavad olema sõbralikud suhted NSV Liiduga, maareformi toetamine,

³⁰⁰ VE, 419-421.

³⁰¹ VE, 422.

³⁰² VE, 291.

³⁰³ VE, 290-291.

antifašistlike demokraatlike jõudude toetamine ja fašismi väljajuurimisega kiirustamine.

Järgmisel päeval, 11. novembril kirjutas Vorošilov, et saanud kätte need juhised, esitanud “meie sõbrad” väiketalunikele ja sotsiaaldemokraatidele nõude siseministri ja asepeaministri kohtadele. Ferenc Nagy olevat vastanud, et tema partei ei mõistaks seda, kui siseministri portfelli läheb kommunistidele. Vorošilov soovitas Kremlil loobuda siseministri ametipostist, sest Väiketalunike kandidaat sellele kohale – Bela Kovac – olevat mees, kellega saab koostööd teha.³⁰⁴ Kommunisti rahandusministriks määramise kohta olevat Nagy öelnud, et kuna see raskendaks valitsuse suhteid rahamaailma vahel, oleks see täiesti ebakohane. Pankade esindajad olevat juba protesteerinud kommunistist kandidaadi vastu. Väiketalunike partei olevat nõus võtma Rákosi ja sotsiaaldemokraadi Árpád Szakasitse valitsuse liikmeiks ilma portfelli ja tingimusel, et väiketalunikud hõivavad valitsuses üle 50% kohtadest.³⁰⁵ Vorošilovi aruanne ei jäta muljet, nagu oleksid kommunistid jõupositsioonil, vaid hoopis, et Väiketalunikud, valimiste ülekaalukad võitjad, on läbirääkimistel tingimuste esitajad.

Vorošilovi 13. novembri aruande kohaselt tuli tal siiski sekkuda valitsuse moodustamisse, mille tulemusel polnud Väiketalunike partei enam vastu siseministeeriumi ja asepeaministri kohtade andmisele KP-le.³⁰⁶ 14. novembril saatis Vorošilov Stalinile ja Molotovile uue valitsuse koosseisu, milles Väiketalunikel oli enamik kohtadest, kuid siseministeerium oli ikkagi antud kommunistidele: peaminister Zoltán Tildy, asepeaminister Rákosi, asepeaminister Szakasits, siseminister Imre Nagy (KP), transpordi- ja siseminister Ernő Gerő (KP), sotsiaalminister Molnar (KP).³⁰⁷ Nii korrigeeris Moskva valimistulemusi, mis olid tema huvidele kahjulikud.

Ungari jäi siiski veel ligi kaheks aastaks riigiks, mille kuulumine Ida või Lääne mõjusfääri lõplikult otsustatud polnud. 1947. aastal ütles Andrei Ždanov József Révaile, et Stalinil polevat veel selge, “kas Ungari kujuneb rahvademokraatiaks või

³⁰⁴ VE, 293-294.

³⁰⁵ VE, 294.

³⁰⁶ VE, 299-301.

³⁰⁷ VE, 303-305.

kodanlikuks demokraatiaks, kas ta liitub uute demokraatiatega või saab temast inglise-ameerika imperialismi tugipunkt”.³⁰⁸ Donal O’Sullivan kirjutab: “Ungari näide viitab Nõukogude ettevaatliku ekspansiooni strateegia edukusele. /.../ Piitsa ja präänikuga tahtis Stalin saavutada Ungari allutamise eesmärgi /.../, ilma kodusõja algatamise ohuta, mis oleks võinud provotseerida lääneriikide sekkumise ja sellega panna ohtu kogu ‘julgeolekuvöö’.”³⁰⁹

IV. PÖÖRE KÜLMA SÕJA SUUNAS

1. Marshalli plaan ja Moskva reaktsioon

Ida-Euroopa sovetiseerimine karmistus koos rahvusvahelise olukorra järkjärgulise pingestumisega. Marshalli plaani väljakuulutamine ning Kominformi asutamine 1947. aasta suvel ja varasügisel olid sündmused, mis andsid tõuke “kruvide kinnikeeramiseks” Nõukogude mõjusfääris, aga ka Nõukogude Liidus sisemiselt.³¹⁰

Aastaid 1945–1947 iseloomustasid üldiselt multilateraalsed püüdlused rahu ja julgeoleku kindlustamiseks Euroopa kontinendil. Keskseks küsimuseks oli Saksamaa tulevik, milles USA ja Nõukogude Liit ei olnud 1947. aasta kevadel veel kaotanud lootust jõuda liitlastevahelisele kokkuleppele.³¹¹ 15. aprillil ütles Stalin USA riigisekretärile George Marshallile, et “kompromiss on võimalik kõigis põhilistes küsimustes, sealhulgas demilitariseerimises, Saksamaa poliitilises struktuuris, reparatsioonides ja majanduslikus ühtsuses. On tähtis olla kannatlik ning mitte langeda masendusse.”³¹²

Ometi just Moskva välisministrite konverentsi läbikukkumine märtsis-aprillis 1947 veenis George Marshalli vajaduses astuda kiireid samme Euroopa majandusliku olukorra päästmiseks. Läänes oli jõutud selgusele, et ennesõjaaegse majandusliku

³⁰⁸ Creutzberger, Stefan; Görtemaker, Manfred. Gleichschaltung unter Stalin, 346; O’Sullivan, *Stalins ‘Cordon sanitaire’*, 274.

³⁰⁹ O’Sullivan, *Stalins ‘Cordon sanitaire’*, 273.

³¹⁰ Vt Piirimäe, Kaarel. “Kui teil on võimalik seda vältida – vältige...” Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopas ja külma sõja algus. Akadeemia, nr 3, 2004, 467-494.

³¹¹ Nõukogude seisukohti peegeldab Raudlinn, L. Saksa probleem Välisministrite Nõukogu Moskva istungjärgu valguses. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1947, nr 6, 67-76.

³¹² Parrish, Scott D; Narinsky, Mihhail M. New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 9, 1994. <http://cwihp.si.edu>, 8.

mootori Saksamaata on Euroopa taastumine väga raske või peaaegu võimatu. Vestlusest Staliniga järeldas Marshall, et Stalin ei soovigi jõuda kiirele kokkuleppele Saksamaa küsimuses ning Nõukogude riigipea loodab Euroopa majanduslikust kokkuvarisemisest kasu lõigata oma imperialistlike eesmärkide saavutamiseks.³¹³ 5. juunil 1947 kutsus Marshall Harvardi ülikoolis peetud kõnes üles alustama Euroopa Taastamise Programmi.³¹⁴ Riigisekretär lähtus USA majanduslikust vajadusest laiendada võimalikult palju vabakaubandust, soovist päästa Lääne-Euroopa majanduslikust kaosest ning kaitsta seda Nõukogude Liidu ekspansiooniohu eest. Marshalli plaan oli ka ofensiivne, visandatud lootuses haarata osa Ida-Euroopa riike Lääne-Euroopa majandusruumi ning tõmmata nad Nõukogude Liidu majanduslikust ja poliitilisest mõjusfäärist välja.³¹⁵

Algusest peale ei olnud kavas kaasata majandusabi saajate hulka Nõukogude Liitu, ent pidades silmas avalikku arvamust nii USAs, Inglismaal kui Prantsusmaal, tehti tallegi ettepanek programmiga ühineda. Briti ja Prantsusmaa välisministrid Ernest Bevin ja Georges Augustin Bidault saatsid Moskvasse teate, et soovivad kolmepoolselt arutada Marshalli ettepanekut. Samal ajal teatasid mõlemad välisministrid USA saadikule Pariisis, et nad “loodavad, et venelased keelduvad koostööst ning igal juhul on nad valmis minema edasi täiel aural, isegi kui venelased keelduvad seda tegemast.”³¹⁶

Moskva kujundas oma arvamust plaani kohta üsna kaua. Seal lähtuti ennekõike

- 1) marksistlikust arusaamast kapitalistlikust majandussüsteemist,
- 2) omaenda nõrkuse tunnetamisest ning kartusest kaotada sõjas kättevõidetud ning legitiimseks peetud mõjusfäär Ida-Euroopas.

Nõukogude Liidu mõjukamaid majandusspetsialiste ungarlane Jevgeni Varga esitas 26. juunil 1947 Molotovile analüüsi Marshalli plaani taga peituvatest USA

³¹³ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 8–9.

³¹⁴ Marshall, George C. Against Hunger, Poverty, Desperation and Chaos. The Harvard Address. // *Foreign Affairs*, 1997, nr 3, 160–161.

³¹⁵ vt nt Kunz, Diane B. The Marshall Plan Reconsidered. A Complex of Motives. // *Foreign Affairs*, 1997, nr 3, 162–170; Reynolds, David. The European Response. Primacy of Politics. // *Foreign Affairs*, 1997, nr 3, 171–184; LaFeber, Walter. *America, Russia, and the Cold War, 1945–1996*. New York: McGraw-Hill, 1997, 8–11.

³¹⁶ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 15.

motiividest.³¹⁷ Tema sõnul oli Marshalli eesmärk pehmenendada saabuvat majanduskriisi USAs, kuid ka näidata üleolekut Euroopast; ühendada Saksamaa kodanlikul alusel; nõuda “raudse eesriide” eemaldamist tingimusena näilisele majanduslikule taastumisele Euroopas; Moskva plaanist loobumise korral moodustada Nõukogude-vastane blokk; süüdistada Nõukogude Liitu plaani läbikukkumise korral. Kokkuvõttes pidas Varga programmis osalemist soovitatavaks, kui Moskvale õnnestub ära hoida kahjulikke poliitilisi tingimusi.

Näib, et Varga ja ta pooldajad, kes pidasid kapitalistlikku majandussüsteemi stabiilsemaks ning seetõttu lääneriike ka välispoliitiliselt mõõdukamateks, jäid mõju poolest alla kommunistidele, kes elasid kapitalismi kriisi ootuses ning vastavalt hindasid lääneriikide käitumist agressiivsemaks ja ohtlikumaks. 1947. aasta teisel poolel sattus Varga terava kriitika alla.³¹⁸ Radikaalsema hoiaku võttis nähtavasti ka Stalin. Ta näis eeldavat, et vastavalt marksismi-leninismi õpetusele algab Läänes peagi kapitalismi kriis. Moskva konverentsil küsitles ta lääneriikide esindajaid nende asukohariikides levivate majandusraskuste kohta. Ta paistis olevat veendunud paratamatuses, et saabuv majanduskriis põhjustab kapitalistlike riikide agressiivsuse ja imperialistlike kalduvuste tugevnemise.³¹⁹

Moskva vaenuliku vastuse põhjustasid ennekõike reaalsed poliitilised kaalutlused. Kuid Kremlil oli raskusi seisukoha kujundamisega. 21. juunil 1947 andis ÜK(b)P KK Poliitbüroo positiivse vastuse Briti ja Prantsuse valitsuse ettepanekule.³²⁰ 22. juunil soovitati ka Bierutil, Gottwaldil ja Titol programmis osaleda. Samal ajal püüdis Moskva välja uurida plaani tagamaid. Esialgu peeti seda vaid võimaluseks saada soodsat krediiti, kuid kahtlused kasvasid kiiresti. Nõukogude saadik USAs Nikolai Novikov rõhutas 24. juuni telegrammis plaani poliitilisi eesmärke: “Euroopa maade demokraatiseerimise takistamine, Nõukogude Liidule vaenulike jõudude toetamine, tingimuste loomine Ameerika kapitali positsioonide tugevdamiseks Euroopas ja

³¹⁷ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 16–18.

³¹⁸ Ibid, 18jj.

³¹⁹ Vt Pollock, Ethan. Conversations with Stalin on Political Economy. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 33, 2001.; Vrd Korsen, A. Sõjajärgsed majanduslikud raskused Ameerika Ühendriikides. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946, nr 3, 200-204; Tšepakov, V. USA kaasaegne majanduslik olukord. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1947, nr 12, 52-62;

³²⁰ VE, 648–649.

Aasias.”³²¹ Novikov kahtlustas, et plaani eesmärgiks on Lääne-Euroopa bloki moodustamine ning Nõukogude mõju tõrjumine Euroopas tõhusamalt, kui seda võimaldanuks Trumani doktriini poliitika, mis tema arvates ei olnud nii kaval, tõhus ja laiahaardeline, kui seda oli Marshalli plaan.

Siiski otsustas Moskva osaleda Pariisi välisministrite kohtumisel, lootes vältida plaani negatiivseid poliitilisi tingimusi. Ent see lähenemine ei sobinud lääneriikidele. 3. juulil esines Molotov lõppsõnavõtuga, milles süüdistas lääneriike püüdluses jagada Euroopa kahte vaenulikku leeri. Nõukogude delegatsioon, mille 100-liikmeline koosseis oli andnud märku tõsistest kavatsustest, lahkus Pariisist, põhjustades palju rahvusvahelist vastukaja. Lahkumisotsuse taga olid olulisel määral luureandmed, mille järgi Nõukogude Liidu osalemine programmis polnudki soovitud.

Kuigi Nõukogude Liit loobus Marshalli plaanist, olid Poola ja Tšehhoslovakkia selle vastu huvi tundnud ning olid entusiastlikud ka pärast Nõukogude delegatsiooni lahkumist Pariisist. 5. juulil saatis Molotov Tšehhoslovakkia valitsusele direktiivi, milles soovitas järgmisel konverentsil osaleda. Moskva oli otsustanud kasutada Ida-Euroopa maid mängus, mille abil tuli Marshalli plaani teostumist üritada nurjata.³²² 7. juulil said Nõukogude saadikud Belgradis, Budapestis, Varssavis, Prahast, Tiranas ja Helsingis aga instruksiooni, milles tühistati 5. juuli direktiiv.³²³ Moskva oli ümber mõelnud: risk kaotada kontroll Ida-Euroopa riikide üle oli nähtavasti suurem kui võimalused õõnestada plaani satelliitide abil. Tšehhoslovakkias ja Ungaris olid endiselt võimul koalitsioonivalitsused ning näiteks Tšehhoslovakkia oleks konverentsil esindanud konservatiivne ja läänemeelne poliitik, Tšehhoslovakkia saadik Pariisis Jiri Nosek.

Kõik Ida-Euroopa riigid (kaasaarvatud Soome) andsid survele järele, v.a Tšehhoslovakkia. Klement Gottwald teatas Nõukogude saadikule, et Tšehhoslovakkia valitsusel ei ole enam võimalik otsust muuta, “sest valitsus ei

³²¹ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 43.

³²² Ibid, 26.

³²³ Ibid, 50.

toetaks meid [s.o kommuniste – K. P.]”.³²⁴ Stalini survet Tšehhoslovakkia valitsusele, et see loobuks Lääne majandusabist, on peetud pöördeliseks selle maa ajaloos.³²⁵ Stalin käskis Tšehhoslovakkia valitsusel tulla delegatsiooniga Moskvasse. Pärast kohtumist Staliniga ütles Jan Masaryk oma sõpradele: “Läksin Moskvasse iseseisva suveräänse riigi välisministrina, tagasi tulin Nõukogude valitsuse lakeina”.³²⁶

Enne ametlikku kohtumist valitsuse esindajatega 9. juuli öösel vastu 10. juulit oli Stalinil salajane kohtumine Gottwaldiga, mille käigus küsimus tegelikult otsustati. Ülejäänud delegatsiooniliikmed seati hiljem faktide ette.³²⁷ Stalin selgitas Tšehhoslovakkia poliitikutele: “Kasutades krediitide andmise ettekäänat, püüavad suurriigid moodustada lääneblokki ja isoleerida Nõukogude Liitu. [...] Teades tegelikke põhjusi, on Nõukogude Liidu valitsus jõudnud veendumusele, et see on tegelikult Nõukogude Liidu isoleerimise küsimus.” Kuna Marshalli plaan olevat ainult ettekääne moodustamiseks Nõukogude-vastast liitu, käsitavat Nõukogude Liit Praha otsust osaleda Pariisi konverentsil kui “sõpruse küsimust”. Edasi argumenteeris Stalin, et krediitingimused oleksid sellised, mis “ohustaksid [Tšehhoslovakkia] majanduslikku ja poliitilist suveräänsust”. Kui Tšehhoslovakkia valitsus läheb Pariisi, “näitaks see, et tahate osaleda tegevuses, mille eesmärk on Nõukogude Liidu isoleerimine”.³²⁸ Argument, et Tšehhoslovakkia osalemine konverentsil oleks Nõukogude Liidu suhtes “ebasõbralik” samm, näitab selgesti, et Stalin kartis lääneriikide mõju tungimist tema mõjusfääri kuuluvasse Ida-Euroopasse. Eriti selgelt viitab sellele loosung “riikide suveräänsusest”, mida olevat vaja kaitsta, sest “suveräänsus” tähendas bolševike kõnepruugis Nõukogude-meelsust ja Moskva kontrolli.³²⁹

Stalin käsitas Marshalli plaani kavana sisse piirata Nõukogude Liit vaenulike riikide blokiga ning taastada sõjajärgne sanitaarkordon impeeriumi läänepiiril. Pidades niikuinii kapitalistlikke lääneriike loomu poolest Nõukogude Liidule vaenulikeks, loobus ta nüüd ka piiratud koostööst, mida varem oli pidanud võimalikuks.

³²⁴ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 50.

³²⁵ vt Lukes, *Czech Road to Communism*, 250j.

³²⁶ Parrish, Narinsky, *Soviet Rejection of the Marshall Plan*, 51.

³²⁷ Ibid, 29.

³²⁸ VE, 672–675.

³²⁹ Seton-Watson, *East European Revolution*, 403.

Nõukogude Liit võttis suuna konfrontatsioonile, et kaitsta oma mõjusfääri Ida-Euroopas ning ühtlasi õõnestada seda, mida ta pidas USA katseteks kindlustada Nõukogude-vaenulikkude blokki Lääne-Euroopas. Uue strateegia selgeimaks väljenduseks oli Euroopa kommunistlike parteide uue koordinatsioonikeskuse (Kominform) asutamine 22.–27. septembril 1947 Poola kuurordis Szklarska Porebas.³³⁰

2. Kominformi asutamine Szklarska Porebas

Kominformi asutamist arutati juba 1946. aasta juunis Stalini, Dimitrovi ja Tito kohtumisel Moskvas Kalinini matuste ajal.³³¹ Grant Adibekov kirjutab, et kavas oli luua perioodiliselt koos käiv informatsiooniorgan, mis vahetaks kogemusi ja võtaks vastu mittesiduvaid otsuseid.³³² Kavas polnud rajada uut Kominterni-laadset organisatsiooni, mida tõendab ka Stalini ettepanek Władysław Gomułkale mai lõpul või juuni alul 1947. Stalin veenis Gomułkat hakkama “erilise informatsioonikonverentsi eestvedajaks”, mille programm nägi ette infovahetust ning ettevalmistusi ajakirja väljaandmiseks, mis käsitleks “töölisliikumise küsimusi üksikutes maades”.³³³ 25. juuliga dateeritud Gomułka kirjad kaheksale Euroopa kommunistlikule parteile (Tšehhoslovakkia, Rumeenia, Bulgaaria, Jugoslaavia, Ungari, Prantsuse, Itaalia ja Nõukogude Liit) olid kooskõlas Stalini ettepanekuga: “Meil ei ole kavas luua rahvusvahelist töölisliikumise organit, vaid ainult asutada ajakiri, mis heidaks valgust töölisliikumise probleemidele eri maades.”³³⁴

Näib, et Marshalli plaan ajendas Moskvat meelt muutma. 1947. aasta augustis ÜK(b)P KK välisasjade osakonnas koostatud konverentsipäevakord oli juba tunduvalt mahukam: KP-de delegatsioonide aruannetele oli lisatud ühise arusaama

³³⁰ Vrd Jegorova, Natalija I. Stalin's Foreign Policy and the Cominform 1947-53. // Naimark, Gibianski. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. 1997, 197-205.

³³¹ Biagio, Anna Di. The Founding of the Cominform. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli, 1994, 11-35, siin 11.

³³² Adibekov, Grant. How the First Conference of the Cominform Came About. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli, 1994, 3-9, siin lk 3.

³³³ Biagio, *The Founding of the Cominform*, 12.

³³⁴ Adibekov, *How the First Conference of the Cominform Came About*, 4.

kujundamine rahvusvahelisest olukorrast ekspertaruande põhjal, mille teeb ÜK(b)P esindaja.³³⁵ Pärast “ekspertaruannet” tuli korraldada arutelu järgmistel teemadel:

- 1) “demokraatlike organisatsioonide kohus võidelda Ameerika imperialismi katsete vastu orjastada Euroopa riigid majanduslikult (Marshalli plaan)”,
- 2) Saksa riik ja majanduslik struktuur,
- 3) kommunistlike parteide, Nõukogude Liidu ja ÜK(b)P vahelised suhted, ning
- 4) kommunistlike parteide tegevuse koordineerimine ning vastastikuse infovahetuse vormid.

Päevakorra koostas välisasjade komissari aseesimees L. Baranov ja see esitati 15. augustil memorandum kujul Ždanovile, kes omakorda esitas aruande Stalinile. Ždanovi ettepanek oli keskenduda kahele põhilisele küsimusele:

- 1) rahvusvaheline olukord,
- 2) kommunistlike parteide tegevuse koordineerimine.³³⁶

Saksamaa teema oli Ždanov asendanud punktiga “mõnede kommunistlike parteide (Prantsuse, Itaalia, Tšehhoslovakkia jt.) vigade kriitika”, millest hiljem jäeti Tšehhoslovakkia välja. Uudne oli ka, et rünnak ei pidanud olema suunatud ainult Marshalli plaani vastu, vaid tuli “organiseerida jõudusid, reageerimaks imperialistliku ekspansiooni uute plaanide vastu (Trumani—Marshalli plaan)”.

Konverentsi ettevalmistamiseks koostati range vormi järgi aruanded osavõtvate riikide kohta. Teiste kommunistlike parteide tegevuse hindamise aluseks neis ülevaadetes oli nüüd täielikult Nõukogude mudel.³³⁷ Sellest võib järeldada, et Moskvast oli otsustatud minna sovetiseerimisega sammu võrra edasi: varem soositud “rahvuslikku teed” vaadeldi nüüd “rahvusliku piiratuse” ilminguna.

Kominformi asutamiskonverentsi Poola kuurordis Szklarska Porebas 22.–27. septembril 1947 võib jagada kahte etappi. Esimesel etapil kuulati delegatsioonide

³³⁵ VE, 689–691.

³³⁶ Adibekov, *How the First Conference of the Cominform Came About*, 4.

³³⁷ Jugoslaavia kohta vt VE, 704–710.

aruandeid kommunistlike parteide kogemustest Ida-Euroopas, nagu seda nägi ette Gomulka päevakord.³³⁸ PPR-i peasekretär pidas eriti vajalikuks rõhutada kohtumise mitteametlikku iseloomu ning, välistades uue parteidevahelise organisatsiooni loomise, kutsus ta üles silmas pidama neid spetsiifilisi rahvuslikke tingimusi, milles kommunistid peavad töötama. Aruannete kuulamisele pidi järgnema “arvamuste vahetus” üksiku maa kommunistlike parteide kogemuste põhjal.

Ent selle eelnevalt kokkulepitud arutelu asemel kehtestas Nõukogude delegatsioon kahepunktilise päevakorra, mida oli ette näinud Ždanovi memorandum Stalinile.³³⁹ Näiliselt langetati päevakorra muutmise otsus ühehäälselt ning Malenkov ja Ždanov püüdsid ka Stalinile, kellele Nõukogude delegaadid igapäevaseid aruandeid saatsid, jätta muljet, et Moskva ettepanek võeti vastu vaimustusega. Tegelikult püüdsid mitme partei liidrid, eriti Gomulka, hakata vastu Nõukogude delegatsiooni kavale. Ždanovi aruande järgsel vaheajal kogus Gomulka Poola esindajad kokku ning teatas, et ta ei näe muud võimalust, kui peab ameti maha panema. Ta kartis, et luuakse uus Komintern.³⁴⁰ Ždanov tegi konverentsi ajal märkmikku ülestähenduse: “Informatsiooni büroole on vähe toetust. Asjad paranevad kuue kuu pärast. Täpselt nagu Komintern. Juhid kardavad.”³⁴¹ Kominterni ajalugu silmas pidades kartsid “juhid” põhjusega.

Kui iseloomustada aruandeid, mida eri maade kommunistid konverentsi esimeses pooles esitasid, oli neile iseloomulik:

- 1) tahe säilitada koalitsioonivalitsust ja rahvarinnet sotsialistlike ja põllumeeste partnerparteidega;
- 2) kohalike olude ning erilise “rahvusliku tee” rõhutamine;
- 3) hoidumine klassivõitluse teravdamisest maal ning koostöö murdmisest kesk-talupoegkonnaga;

³³⁸ Gomulka tutvustas “oma” päevakorda 22. septembril sissejuhatavas kõnes. Procacci, *The Cominform Minutes*, 39–41.

³³⁹ Procacci, *The Cominform Minutes*, 215.

³⁴⁰ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 407.

³⁴¹ Adibekov, *How the First Conference of the Cominform Came About*, 8.

4) Marshalli plaani hukkamõistmine põhjendusega, et see ohustab Euroopa riikide suveräänsust ning taotleb Euroopa rahvaste orjastamist.³⁴²

Teise konverentsietapi juhatas sisse Ždanovi kõne rahvusvahelisest olukorrast. Järgnes arutelu, millel delegaadid keskendusid peamiselt kahe Lääne-Euroopa KP kriitikale. Just nüüd toimus Kominformi asutamine. Kahe etapi võrdlemisel on võimalik lähemalt analüüsida Nõukogude Liidu poliitikas toimunud nihet, kusjuures Ždanovi kõne oli veelahkmeks.

ÜK(b)P KK välisasjade osakonna arhiivist leitud 65-leheküljeline analüüs “Nõukogude Liidu rahvusvaheline seisund”, täpsustusega “alus A. Ždanovi aruandele”, on materjal, mida Ždanov kasutas asutamiskonverentsi kõne kirjutamisel.³⁴³ Selles dokumendis kinnitati kõigepealt juba 1920. aastatel Stalin poolt kodifitseeritud põhimõtteid, sealhulgas “imperialistlike sõdade vältimatuse” teooriat, mis kõneles imperialistlike riikide vahelise rivaliteedi paratamatusest. Samal ajal arendati teesi, mille järgi angloameerika solidaarsuse nimel on Inglismaa muutunud vasalliks USA-le, kelle eesmärgid on ekspansiivsed ning Nõukogude-vastased.³⁴⁴ Siin peitus vastuolu, sest ühelt poolt peeti konflikte, ning seega ka sõdu, imperialistlike riikide vahel paratamatuteks, teiselt poolt tajuti, et USA ja Suurbritannia vastuolud olid taandumas ning lääneriigid olid ühinemas Nõukogude Liidu vastu.³⁴⁵ Kujutlus vastuoludest eriti just USA ja Inglismaa vahel ning lootus, et Moskval õnnestub nende riikide vahel laveerida, oli Nõukogude välispoliitilisest analüüsist visa kaduma. Põhjuseks võis olla Stalini sõjaaegne kogemus, kui tal õnnestus mängida Churchilli ja Roosevelti vastuoludele. Kõnealuses dokumendis need käsitlused põimuvad: väljendatakse kartust läänebloki moodustamise pärast,

³⁴² Teiste kõrval kuulati ka ÜK(b)P aruannet, mille esitas NSV L Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja Georgi Malenkov. Malenkov, G. Informatsiooniline aruanne Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee tegevusest mõnede kommunistlike parteide esindajate nõupidamisel Poolas septembri lõpul 1947. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1948.

³⁴³ Biagio, *The Founding of the Cominform*, 20-25.

³⁴⁴ Ibid, 21.

³⁴⁵ Vt nt Ždanov, A. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni XXIX aastapäev. A. Ždanovi kõne Moskva Nõukogu pidulikul istungil 6. novembril 1946. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946.

kuid nähakse võimalust manööverdada kahe peamise lääneriigi vahel.³⁴⁶ Loogilise järeldusena anti positiivne hinnang kommunistlike parteide osalemisele koalitsioonivalitsustes ning kiideti heaks rahvarinde põhimõte.

Seda dokumenti kasutades kirjutas Ždanov kõne kavandi, mis üllataval kombel piirdub ainult lühikese ülevaatega Nõukogude välispoliitikast. Alles hilisemad parandused muutsid selle teksti kõneks, mida on peetud Nõukogude-poolseks külma sõja deklaratsiooniks. Tehti lõpp vastuolule Nõukogude välispoliitilises analüüsis ja anti eelistus käsitlusele, mille järgi lääneblokk oli rahvusvahelisel areenil juba välja kujunenud.³⁴⁷

Sellest tulenesid vajadused ümber hinnata suurriikide koostöö fašismivastases sõjas, seada küsimärgi alla kommunistlike parteide koostöö teiste poliitiliste jõududega, eriti sotsialistidega, ning mõista hukka igasugused “parlamentarismi” vormid ja anda eelis mitteparlamentlikele meetoditele, otsides uusi liitlasi “patriootide, rahvusliku suveräänsuse tõeliste kaitsjate hulgast, kes seisavad vastu USA imperialismi orjastavale poliitikale”. Poliitilise kursi muutust märkis ka sõna “leerid” (*lagerja*) kasutamine sõna “suunad” (*napravlenija*) asemel, mis tegi vastandlike blokkide kujunemisest sündinud fakti. “Seega on kujunenud kaks leeri,” kõneles Ždanov, “imperialistlik, antidemokraatlik leer, mille peamisteks eesmärkideks on Ameerika imperialismi maailmavalitsemise kehtestamine ja demokraatia purustamine, ning imperialismivastane ja demokraatlik leer, mille peamiseks eesmärgiks on imperialismi õõnestamine, demokraatia tugevdamine ja fašismi jäänuste likvideerimine.”³⁴⁸

3. Õppetunnid Ždanovi kõnest

Arutelul Ždanovi aruande üle demonstreerisid delegaadid oma õppimisvõimet kahel põhilisel teemal:

³⁴⁶ Vastavalt sellele peeti näiteks Trumani doktriini nii Nõukogude Liidu kui Suurbritannia vastaseks poliitikaks, sest “see tähendab Suurbritannia väljatõrjumist tema mõjusfäärist Vahemeres ja Lähis-Idas”. Biagio, *The Founding of the Cominform*, 22.

³⁴⁷ Procacci, *The Cominform Minutes*, 453–461, 23–24; vrd Ždanov, Andrei Rahvusvahelisest olukorrast. Mõnede kommunistlike parteide esindajate informatsioonilisel nõupidamisel Poolas septembri lõpul 1947 peetud kõne. Tallinn: Poliitiline kirjandus 1948, 13–18; Raudla, A. Kaks leeri rahvusvahelisel areenil. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1947, nr 21, 69–78.

³⁴⁸ Procacci, *The Cominform Minutes*, 457.

- 1) kriitika Prantsuse ja Itaalia kommunistlike parteide suhtes,
- 2) Ždanovi kirjeldatud uue rahvusvahelise olukorra implikatsioonid kommunistlikule liikumisele üldiselt ning sisepoliitilisele olukorrale ja kommunistide taktikale üksikutes riikides täpsemalt.

Kuigi Ida-Euroopa kommunistid võisid esineda arutelul süüdistajatena, pidid ka nemad tõsiste kommunistidena väljendama eneskriitikat ning tegema Itaalia ja Prantsuse kommunistide vigadest järeldusi olukorra kohta oma riigis. Seega, Itaalia ja Prantsuse kommunistlike parteide kriitika ei olnud eesmärk iseeneses, vaid osa Moskvast hoolikalt kavandatud stsenaariumist, millega kontrolliti kõigi delegaatide õppimisvõimet, lojaalsust ning ideoloogilist ühtsust. Põhieksimused, milles nähti Itaalia ja Prantsuse kommunistide süüd, oli parlamentlike ja legaalsete meetodite kasutamine võitluses reaktsiooni vastu – nn “parlamentlik kretinism”³⁴⁹ - ning vähene otsustavus, millega paljastati Trumani-Marshalli plaani, “Ameerika Euroopa orjastamise plaani”.³⁵⁰ Lääne-Euroopa suurimatele kommunistlikele parteidele heideti ette koostööd sotsialistidega, keda Ždanovi aruanne paljastas imperialistide käsilastena.

Millised olid põhilised järeldused, mida Ida-Euroopa kommunistid tegid Ždanovi kõnest ja Itaalia ja Prantsuse kommunistlike parteide vigadest? Tšehhoslovakkia esindaja Rudolf Slánský seostas Prantsusmaal ja Itaalias toimuva otseselt Tšehhoslovakkia sisepoliitilise olukorraga: “Me tundsume Prantsuse sündmuste tagajärgi ka oma maal, sest need julgustasid meiegi reaktsionääre. Võimatu oleks mõista sisepoliitiliste pingete kasvu põhjusi Tšehhoslovakkias, kui ei me võtaks arvesse rahvusvahelisi jõudusid. [...] Reaktsiooni agressiivsust meie maal saab seletada üksnes sellega, et temast on saanud üha enam angloameerika imperialismi otsene tööriist, ta tegutseb vastavalt piiritagustele käskudele, kooskõlastab oma tegevust angloameerika imperialismi plaanidega.” Sellest tulenevalt olevat TšKP kohuseks “intensiivistada ja edasi arendada rünnakut reaktsiooni vastu, mida me oleme alustanud, tõrjuda reaktsioon välja tema positsioonidelt, paljastada ta kui

³⁴⁹ Procacci, *The Cominform Minutes*, 325.

³⁵⁰ Ibid, 453.

Tšehhoslovakkia olemasolu vastu suunatud jõudude reeturlik agentuur ning lõpuks, purustada reaktsioon, tuginedes kindlalt laiade rahvamasside toetusele”.³⁵¹

Samadele järeldustele jõudis Ungari delegaat Mihály Farkas: “Seltsimees A. Ždanovi aruandest on selge, et üksiku maa sisemist poliitilist arengut ei tohi hinnata kitsast rahvuslikust vaatepunktist.³⁵² Me peame võtma julgelt kursi Ameerika agentide likvideerimisele demokraatlikust blokist, kommunistidega koostööd tegevate parteide parempoolsete tiibade vastasele võitlusele.” Edasi kritiseeris ta teooriat, mis oli populaarne sõjajärgses Ida-Euroopas isegi parempoolsete poliitikute hulgas ja mille järgi Ida-Euroopa riigid pidid välispoliitikas hoidma häid suhteid kõigi liitlastega ning “üksi lahti” nii idasse kui läände.³⁵³ Seda orientatsiooni püüdsid konverentsil jätkata Itaalia ja Prantsuse kommunistlikud parteid. Uues rahvusvahelises olukorras omandas see “sillateooria”³⁵⁴ uue tähenduse: “See loob illusiooni, et on olemas mingi kolmas võimalus vabaduse ja imperialismi vahel. [---] Selle teooria paljastamine on tähtis ülesanne, sest “silla” idee viib valele arusaamale rahvuslikust sõltumatusest. [---] “Sild” tähendab sõltumatust vabadest rahvastest, väljendab “neutraalsust” vabaduse ja imperialismi vahel.” “Sellega seoses oli seltsimees A. Ždanovil õigus, kui ta kritiseeris neid kommuniste, kes rõhutavad nii oma “sõltumatust” isegi Moskvast,” võttis Mihály Farkas kokku.³⁵⁵

“Arutluse” lõpetas Ždanov õpetliku sõnavõtuga: “Otsustades siin toimunud arutluse järgi, mõistavad kõik seltsimehed, et jõudude paigutus rahvusvahelisel areenil määrab ära jõudude paigutuse ka igal üksikul maal. [---] Ei tohi mõelda, et vastupanurinne Ameerika imperialismile tõmmatakse sama joont pidi kui Saksa imperialismi vastase võitluse rinne. [---] Me leiame endale uusi liitlasi. [---] Selles seoses tahaksin rõhutada, et mõisted “parempoolsed”, “vasakpoolsed”, “demokraadid”, “reaktsionäärid” ei saa meie, marksistide jaoks, olla absoluutsed. [---] Võimatu on rääkida rindest näitamata, kustkohast see rinne jookseb, millised

³⁵¹ Procacci, *The Cominform Minutes*, 283.

³⁵² Ibid, 321.

³⁵³ vt Волокитина, *Сталин и смена стратегического курса*, 12.

³⁵⁴ “Sillateooria” pooldajaid oli Edvard Beneš, kelle arvates oli Tšehhoslovakkia roll toimida sillana Ida ja Lääne vahel. Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 249.

³⁵⁵ Procacci, *The Cominform Minutes*, 323.

parteid on reaktioonilised ja millised demokraatlikud. Eriti kehtib see pöördetkedel, mil toimub jõudude ümberpaigutamine.”³⁵⁶

Järelikult, senisest rahvarinde strateegiast tuli loobuda. Oluline oli ka eeldus rahvusvahelise ja sisepoliitilise olukorra otsesest seotusest.³⁵⁷ Välispoliitika ja sisepoliitika seos tähendas, et senised koalitsiooniparteid – sotsiaaldemokraadid ja sotsialistid – muutusid ühtäkki vaenulike kapitalistlike riikide käsilasteks. Teiseks, ühe riigi sisepoliitiline võitlus muudeti igaiühe - ennekõike aga Nõukogude Liidu - asjaks. Sellest teesist tulenes Moskva õigus sekkuda teiste Kominformi liikmesmaade poliitikasse. Esimesel konverentsil kritiseeriti armutult prantslasi ja itaallasi, järgmisel konverentsil võeti ette jugoslaavlased. Grant Adibekovi arvates, ning temaga on põhjust nõustuda, oli teise konverentsi patuoina roll algselt ette nähtud Gomulka, kellele taheti süüks panna natsionalistlikke kõrvalekaldeid. ÜK(b)P KK välisasjade osakond töötas täiel aurul, et valmistada ette süüdistusmaterjali Gomulka ja ta “kliki” vastu. See viitab, et jugoslaavlastevastase kampaania kujunemine lähtus loogikast, mis jugoslaavlastest tegelikult ei sõltunudki – Moskval oli igal juhul vaja leida järgmine sobiv patuoinas.

Kominformi asutamine oli murranguks nii rahvusvahelistes suhetes kui Ida-Euroopa režiimide arengus. Lääs võttis Kominformi uue Kominternina ning pidas seda maailmarevolutsiooni sõjakirve väljakaevamiseks. Ent Kominform ei olnud uus Komintern juba selle tõttu, et tal oli ainult üheksa liikmesparteid (puudusid isegi Saksa, Soome ja Kreeka kommunistid). Oli iseloomulik, et Kominformi kantseleis töötasid ainult Nõukogude Liidu esindajad ning faktiliselt tegutses ta ÜK(b)P KK osana. Allutatuna täielikult Moskva huvidele, oli Kominform lisa-instrument Ida-Euroopa kommunistide kontrollimiseks ja suunamiseks.³⁵⁸

³⁵⁶ Procacci, *The Cominform Minutes*, 353.

³⁵⁷ Tähelepanuväärne on, et seda teooriat arendas oma ettekandes Jugoslaavia esindaja Milovan Djilas juba enne Ždanovi ettekannet.

³⁵⁸ Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 30.

V. STALINLUS IDA-EUROOPAS 1947-1949

Kominformi asutamise järel tugevnenud stalinluse pealetung avaldus eelkõige viimaste opositsioonipoliitikute vaigistamises või kõrvaldamises vägivalla abil, kommunistlike ja sotsiaaldemokraatlike parteide administratiivses ühendamises, kontrolli tugevdamises kohalike kommunistide üle, rahvademokraatiamaade riigikordade jätkuvas ühtlustamises Nõukogude Liidu riigikorraga.

Terrori kasutamine okupatsioonipoliitikute vastu oli mõistagi kuulunud kommunistide arsenalis varemgi, kuid nüüd seda karmistati. Juulis 1947 oli Rumeenias vahistatud Iuliu Maniu koos pooldajatega, tema parlamendifraktsioon laiali saadetud ning partei keelustatud. Nende vastu fabritseeriti süüdistusmaterjal valitseva korra vastases “vandenõus” ning oktoobris ja novembris 1947 läbiviidud näidisprotsessil mõisteti Maniule eluaegne ja teistele pikad vanglakaristused. Kohtuotsus avaldati 24 tundi enne selle vastuvõtmist kohtu poolt.³⁵⁹ Tunnistajate mälestuste järgi tähendas Maniu alandamine ja suukorvistamine vabaduse lõppu Rumeenias; pärast seda ei olnud enam võimalik kommuniste peatada, kõike võis juhtuda.³⁶⁰ Oktoobris 1947, pärast terrori tugevnemist, põgenesid Poolast Mikolajczyk ja teised PSLi juhtivoliitikud, mis oli PSLi iseseisva tegevuse lõpp - hiljem see partei ühendati kommunistide varipartei SLiga.³⁶¹ Bulgaarias vahistati juunis 1947 opositsioonipoliitik Nikola Petkov, süüdistatuna vandenõus, tema parlamendifraktsiooni liikmetelt võeti mandaadid; augustis mõisteti Petkov näidiskohtuprotsessil surma ning ta poodi 23. septembril.³⁶² Petkovi justiitsmõrv murdis Bulgaaria opositsiooni selgroo.³⁶³ Ungaris seoti opositsioonipoliitikud juba 1947. aasta alguses fabritseeritud riigivastase vandenõu süüdistustega, mille teravik oli suunatud Väiketalunike partei peasekretäri Béla Kovácsi vastu.³⁶⁴ 29. aprillil 1947 rääkis Mátyás Rákosi Molotovile vajadusest laiendada süüdistusi ka teistele

³⁵⁹ Dunham, Donald. Assignment: Bucharest. An American Diplomat's view of the Communist Takeover of Romania. The Center for Romanian Studies, Iasi, Oxford, Portland 2000, 69.

³⁶⁰ Dunham, *Assignment: Bucharest*, 69.

³⁶¹ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 67.

³⁶² Stanilov, *Condemnation of communism: The Bulgarian perspective*, 51.

³⁶³ Crampton, R. J. A Concise History of Bulgaria. Cambridge University Press 1997, 189; Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 67. Petkovile ei võimaldatud isegi kristlikku matust, kuigi ta oli väheseid tõeliselt kristlikke avaliku elu tegelasi.

³⁶⁴ Б. Й. Желицки. Народная демократия и становление тоталитарного режима в Венгрии. // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 189-191.

selle partei juhtidele, sealhulgas peaminister Ferenc Nagyile.³⁶⁵ Kovácsi arreteeris ACC Nõukogude administratsiooni ainult paar päeva pärast Pariisi rahulepingu allkirjastamist, 25. veebruaril 1947, ja see oli esimene Nõukogude Liidu otsene sekkumine Ungari sisepoliitikasse. Kovácsilt pressiti välja Ferenc Nagyit implitseeriv ülestunnistus. Nagy'i Šveitsis viibimise ajal tuli Rákosi peaministri-vastaste süüdistustega avalikkuse ette, Nagy tagandati ning telefoni teel soovitati tal kodumaale tagasi mitte pöörduda, mida peaminister ka kuulda võttis. Ferenc Nagy oli esimene sõjajärgne tipp-poliitik, kes Läänes poliitilist asüüli leidis.³⁶⁶

Pärast Kominformi asutamist astuti samme rahvademokraatiamaade riigikordade formaalses muutmises Nõukogude Liidu riigikorra sarnasteks: 4. detsembril võeti Bulgaarias vastu nn Dimitrovi konstitutsioon, mille kirjutasid valmis Nõukogude spetsialistid ja mis kehtestas Bulgaarias rahvademokraatia.³⁶⁷ 3. jaanuaril 1948 sunniti Rumeenias pagendusse kuningas Michai I ning 13. aprillil muudeti Rumeenia nõukoguliku konstitutsiooniga vabariigiks. Need sammud olid Groza ja Pauker 2. veebruaril Moskvas eelnevalt läbi arutanud.³⁶⁸

Kõige olulisem sündmus pärast Kominformi asutamist oli kommunistide putš Tšehhoslovakkias, millele Läänes suurt tähelepanu pöörati ning mis oli oluline tähis rahvusvahelise olukorra pingestumisel ja külma sõja kujunemisel.³⁶⁹

1. Veebruaripööre Tšehhoslovakkias

Võrreldes teiste Ida-Euroopa riikidega oli Tšehhoslovakkia 1948. aasta algusesi säilitanud kõige suurema iseseisvuse ning tema riigikord oli veel küllaltki demokraatlik. Samal ajal olid kommunistid selles riigis kõige populaarsemad, KP liikmeskond oli kasvanud 1946. aasta kevadeks üle miljoni ning 1948. aasta kevadeks tõusis ta juba kahe miljonini.³⁷⁰ Avaliku arvamuse uuringud viitasid kommunistide populaarsuse langusele, ent kommunistidel ei olnud kavas loovutada

³⁶⁵ VE, 619.

³⁶⁶ Rákosi aruanne toimunust ÜK(b)P KK-le 12. juunil: VE, 641-647; vt ka Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 68.

³⁶⁷ Crampton, *Concise History of Bulgaria*, 190; VE, 742.

³⁶⁸ Vestluse protokoll: VE, 751-756.

³⁶⁹ O'Sullivan, *Stalins 'Cordon sanitaire'*, 352.

³⁷⁰ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 59.

võimu üksnes seetõttu, et valijaskond oli muutnud meelt. Kommunistide võimuletulek pidi olema alatine ja pöördumatu, sest oli ju tegu ajalooliselt määratud sotsialistliku revolutsiooniga – ning ajalugu pole ometi võimalik ümber pöörata.³⁷¹

Veebruaripöörde ajendiks oli demokraatlike parteide katse peatada politseijõudude sovetiseerimine.³⁷² See ohustas kommunistide võimu ning nad kasutasid tekkinud kriisi, et oma positsioone tugevdada ning enamgi – et haarata monopoolne võim riigis. Václav Noseki juhitud siseministeerium asendas 1945. aastast alates olulisematel positsioonidel teenivad politseiohvitserid kommunistidega ja neile sümpatiseerijatega. 13. veebruaril 1948 langetas valitsus mittekommunistidest ministrite ettepanekul ja nende häälte ülekaaluga otsuse, millega tühistas 8 Praha julgeolekutöötaja “suunamise teisele tööle”. Kui Gottwald, kes peaministrina pidanuks tagama otsuse täideviimise, ei kavatsenudki seda teha, lahkusid 17. veebruaril mittekommunistidest ministrid valitsuse istungilt. 18. veebruaril käisid Petr Zenkl ja Hubert Ripka Rahvuslikust Sotsialistlikust Parteist president Edvard Beneši juures, kellele andsid teada kavatsusest boikoteerida valitsuse istungeid kuni otsuse elluviimiseni ning ennustasid valitsuskriisi puhkemist kahe nädala jooksul. Beneš oli optimistlik, soovitas neil jääda järjekindlaks ning lubas mitte mingil tingimusel alluda kommunistide survele.³⁷³ Ministrite tagasiastumisavalduste esitamisest juttu ei olnud ja kui need kahe päeva pärast, 20. veebruaril Tšehhoslovakkia Sotsialistliku Partei, Rahvapartei ja Slovakkia Demokraatliku Partei ministrite poolt esitati, oli Beneš üllatunud.³⁷⁴ Konstitutsioonijärgselt oleks valitsus olnud laialisaadetud, kui lahkumisavalduse toonuksid pooled ministrid, ent 26 ministrist kirjutasid lahkumisavalduse 12. Demokraatlikud erakonnad eeldasid, et president Beneš ei nõustu nende tagasiastumisega ning tulemuseks on valitsuskriis, parlamendi laialisaatmine ja uued valimised, mis ootuspäraselt oleksid lõppenud kommunistidele halvemate tulemustega kui eelmised, 1946. aasta valimised.³⁷⁵

³⁷¹ Schöplin, *Politics in Eastern Europe*, 74.

³⁷² Taborsky, *President Edvard Beneš*, 224.

³⁷³ Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 264.

³⁷⁴ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 223.

³⁷⁵ Ibid, 224.

President Edvard Beneš uskus veel pärast Marshalli plaani tagasilükkamist Stalini survele ja Kominformi asutamist, et Tšehhoslovakkia jääb demokraatlikuks riigiks. Seda kinnitasid tema jaoks kaks tagasilööki, mis tabasid kommuniste 1947. aasta novembris ja 1948. aasta jaanuaris. 1947. aasta novembris tagandas Tšehhoslovakkia Sotsiaaldemokraatlik partei oma juhatusest kommunistide toetaja, endise peaministri Zdeněk Fierlingeri, tühistas ühinemisplaanid KP-ga ning kinnitas partei sõltumatust. See kõigutas kommunistide lootusi valimisblokkiks sotsiaaldemokraatidega ning seega parlamendienamuse saavutamist demokraatlikul teel. 1948. aasta jaanuaris läbi viidud avaliku arvamuse uuringu instituudi küsitlus näitas, et samale aastale kavandatud valimistel kommunistidele antav mandaat võib 1946. aastaga võrreldes langeda 25 protsenti.³⁷⁶ Selle põhjal oletas Beneš, nagu ta teatas USA saadikule 1947. aasta novembris, et “pöördepunkt on saabunud” ja kommunistid ei jää võitluses võimu pärast peale. Samuti ei uskunud ta, et kommunistid võiksid teha riigipöörde, kuigi oli teadlik selliste plaanide pidamisest 1947. aasta septembris. Veebruarikriisi alguseski oli Beneš optimistlik, mille tõttu ta tõlgendas mitmeid sündmusi valesti ning käitus liialt passiivselt. Kommunistide tegevust hindas ta esialgu kui nõrkuse väljendust.³⁷⁷

Paremerakondade survele vastasid kommunistid vihase vasturünnakuga, mis hõlmas massimiitinguid, streike, “täidesaatvate komiteede” organiseerimist valitsusasutustes ja ettevõtetes, kodanikke terroriseerivate “tööliste miilitsate” patrullimist Praha tänavatel jms. Kommunistid okupeerisid valitsusasutused ja demokraatlike parteide peakorterid. Nende organiseeritust ning vastasleeri organiseerimatust näitas tõik, kommunistide sümbolse ühetunnise streigiga et 24. veebruaril ühinesid ka presidendi kantselei ning välisministeerium, mida juhtis Jan Masaryk.³⁷⁸

19. veebruaril saabus Prahasse Valerian Zorin, endine Nõukogude Liidu saadik Prahast ja nüüdne välisminister Molotovi asetäitja. Zorin nõudis audientsi välisminister Jan Masaryki juurde, kes oli kogu kriisi vältel olnud väidetavalt palavikuga voodis, kuid oli sellegipoolest valmis vastu võtma kõrget Moskva

³⁷⁶ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 223.

³⁷⁷ Ibid, 223. Beneš hindas ka valesti Gottwaldi, kelle “terve talupoja mõistus” hoidvat ära radikaalsemad sammud kommunistide poolt. Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 249.

³⁷⁸ Ibid, 267.

emissari. Zorin teatas Masarykile, et teatud ministreid ei saavat usaldada - õnneks ei kuuluvat nende hulka Masaryk - valitsust tuli muuta ja nemad (s.o Nõukogude Liit) toetavat Gottwaldi nende muudatuste läbiviimisel.³⁷⁹

20. veebruaril, kui demokraatlike parteide ministrid olid esitanud lahkumisavaldused, kohtus Valerian Zorin Gottwaldi ja KP peasekretäri Rudolf Slánskýga. Moskvasse saadetud aruandes kirjutas Zorin, et oli oma vestluspartnerite tähelepanu juhtinud “vajadusele olla valmis otsustavaks tegevuseks ja võimaluseks rikkuda mõningaid põhiseaduses ja seadustes leiduvad formaalseid reegleid, kuna, nagu mulle tundus, nad [n. o. demokraatlikud jõud – K. P.] on üsna hirmul. Gottwald rääkis, et praegu tal ei ole kavas minna presidendi vastu, ent kui vaja, siis ta seda teeb. Mina vastasin talle, et ta asjatult näeb enda ees seisvaid raskusi tegelikust suurematena ja et presidendi autoriteet olulisel määral tuleneb teie [s. o. kommunistide – K. P.] teotusest. Gottwald näis olevat meelestatud otsustavamaks tegevuseks, kuid idee normaalsest, ilma suuremata vapustusteta parlamentlikust arengust Tšehhoslovakkias pole teda silmnähtavalt veel maha jätnud. Oli iseloomulik, et Gottwald näitas mulle väljavõtet luureraportist, milles räägiti vestlustest mingi Kanada luurajaga, kes väitnud, et “kommunistliku putši” korral kavatsevad Ameerika väed tungida Tšehhoslovakkiasse, ning küsis minult, kas sellel arvamusel on mingisugust alust. Ma vastasin, et minu arvates nendel arvamustel puudub igasugune tõsine tähendus ja on mõeldud teie hirmutamiseks. Gottwald teatas seepeale, et oleks hea (mõjutamaks Benešit ja kõiki parteisid), kui mõned Nõukogude väeüksused Saksamaal ja Austrias alustaksid mingisuguseid edasiliikumisi Tšehhoslovakkia piiri suunad. Gottwald palus sellest teatada Moskvasse. Ma lubasin seda teha. Tundub, et Gottwald tahtis vältida igasuguseid äärmuslikke meetmeid võitluses reaktsiooni vastu, kuna viimased on muutunud jultunuks ja kutsuvad oma avaldustes üles võitlusele politseiliku režiimi vastu, mida kommunistid kehtestavat jne. Oleks kasulik, kui parteiliinis antaks Moskvast Gottwaldile juhis tegutseda otsustavamalt ja mitte olla parlamentlike illusioonide vang...”³⁸⁰

³⁷⁹ Zeman, Klimek, *The life of Edvard Beneš*, 266.

³⁸⁰ VE, 552.

21. veebruaril toimus Raekoja platsil kommunistide suur miiting, mille järel peaminister Gottwald ja siseminister Nosek andsid president Benešile üle “tööliste enamuse nõudmised”³⁸¹. Peaminister Klement Gottwald nõudis, et Beneš rahuldaks ministrite tagasiastumisavaldused ja nimetaks ametisse ministrid, kelle valib välja Gottwald. Arvatavasti uskudes, et Moskva tuleb vastu tema palvele pidada sõjalisi manöövreid Tšehhoslovakkia piiridel, vastas Gottwald presidendi küsimusele “Ja mis siis, kui ma ei saada ministreid erru?” mitte ainult ähvardusega alustada üleriiklikke streike, vaid lisas paljutähenduslikult: “Siin on veel ka Nõukogude Liit.”³⁸² Gottwaldil õnnestus veenda Benešit, et Nõukogude Liit on valmis kohe sõjaliselt sekkuma. Näib siiski, et Moskvale ei olnud kavas midagi niisugust, mida tehti 20 aastat hiljem hoopis teise *voždi* juhtimisel, ja Gottwaldi ähvardustel ei olnud tegelikult katet. 22. veebruaril 1948 sai Zorin Moskvast telegrammi, milles seisis: “Ettepanekut Nõukogude vägede nihutamiseks Saksamaal ja Austrias, samuti Gottwaldi instrueerimist Moskvast peame mittevajalikuks. V. Molotov.”³⁸³

25. veebruaril Beneš kapituleerus, kirjutas alla ministrite lahkumisavaldustele ning kinnitas uue valitsuse koosseisu. Selles oli kommunistidel 12, sotsiaaldemokraatidel 4, rahvuslikel sotsialistidel 2, rahvaparteil 2, Slovakkia vabadusparteil 1, slovakkia demokraatidel 1 ja parteitutel 2 kohta. Beneš oli kindel, et see oli surmaotsus Tšehhoslovakkia demokraatiale ning proletariaadi diktatuuri algus. Ometi andis ta kommunistidele järele, eeldades Nõukogude Liidu sõjalist sekkumist, mida talle sisendasid Gottwaldi ähvardused ning aseväliskomissari Valerian Zorini ootamatu tulek Prahasse. Beneš ei olnud ka kindel armee lojaalsuses presidendile kui ülemjuhatajale,³⁸⁴ milles tal oli õigus, sest Nõukogude Liidu saatkonna teise sekretäri N. Novikovi hilisem aruanne 27. veebruaril 1948 tunnustas kindral Ludvík Svobodat, kes “valitsuskriisi algusest peale asus kommunistide poolele. Sellega Tšehhoslovakkia armee asus kommunistide poolele.”³⁸⁵

Veebruaripööre tähendas faktiliselt kommunistide ainuvõimu kehtestamist. Opositsioonilised parteid lõpetasid aktiivse tegevuse, kuna nende peakorterid olid

³⁸¹ VE, 546.

³⁸² VE, 552.

³⁸³ VE, 552.

³⁸⁴ Taborsky, *President Edvard Beneš*, 225.

³⁸⁵ Tšehhoslovakkia armee kolm mõjukaimat kindralit Ludvík Svoboda, Bohumil Boček ja Karel Klapálek olid Gottwaldi toetajad. VE, 548.

veebruari kriisi käigus julgeolekuorganite poolt okupeeritud ning hulk parteiametnikke arreteeritud. Nende parteide nimel jätkasid tegevust väikesed kommunistide kontrollitavad grupid.³⁸⁶ Osaliselt puhastatud parlament asus kommunistide valitsust täielikult toetama, sotsiaaldemokraatliku partei juhtkond otsustas teha lähedast koostööd KP-ga.

Tšehhoslovakkias, sarnaselt Jugoslaavia ja Albaaniaga, kuid erinevalt teistest Ida-Euroopa riikidest, õnnestus kommunistidel oma jõududega haarata riigis võim. See läks neil korda paljude poolehoidjate toel ning Beneši ja opositsiooniliste parteide juhtide võimetuse tõttu tajuda ohtu ning organiseerida oma toetajaid kommunistidevastasele sihipärasele tegevusele.³⁸⁷

2. Sotsiaaldemokraatlike parteide ühendamine kommunistlikega

Sotsiaaldemokraatlike parteide KP-dega liitmise eesmärk oli kõrvaldada jõud, kes konkureerisid kommunistidega õhukese vasakpoolse elanikekihi toetuse pärast ning olid selles ähvardavalt edukad. Kampaania elustas vana bolševistliku vaenu sotsiaaldemokraatia vastu.³⁸⁸ Propagandas räägiti töötava rahva vabatahtlikust ühinemisest, kuid tegelikult oli ühendamisprotsess administratiivne. Taktikaga, mida Mátyás Rákosi nimetas “salaami taktikaks”,³⁸⁹ püüti sotsiaaldemokraatlikke parteisid seesmiselt halvata ja lõhestada agentide ja kommunistide toetajate abil, kes radikaalseid fraktsioone moodustades ning segadust külvates üritasid parteide juhtimist üle võtta. SD parteide surve alla seadmiseks kasutasid kommunistid vajadusel propagandat, arreteerimisi, süüdistuste fabritseerimist jms. Moskva lootis võita kommunistidele ka suuremat legitiimsust rahva silmis. Tulemus oli siiski pigem vastupidine ja seal ei aidanud ka uute parteide ümbernimetamine

³⁸⁶ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 70.

³⁸⁷ Ibid, 71.

³⁸⁸ Vt nt Mark, J. V. I. Lenini teos “Mis on “rahvasõbrad” ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatia vastu?”. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 14, 62-67; Kuusinen, O. Kaasaegsed parempoolsed sotsiaaldemokraadid. // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 4, 57-69.

³⁸⁹ Rakosi: “teatud sorti käsitöö, millega me Väiketalunike parteis varjavast reaktsioonist iga päev ühe löigi maha löikasime”. Tsiteerinud O’Sullivan, *Stalins ‘Cordon sanitaire’*, 334jj.

sotsialistlikeks või töölisparteideks – oli selge, et tegu oli üheparteilise diktatuuri kehtestamisega.³⁹⁰

Arhiividokumendid kõnelevad ühendamiste administratiivsest iseloomust. 9. oktoobril 1947 andis kommunist G. Zankov aru Bulgaaria sotsiaaldemokraatliku partei olukorrast ning nentis, et see partei on lõhenenud vasakpoolseks ja parempoolseks laagriks ning võitlus nende vahel on teravnenud. 5. oktoobril olevat kongress valinud uue, 27-liikmelise keskkomitee, kus tema hinnangul oli 12 Isamaarinde, s.t. kommunistidega koostöö pooldajat, 10 parempoolset ning 5 “kõhklejat”.³⁹¹ Kommunistide tegevuskava oli:

- a) kritiseerida kommunistide ajalehes *Rabotšee delo* parempoolse grupi tegevust;
- b) alustada “tööd” SD KK kõhklevate liikmetega, et võita neid vasakpoolse rühma poolele ja tagada enamus KK-s;
- c) “tõsiselt rääkida” SD juhtkonnaga, et nad puhastaksid oma parteid parempoolsest elemendist, kes olevat angloameerika imperialismi agendid.

Parempoolsed ühinemisevastased liikmed puhastatigi välja ning ühinemisprotsessi lõppedes detsembris 1948 lubati Bulgaaria Kommunistliku Parteiga³⁹² liituda ainult pooltel sotsiaaldemokraatidel.³⁹³

1947. aasta 9. oktoobri paiku saatis Gheorghiu-Dej Moskvasse aruande KP tegevusest töölisliikumise ühendamisel. Ta oli mures, et paljud SD liikmed, kellele meeldis KP tegevus, avaldasid soovi liituda KP-ga. See aga nõrgendaks vasakpoolse elemendi mõju SD-s ja võitlust parempoolse elemendi vastu ning võivad kaasa tuua SD muutumise Lääne tüüpi parempoolseks parteiks. Sel põhjusel, Dej sõnul, KP keeldus neid enda liikmeiks võtmast ning suunas nad SD sees tööle parempoolsete vastu, kes olevat seotud imperialistlike angloameerika ringkondadega.³⁹⁴ Dej jätkas: “Paljud meie töötajad lähevad mitmetesse SD juhtivatesse organitesse, kuni

³⁹⁰ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 72-75. Saksa Nõukogude okupatsioonitsoonis ühendati Saksa KP ja SDP SED-iks juba aprillis 1946.

³⁹¹ VE, 719.

³⁹² “Bulgaaria Töölispartei” muudeti tagasi “Bulgaaria Kommunistlikuks Parteiks”. Crampton, *Concise History of Bulgaria*, 190.

³⁹³ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 432.

³⁹⁴ VE, 722.

keskkomiteeni välja, kus nad organiseerivad võitlust Lääne sotsiaaldemokraatia ja selle sisemiste pooldajate vastu.³⁹⁵ Meie partei juhib SD kongressi vasakpoolset rühma võitluses angloameerika ja prantsuse imperialismi ja sisemise reaktsiooni katsete vastu kasutada Rumeenia sotsiaaldemokraatiat tööriistana oma huvides. [...] Meie partei töötab selles suunas, et saavutada vasakpoolne enamus SD kongressil.”³⁹⁶ “Kuigi SD partei kongress pole veel läbi, võib siiski väita, et jõud, mis vaenulikud sotsialismi ja demokraatia suhtes, said tugeva löögi. Selles mängis olulist rolli kommunistlike parteide nõupidamine Poolas [Szkłarska Porebas – K. P.],” võttis Gheorghiu-Dej aruande kokku.³⁹⁷ Rumeenias õnnestus sotsiaaldemokraatide ühendamine kommunistliku parteiga kõige kiiremini ja viidi lõpule 1948. aasta veebruariks.

21. novembril 1947 andis György Marosán G. Puškinile aru Tšehhoslovakkia sotsiaaldemokraatliku partei kongressist 13.-16. novembril Brnos.³⁹⁸ Marosán ei olnud selle kulgemisega rahul, sest parempoolsed jõud olevat saavutanud võidu. Puškin kirjutas: “Ta [s.o Marosán – K. P.] jõudis järeldusele, et Tšehhoslovakkia SD on oma eesmärgilt – oportunistlik partei.” “Ma ei näinud”, olevat Marosán öelnud, “ühtegi Marxi või Engelsi portreed, Tšehhi sotsiaaldemokraatide hümnid kõrval lauldakse ainult rahvuslikku hümnid.” Nähtavasti oldi rahulolematud, et Nõukogude Liidu hümnid ei lauldud. 16. aprillil 1948 teatas M. Karnõ Nõukogude saatkonna kolmandale sekretärile N. Novikovile, et “kommunistid ei suutu sellesse kui kahe partei ühendamisse, vaid kui Tšehhoslovakkia sotsiaaldemokraatliku partei likvideerimisse”.³⁹⁹ Nii ka läks: pärast veebruaripööret iseseisva tegevuse lõpetanud sotsiaaldemokraatlik partei liideti juunis 1948 kommunistlikuga.⁴⁰⁰

19. veebruaril rääkis Rákosi Mihhail Suslovile, et toimuvat sotsiaaldemokraatide massiline ületulek KP-sse ning kommunistid andvat parasjagu lööke SD juhtkonna parempoolsetele liikmetele.⁴⁰¹ Kommunistidel õnnestuski veebruaris sotsiaaldemokraatlik partei kaaperdada ning see juuniks 1948 ühendamiseks ette

³⁹⁵ VE, 722.

³⁹⁶ VE, 723.

³⁹⁷ VE, 727.

³⁹⁸ VE, 740-741.

³⁹⁹ VE, 860.

⁴⁰⁰ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 75.

⁴⁰¹ VE, 761.

valmistada.⁴⁰² Ungari Tööliste Partei asutati 14. juunil 1948, isegi nimi määrati kindlaks Moskvast.⁴⁰³

Kõige raskemini läks ühendamine Poolas. 12. märtsil 1948 andis J. Berman V. Jakovlevile aru PPRi ja PPSi ühendamise ja tema kirjeldusest selgub, et kommunistid seisis silmitsi suurte raskustega. Selles pärast ka Bermani hinnang, et ühinemine võib teoks saada 8-12 kuu pärast.⁴⁰⁴ PPSi juhid ja valdav enamus liikmeid olid ühendamise vastu, sest pidasid seda lihtsalt nende partei likvideerimiseks.⁴⁰⁵ Kommunistide eesmärk oli seetõttu sundida PPSi, et see oma “parempoolseid elemente” parteist eemaldaks. Berman arutas Jakovleviga, keda peaks ühendatud parteist kohe välja jätma ning keda taktikalistel kaalutlustel – jätmaks muljet ühinemise vabatahtlikkusest – sisse jätma.⁴⁰⁶ PPRi juhtkond Gomulka juhtimisel näis pooldavat demokraatlikumat lähenemist kui Rumeenias, Bulgaarias ja Ungaris.⁴⁰⁷ Kommunistide raskused suurenesid, kui 3. juunil 1948 PPRi KK pleenumil Gomulka tulevase partei ideoloogia üle arutades proletariaadi diktatuuri pooldavaid kommuniste ründas, nn Poola teed sotsialismi kaitses ning PPSi Poola iseseisvuse eest võitlemise traditsiooni heaks kiitis.⁴⁰⁸ 15. detsembril 1948, pärast Gomulka skandaali vaibumist (vt ptk V, 4), toimus ühinemiskongress, millel moodustati Ühendatud Poola Töölispartei.

3. Moskva kontrolli tugevdamine kommunistide üle

Pärast Kominformi asutamist valmisid Moskvast aruanded Ida-Euroopa KP-de vigadest, analüüside aluseks oli Nõukogude mudel, mille vastu kommunistid olid eksinud. Eesmärgiks oli seada kommunistid surve alla ning sundida neid seadma oma poliitikat ja ideoloogiat Nõukogude Liidu järgi.

18. märtsil 1948 kirjutas ÜK(b)P KK välispoliitika osakond KK sekretärile Mihhail Suslovile memorandumit Jugoslaavia juhtkonna antimarksistlikest vaadetest

⁴⁰² Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 74.

⁴⁰³ Vt L. Baranovi kirja M. Suslovile: VE, 812-814.

⁴⁰⁴ VE, 781.

⁴⁰⁵ VE, 780.

⁴⁰⁶ VE, 780-781.

⁴⁰⁷ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 435.

⁴⁰⁸ Ibid, 438, Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 74.

välispoliitilistele ja sisepoliitilistele küsimustele (vt ptk V,5).⁴⁰⁹ 24. märtsil 1948 valmis samas aruanne “natsionalistlikest vigadest Ungari kommunistlikus parteis ja kodanluse mõjudest Ungari kommunistlikes ajalehtedes”.⁴¹⁰ Selles märgiti, et kommunistid tegid sõja lõppedes õigesti, kui esitlesid end rahvuslike huvide kaitsjatena, lükkamaks ümber reaksionääride süüdistuse, et tegu on Moskva agentuuriga.⁴¹¹ “Kuid, seda rõhutades ning tahtes esitada oma parteid rahvale kui rahvuslikku parteid, kalduvad kompartei juhid sageli kõrvale õigest liinist ning langevad natsionalistlikele positsioonidele. Eriti selgelt tuleb see välja Ungari kompartei juhtkonna suhtumisest Nõukogude Liitu.”⁴¹² Natsionalistlikuks kõrvalekaldeks peeti ungarlaste soovimatust anda NSV Liidule üle sakslastele kuulunud varasid – näiteks toodi üks konservivabrik -, mis Potsdami konverentsi otsusega nõukogulastele kuuluvat.⁴¹³ Jõuti ka järeldusele, et Ungari ajakirjandus on täielikult kodanliku kultuuri mõju all ning Ungari kompartei alahindab võitlust Lääne kodanliku ideoloogia vastu.⁴¹⁴

5. aprillil 1948 valmistas ÜK(b)P KK välispoliitika osakond Suslovile aruande antimarksistlikest vaadetest PPRi juhtkonnas, milles heideti ette selle ideoloogilist kohandumist PPSi ideoloogiaga töölisklassi ühtsuse küsimuses. Etteheide oli suunatud PPRi mitte küllalt jõulise PPSi enda külge liitmise poliitika vastu.⁴¹⁵

Samal päeval Suslovile esitatud aruanne “Mõnedest vigadest Tšehhoslovakkia KPs” heitis ette:

- 1) lähtumist kapitalismist sotsialismile rahumeelse ülemineku võimalusest ilma klassivõitluseta,
- 2) parlamentlike illusioonide küüsis olemist, parlamentlike võitlusmeetodite ülehindamist ja massidega töö alahindamist,⁴¹⁶
- 3) loobumist TšKP organisatsioonilise ülesehituse bolševistlikest põhimõtetest,

⁴⁰⁹ VE, 787-800.

⁴¹⁰ VE, 802-806.

⁴¹¹ VE, 802.

⁴¹² VE, 802.

⁴¹³ VE, 803.

⁴¹⁴ VE, 806.

⁴¹⁵ VE, 820-823.

⁴¹⁶ Selle punkti all viidati veebruariputši sündmustele.

- 4) rahvusküsimuse lahendamisel lähtumist tšehhi rahva natsionalistlikest meeleoludest, mitte leninismist-stalinismist,⁴¹⁷
- 5) kulakluse ohu alahindamist ja talurahva küsimusega mittetegelemist.

Moskvas suurendati valvsust KP-de juhtkondade üle ning nende üle kindlama kontrolli saavutamiseks võeti ette rida samme. Rumeenias sattus löögi alla veterankommunist Pătrășcanu, kelle “süüasja” Rumeenia KP Poliitbüroo 19. veebruaril 1948 arutas. See süüasi langes kokku Gheorghiu-Dej sooviga õiendada arveid ühe oma ohtliku konkurendiga. Pătrășcanu kahjuks rääkis, et ta oli haritud ning liialt iseseisva mõtlemisega, et sobida Rumeenia juhtkonda, kus domineeris Gheorghiu-Dej klikk. Pătrășcanu kurtis Poliitbüroo istungil, et ta jäeti kõrvale parteitööst, talle heideti ette Ungari-vastase kõne pidamist 1946. aastal ning juhtivad parteitöötajad ei loe Pătrășcanu kirjutatud raamatuid.⁴¹⁸ Gheorghiu-Dej küsimuse peale, miks teda ei usaldata, vastas Pătrășcanu: “Selle pärast, et olen intelligent ja arvatavasti minu individualism, millest elan.”⁴¹⁹ Tito-Stalini tüli arenedes otsustati Pătrășcanust teha Rumeenia näidiskohtuprotsessi peasüüdistatav (vt ptk V,6).

Nagu Pătrășcanut nii ka Gomułka hakati süüdistama koostöös Titoga, sest see oli uus relv, millega Moskva asus oma haaret Ida-Euroopa režiimide üle tugevdama.

4. Rahvuslike teede mahasurumine: Poola näide

Inessa Jažborovskaja väidab, et 1948. aastal surus Moskva Poolas maha võimaluse nn “Gomułka alternatiiviks”, mis väljendus:⁴²⁰

- 1) PPR-ile Moskvast sõltumatu otsustusõiguse nõutamises kaadriküsimustes, mis oli Kominterni kaadriedutamise tavadega vastuolus ja mille parimaks näiteks oli Gomułka valimine PPR-i peasekretäriks: Moskva ei saanud sellest teada enne 1944. aasta

⁴¹⁷ Aruanne oli väga kriitiline ungarlaste ja sakslaste diskrimineerimise suhtes, nimetades seda poliitikat kodanlikuks-natsionalistlikuks tendentsiks TŠKP juhtkonnas.

⁴¹⁸ VE, 764-765.

⁴¹⁹ VE, 765. Istungil nimetati Pătrășcanut ka “Rumeenia Buhhaariniks”.

⁴²⁰ Jažborovskaja, Inessa. *The Gomułka Alternative: The Untravelled Road*. // Naimark, N, Gibianski, L. (eds.) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949*. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997, 123-138.

veebruari ja see põhjustas Gomulka edaspidise umbusaldamise Kremli;⁴²¹

2) Gomulka ei vastanud Kominterni juhi-mudelile, sest tal oli oma arvamus ning ta ei kiirustanud saatma aruandeid Moskvasse; otsuseid võttis ta vastu enamuse arvamuse järgi, mitte “ühehäälse” põhimõtte. Sellisest juhtimisstiilist oli häiritud Bierut, kes kirjutas G. Dimitrovile 10. juunil 1944 süüdistas Gomulka diktaatorlikes kalduvustes;⁴²²

3) Gomulka kaadrialik põhines efektiivsusel, mitte lojaalsusel, ta aktsepteeris eri arvamusi ning pooldas ülesannete delegeerimist;⁴²³

4) Gomulka olevat püüdnud demokratiseerida partei siseelu, PPRi kongressil 1945. aasta detsembris pooldanud ta demokraatlikke põhimõtteid parteis;⁴²⁴

5) Gomulka seisnud avalikult vastu Nõukogude plaanidele Poola suhtes, suhelnud Nõukogude esindajatega kui võrdne võrdsega ja iseseisva riigi juhina. 1945. mais kohtumisel Stalini ja Dimitroviga seisnud Gomulka vastu industrialiseerimisele ja kollektiviseerimisele, Stalin olnud esialgu sellise isepäisuse suhtes kannatlik.⁴²⁵

Vastupidiselt Inessa Jažborovskajale väidab Leonid J. Gibianski – ja ma kaldun tema seisukohta toetama –, et Gomulka, “vaatamata kalduvusele suuremale iseseisvusele, tegutses meid huvitava aja jooksul liinitruu ja kompromissitu kommunistliku võimumonopoli ülesehitamise tööriistana Poolas.”⁴²⁶ Tema arvates oli Gomulka distantseerumine Nõukogude riigi- ja poliitikamudelitest taktikaline mimikri. “Enamgi veel,” kirjutab Gibianski, “selline distantseerumine oli täielikult kooskõlas ülalkirjeldatud ‘mittesovetliku’ kursiga faktilise sovetiseerimise suunas, mille Kreml valis sõja lõpul poliitiliseks strateegiaks Ida-Euroopas ja mida Stalin hiljem esitas vormelina, et olevat võimalik läheneda sotsialismile “rahvademokraatlikul” teel nõukogulikku mudelit vältides.”⁴²⁷ Sellise taktika

⁴²¹ Jažborovskaja, *The Gomulka Alternative*, 124.

⁴²² VE, 45-46. Seda kirja kasutati hiljem Gomulka süüasja arutamisel.

⁴²³ Jažborovskaja, *The Gomulka Alternative*, 131.

⁴²⁴ Jažborovskaja, *The Gomulka Alternative*, 132-133. Samal ajal ähvardas ta demokraatia rikkujaid karistada repressioonidega.

⁴²⁵ Ibid, 135.

⁴²⁶ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 79.

⁴²⁷ Ibid, 79.

rakendamise taustal tekkiski Gibianski arvates “Gomułka juhtum”: kui rahvusvaheline olukord pingestus ning Nõukogude – Jugoslaavia tüli pinnale kerkis, teravnes Moskva ideoloogiline meel ning vähenes ka vajadus sovetiseerimist demokraatialaadsete mängudega varjata. Selle tulemusel sattusid Moskva silmis halba valgusse Ida-Euroopa kommunistid, kes “rahvademokraatlikku poliitikat” ning Nõukogude mudeli vältimist liiga tõsiselt võtsid.⁴²⁸

Gomułka kahjuks rääkis, et ta oli protesteerinud Moskva kavade vastu Kominformi asutamiskonverentsil 1947. aasta septembris (vt ptk IV,2). 5. aprillil esitas ÜK(b)P KK välispoliitika osakond KK sekretär Mihhail Suslovile ettekande “PPRi juhtkonna antimarksistlikest ideoloogilistest vaadetest”.⁴²⁹ Peatükis “Poola marksism kui Poola natsionalismi väljendus” heideti Gomułkale ette erilise “Poola marksismi” jutlustamist, Lenini ja Stalini õpetuse ja Nõukogude Liidu kogemusega mitteamvestamist ning Nõukogude Liidu rolli vähendamist Poola puhastamisel fašismist. “Natsionalistlik kõrvalekalle PPRi teoorias ja praktikas teeb suurt kahju Poola ja Nõukogude rahva liidu ja sõpruse tugevnemisel ja viib objektiivselt ellu Poola kodanlike natsionalistide poliitikat,” seisis aruandes.⁴³⁰

3. juunil 1948 pidas Gomułka PPRi KK laiendatud Pleenumil ettekande, mida ta ei olnud Poliitbüroos eelnevalt kooskõlastanud ja milles ta arutas tulevase ühendatud töölispartei ideoloogia küsimusi. “Olukorra vale hindamine, tegelikkusega ja eelkõige töölisklassi positsiooniga mitteamvestamine,” kritiseeris Gomułka sõjaeelse KPP sektantlikke tendentse, “viib paratamatult iga töölispartei abstraktse revolutsiooni teele, mida väljendavad kõlavad ja ilma igasuguse rahva toetusega loosungid.”⁴³¹ “Leninismi ja marksismi teooria ei saa olla teadus, mille saab ühe korraga ära õppida,... teda tuleb pidevalt arendada. /.../ Oleks kasutu uurida läbi kõik klassikalised marksistlikud tööd, leidmaks kirjeldusi süstemaatilistest muutustest ja meetoditest, mille abil võimud teel sotsialismi peaksid valitsema, nagu seda oleme teinud meie ja teevad teised rahvademokraatiad.” Gomułka rõhutas, et kui valitsev partei tahab leida ühiskonna toetust, peab ta toetama ning kaitsma riigi iseseisvust ning tõi eeskujuks PPSi. Järgmisel päeval kritiseeris PPRi KK

⁴²⁸ Gibianski, *Sowjetisierung Osteuropas – Charakter und Typologie*, 79.

⁴²⁹ VE, 814-830.

⁴³⁰ VE, 820.

⁴³¹ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 438.

Poliitbüroo Gomulka seisukohti teravalt: “Oma ühekülgses KPP kriitikas läks seltsimees Wiesław nii kaugele, et käsitles loosungit “Poola Nõukogude Vabariik” KPP sektantliku veana. Selline asjade esitamine tähendab tegelikult KPP kogu ajaloolise perioodi ainukese õige loosungi, proletariaadi diktatuuri eitamist.”⁴³² Gomulka 3. juuni avalduste eesmärk oli ilmselt Poola kommunistide tegevusvabaduse kaitsmine Jugoslaavia-Nõukogude konflikti puhkemisel, kuid ta oli liialt optimistlik, kui lootis leida teiste poliitbüroo liikmete toetust.⁴³³

31. augustil 1948 alanud PPRi KK neljapäevasel pleenumil teatas Bolesław Bierut, et kriisi parteis on põhjustanud Gomulka “parempoolne natsionalistlik kõrvalekalle”.⁴³⁴ Ta kõrvaldati peasekretäri kohalt ning asemele tõusis Bolesław Bierut. 14. detsembril 1948 saatis Gomulka Stalinile poolakeelse kirja – kuna tal polevat tõlki, keda saaks usaldada –, milles püüdis enda postitsiooni parandada.⁴³⁵ Stalin pidas siiski vajalikuks Gomulka likvideerida – talle oli ette nähtud peaosa Ida-Euroopas lahtihargneva kohtunäitemängu Poola vaatuses (vt ptk V,6).⁴³⁶

5. Jugoslaavia 1945-1947 ja tüli Nõukogude Liiduga

Jugoslaavias ja Albaanias õnnestus kommunistidel saavutada võimumonopol ilma NSV Liidu abita juba Saksa okupatsiooni vastase võitluse käigus.⁴³⁷ Punaarmee osales sakslaste väljaajamises, kuid erinevalt teistest Ida-Euroopa riikidest ei olnud Moskva roll Jugoslaavia Föderatiivse Rahvavabariigi moodustamise juures määrav. Jugoslaavia KP võim toetus olulisel määral populaarsusele, mille nad olid rahvas kindlustanud loosungitega vabadusest, iseseisvusest ning õiglasest ühiskonnast.⁴³⁸

⁴³² Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 441. KPP on siin ennesõjaaegne Poola Kommunistlik Partei.

⁴³³ Ibid, 442.

⁴³⁴ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 452.

⁴³⁵ VE, 937-944.

⁴³⁶ Hodos, *Schauprozesse*, 286.

⁴³⁷ Lampe, John R. *Yugoslavia as history. Twice there was a country*. Cambridge (jne.): Cambridge University Press 2000, 226.

⁴³⁸ Millised olid rahva meeleolud pärast 1945. aasta valimisi, selle kohta puuduvad siiski usaldusväärsed andmed: ulatuslikud vastuhakud režiimi vastu vaikiti maha. 1949. aastal Loode-Bosnias asetleidnud ulatuslikust ja veriselt maha surutud kollektiviseerimise-vastasest talurahva ülestõusust on hakatud kirjutatud alles hiljuti. Lampe, *Yugoslavia as history*, 249-251.

Kommunistide domineeriv seisund rajanes eelkõige sellel, et võrreldes teiste rühmitustega olid neil suurimad partisaaniüksused. Nad olid ka juba okupatsiooni ajal alustanud uue valitsuse ülesehitamist, mida nad laiendasid üha uutele vabastatud territooriumidele. See revolutsiooniline riigivorm vastandas end nii saksa okupatsioonile kui ennesõjaaegsele režiimile: maa vabastamine okupantidest kattus kodusõjaga “vana Jugoslaavia” esindajate vastu.⁴³⁹ Sõja lõppedes kontrollisid kommunistid kogu Jugoslaavia ja Albaania territooriumi.

Poliitiliselt kujutasid need režiimid kommunistide võimumonopoli, sest valitsusstruktuurid ja sõjajõud olid KP-de täieliku kontrolli all, valimised olid Nõukogude Liidu eeskujul formaalsed. 11. novembril 1945 toimunud konstitutsioonilise assamblee valimistele eelnes psühholoogiline ja isegi füüsiline surve, mille tulemusel paljud opositsionäärid loobusid kandideerimast. Ainuke võimalus väljendada vastuseisu Rahvarindele oli mitte hääletada Rahvarinde kandidaadi poolt. Tulemuseks oli, et rahvarinne - 8 partei koalitsioon - sai kokku 68,3% häältest.⁴⁴⁰ Ühiskondlikud organisatsioonid võisid Jugoslaavias ja Albaanias tegutseda ainult Rahvarinde või Demokraatliku Rinde raames, mis tähendas nende allutamist KP-de kontrollile. Kominformi asutamiskonverentsil Szklarska Porebas teatas Edvard Kardelj: “On õige, et formaalselt on meil Rahvarindes KP kõrval ka mõned teised parteid. Kuid tegelikkuses on need siiski ainult nimed, mis on alles jätud põhiliselt välispoliitilistel kaalutlustel ja annavad teatud määral sobiva vormi meie partei tööle rahvamasside kõhklevates osades”.⁴⁴¹

Võimu kehtestamisel kasutas Josip Broz Tito julmi stalinlikke meetodeid. Fašistlike ja kuningameelsete partisaaniüksuste olemasolu 1946. aastani õigustas julgeolekuorganite kiiret ja kontrollimatut kasvu. Julgeoleku juhile Aleksandar Rankovićile ütles Tito 1945. aastal, et Rahvakaitse Organisatsiooni (OZNa) laiem

⁴³⁹ Vt nt Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 15.

⁴⁴⁰ Lampe, *Yugoslavia as history*, 231.

⁴⁴¹ Procacci, *The Cominform Minutes*, 175. Eesti keeles ilmunud tsenseerituna Kardelj, E. Jugoslaavia Kommunistlik Partei võitluses Jugoslaavia rahvaste sõltumatuse, rahvavõimu, majandusliku taastamise ja majanduse sotsialistliku rekonstrueerimise eest. (Informatsioonilise aruanne mõnede kommunistlike parteide esindajate nõupidamisel Poolas 1947. a. septembri lõpul.) // Eesti Bolševik. Tallinn: Ajalehtede Kirjastus 1948, nr 1, 76-89.

eesmärk on “lüüa terror nende südamesse, kellele ei meeldi selline Jugoslaavia”.⁴⁴²

Jugoslaavia kommunistide võimu legitimeeris kiireim majanduslik taastumine, mis saavutati tänu noorte brigaadidele, Rahvaarmee sõduritele, sunnitöölisele ning UNRRA (Ühendatud Rahvaste Abistamis- ja Rehabilitatsioonivalitsus) tagastamata abile 415 milj. dollari ulatuses, mis oli suurim ühelegi Euroopa maale antud UNRRA abi. Olukord halvenes pärast Tito-Stalini tüli: Jugoslaavia esimene viisaastakuplaan 1947-51 oli läbikukkumine, sest sellesse oli sisse arvatud kasumlik kaubavahetus idabloki ja Nõukogude Liiduga – mis iseenesest oli võimatu kontseptsioon –, kuid ülehinnati ka põllumajandusest saadavaid kasumeid.⁴⁴³

Stalinile oli Jugoslaavia valmistanud peavalu juba üsna varakult. Selle kommunistlik vastupanuliikumine, mis inspireeris ning osaliselt ka koordineeris vastupanuliikumisi Prantsusmaal, Põhja-Itaalias, Albaanias, Kreekas, Bulgaarias ja Slovakkias ähvardas viia kogu Euroopa revolutsiooni äärele ning ohustas seetõttu Stalini koostööd liitlastega. Tito rahvarinde taktika “altpoolt” oli vastuolus Kominterni rahvarinde taktikaga “ülevallt alla”. Titi taktika nägi ette rahvarinde moodustamist “rohujuure tasandilt”, välistas koostöö teiste poliitiliste jõududega ning seadis eesmärgiks varasema poliitilise süsteemi hävitamise.⁴⁴⁴ Komintern pooldas kommunistide koostööd isegi kodanlike parteidega. Stalini eesmärk oli keelitada Titot mõõdukusele, sest ta ei tahtnud vihastada lääneliitlasi, eriti Inglismaad, kellel olid traditsioonilised huvid Balkanil.⁴⁴⁵ Moskva polnud kindel, kas Jugoslaavia jääb sõja lõppedes Nõukogude Liidu mõjusfääri – seda kinnitavad Litvinovi aruanded mõjusfääridest (vt ptk I,4) ning protsentide leping 9. oktoobril 1944, milles nii Churchill kui Stalin hindasid oma huvisid Jugoslaavias 50-protsendilisteks.⁴⁴⁶

⁴⁴² Lampe, *Yugoslavia as history*, 227.

⁴⁴³ Ibid, 239-245.

⁴⁴⁴ Vt lähemalt Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 12-17.

⁴⁴⁵ Vt nt Volkov, Vladimir. The Soviet Leadership and Southeastern Europe. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (eds.) *The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949*. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997, 55-77.

⁴⁴⁶ Pechatnov, *The Big Three After World War II*, 12-13. Vt ka eespool ptk I.4.

Just sellel tagapõhjal soovitas Stalin 1943. aasta novembris jugoslaavlastel mitte nimetada Rahvuslikku Antifašistlikku Komiteed ümber Ajutiseks Valitsuseks, kuid Stalini meeleepahaks Tito seda nõuannet ei järginud.⁴⁴⁷ Juba varem, pärast Churchill ja Stalini kohtumist Moskvast augustis 1942, algatas Komintern kampaania “sektantluse” vastu, mis varjatult kritiseeris Jugoslaavia rahvarinde mudelit “alt-üles”.⁴⁴⁸ Stalini halvaksapanu pälvis ka Jugoslaavia otsus võtta 1944. aastal peaaegu täielikult üle Nõukogude 1936. aasta nn Stalini konstitutsioon. Need ebakõlad olid tagapõhjakas Tito-Stalini tüli 1948. aastal. Konflikti otseseks põhjuseks oli siiski võimuküsimus Jugoslaavias, Balkanil ning kujunevas idaplokkis, ideoloogilised küsimused olid teisejärgulised.⁴⁴⁹

Jugoslaavia ja Nõukogude Liidu konflikt hakkas kiiresti tuure koguma 1948. aasta märtsis, kui jugoslaavlased keeldusid andmast Nõukogude kaubandusvolinikule andmeid Jugoslaavia majanduse kohta. Molotovi telegrammis Titole 18. märtsil 1948 hinnati sellist käitumist “umbusaldusavalduseks Nõukogude kaastööliste vastu ja vaenulikkuse ilminguks Nõukogude Liidu suhtes”. Samal päeval, 18. märtsil 1948 kirjutas ÜK(b)P KK välispoliitika osakond KK sekretärile M. Suslovile memorandumit Jugoslaavia juhtkonna antimarksistlikest vaadetest välispoliitilistele ja sisepoliitilistele küsimustele.⁴⁵⁰ Selles pandi Jugoslaavia juhtkonnale süüks viit põhilist eksimust:

- 1) praktiliste küsimuste lahendamisel ja arenguteede valimisel olevat nad ignoreerinud marksismi-leninismi õpetust;⁴⁵¹
- 2) JKP juhtkonnal olevat vale ja ebasõbralik suhtumine sotsialistlikku ühiskonda – Nõukogude Liitu ja ÜK(b)Psse kui maailma imperialismivastaste jõudude tunnustatud juhisse;⁴⁵²

⁴⁴⁷ Swain, Swain, *Eastern Europe since 1945*, 18.

⁴⁴⁸ Ibid, 17.

⁴⁴⁹ Tito-Stalini tüli tagamaade kohta vt Lampe, *Yugoslavia as history*, 245-249; Gibianski, Leonid. The Beginning of the Soviet-Yugoslav Conflict and the Cominform. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Bioagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli 1994, 465-481; Gibianski, Leonid. The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press 1997, 291-312.

⁴⁵⁰ VE, 787-800.

⁴⁵¹ Näiteks tuuakse, et Tito olevat kolme aasta jooksul 1945-1947 maininud oma 53 kõnes Marxi, Engelsit ja Leninit ainult ühel korral. VE, 789.

- 3) nad ajavat oportunistlikku välispoliitikat ning pürgivat juhtivaks maaks Balkanil;
- 4) ajavat oportunistlikku poliitikat kulakute suhtes,
- 5) alahindavat kompartei rolli sotsialistlikus süsteemis, mis marksismi põhiprintsiibi kohaselt peaks olema juhtiv ja kõikemäärav.⁴⁵³

18. märtsil otsustas Nõukogude Liit tuua Jugoslaaviast ära oma spetsialistid ja nõunikud.⁴⁵⁴ 27. märtsil saadeti erikulleriga Titole ja JKP KK-le Stalini ja Molotovi poolt ja ÜK(b)P KK nimel allakirjutatud kiri, milles võeti kokku Moskva süüdistused. Kiri saadeti Belgradi teadmata Ida-Euroopa ja Itaalia ning Prantsuse parteide KK-le, kes oma resolutsioonidega Moskvat toetasid ning jugoslaavlasti kritiseerisid. See toetus julgustas Moskvat 4. mail tegema ettepaneku arutada erimeelsusi järgmisel Kominformi konverentsil. Moskva otsustas konflikti “kominformiseerida”, et sundida jugoslaavlasti oma vigu tunnistama. Stalin lootis, et Tito annab järele või ta saavutab Jugoslaavias Nõukogude Liidule soodsa režiimivahetuse. Ent kumbagi ei juhtunud: Tito keeldus tulemast Kominformi koosolekule ning Tito kukutamisest ei tulnud samuti midagi välja, kuigi plaane selleks peeti.⁴⁵⁵

20. juunil 1948 Bukarestis peetud Kominformi teise konverentsi resolutsioon mõistis hukka Jugoslaavia KP kõrvalekaldumise marksismi-leninismi õpetusest, Jugoslaavia natsionalismi ja ebasõbraliku suhtumise Nõukogude Liitu ja ÜK(b)P-sse. Selle otsusega heideti Jugoslaavia juhtidele ette, et need ei soovi tunnistada Nõukogude ülemvõimu välispoliitika ning Jugoslaavia sisepoliitika küsimustes. Teine resolutsioon võttis suuna põllumajanduse kollektiviseerimisele ehk “küla sotsialistlikule üleehitusele”.⁴⁵⁶ Jugoslaavia KP heideti Kominformist välja. Tasub meeles pidada, et paar nädalat hiljem, 1. juulil 1948 alustas Moskva blokaadi

⁴⁵² Näiteks tuuakse Kardeli sõnad Szklarska Porebas, et “Punaarmee 1944. aastal aitas kaasa meie vabanemisele”. Ka olevat Tito öelnud Bulgaaria ajakirjanikele, et keegi ei tohi segada vahele Jugoslaavia ja Bulgaaria suhetele. See oli Nõukogude Liidu mõju kahtluse alla seadmine. VE, 792.

⁴⁵³ VE, 788.

⁴⁵⁴ VE, 801.

⁴⁵⁵ CWIHP Bulletin 10 (March 1998), 137.

⁴⁵⁶ Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland*, 444.

Berliini läänesektoritele, mis tõi kaasa külma sõja esimese märgatava kuumenemise.⁴⁵⁷

6. “Titoism” ja Ida-Euroopa näidisprotsessid

Jugoslaavia-Nõukogude tüli oli Ida-Euroopas arengu seisukohalt murranguline, sest paljud edasised sündmused keerlesid nn Tito afääri ümber. Samal ajal polnud selles midagi ootamatut, sest näidisprotsessid olid stalinluse lahutamatu osa. Stalinliku poliitika juurde kuulus vaenlaste otsimine, vajadusel nende väljamõtlemine ning vaenlase-kategooriate brutaalne rakendamine tegelikku ellu. Niisuguse poliitika eesmärgiks oli võimu koondamine terrori abil.⁴⁵⁸

Puhastus oleks Ida-Euroopas ette võetud ilma Titotagi, kuid Jugoslaavia trots andis selleks tõuke ning varustas Stalinit sobiva vaenlasepildiga, millega võis kohalikke kommuniste hirmutada. Rahvademokraatia maades puhkenud näidisprotsesside laine muutis Jugoslaavia kommunistid Ida-Euroopa režiimide negatiivseks peegelpildiks. Oht Titoga võrreldud saada oli nüüd iga Ida-Euroopa kommunisti pidev mure. “Titoism” oli kahtlemata vahedam relv kui näiteks trotskism, sest Trotski oli ju tapetud 1940, ning mõjuvam kui “buhhaarinlus”, sest sellegi poliitilise mõiste prototüüp oli likvideeritud 1938. aastal. Need Nõukogude Liidu sisepoliitika tegelased 1920. ja 1930. aastatest ei mõjunud Ida-Euroopa uutes oludes küllalt eluliselt.

Esimene võltsprotsesside ohver oli Albaania siseminister Koçi Xoxe, kes oli, erinevalt järgmistest ohvritest, ka tegelikult Tito mees Albaanias, seega titoist. Moskva otsustas tema juhtumist teha õppetunni.⁴⁵⁹ Septembris tagandati ta siseministri kohalt ning vahistati 22. novembril 1948. Xoxet ja ta pooldajaid piinati brutaalselt, ent esimesed ülestunnistused saadi kätte 1949. aasta märtsis.⁴⁶⁰ Näidiskohtuprotsess Xoxe ja “teiste Jugoslaavia agentide ja sabotööride” vastu

⁴⁵⁷ Vastusena otsustas USA rahvusliku julgeoleku nõukogu saata Inglismaale kaks eskadroni B-29 pommitajaid, mis olid võimelised transportima aatompomme.

⁴⁵⁸ Hea käsitluse võimumehhanismidest 1930. aastate NSV Liidus leiab: Chlevnjuk, Oleg V. Das Politbüro: Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburg 1998.

⁴⁵⁹ Hodos, *Schauprozesse*, 37.

⁴⁶⁰ Ibid, 38.

algas kinniste uste taga 12. mail 1949. Süüdistuse järgi oli nende plaan olnud mõrvata Albaania juhtkond ning lülitada Albaania Jugoslaavia koosseisu, kõige taga olevat olnud Tito Lääne luureteenistuste mahitusel. 8. juulil 1949 avaldati kohtuotsus, mis mõistis Xoxe surma ja ta poodi üles samal päeval.⁴⁶¹ Xoxe protsess täitis esimest eesmärki: Tito liitlased pidid surema, ent teist ega kolmandat eesmärki ta ei täitnud, sest salajase protsessina oli tal väike propagandaväärtus ning kuna Albaania oli isoleeritud riik, ei saanud teda seostada teiste Ida-Euroopa riikidega.⁴⁶² Nii oli Xoxe surm vaid ettevalmistuseks Kostovi ja Rajki protsessidele Bulgaarias ja Ungaris, millest omakorda lähtusid repressioonid teistes Ida-Euroopa riikides.

Bulgaaria oli järgmine vahepeatus, sest Bulgaaria oli Albaania järel Jugoslaaviaga enim seotud. Juba 1948. aasta mais alustas Moskva “Tito mehe Sofias” otsimist. Dimitrov oleks sobinud, kuid ta ei tulnud võltsprotsessi osalisena arvesse suure rahvusvahelise prestiiži tõttu. George Hodos väidab, et nõukogulased röövisid Dimitrovi jaanuaris 1949 ning tapsid ta. Ajakirjanduses aga teatati, et Dimitrov olevat haigestunud, teda raviti Nõukogude Liidus, kuid ta olevat siiski 2. juulil 1949 Barvihha sanatooriumis surnud.⁴⁶³

Moskva valik langes Traiko Kostovile, kes oli Stalinile ebasümpaatselt meelde jäänud ning kes oli sügisel 1947 keelanud Bulgaaria salajase majandusinformatsiooni üleandmise venelastele. Kostov arreteeriti 21. juunil 1949 süüdistatuna majandussabotaazis ja spionaažis, lisaks arreteeriti veel u 200 kõrget partei- ja riigiametnikku. Endine siseminister kannatas piinu 4 kuud, kuni oktoobris 1949 kirjutas alla ülestunnistusele. Näidisprotsess leidis aset 7.-14. detsembril 1949 ajakirjanike juuresolekul ning raadio otse eetris. Eesmärgiks oli kujutada Titot, Kardelji, Djilast, Rankovići ja teisi Jugoslaavia juhte inglaste-ameeriklaste marionettidena. Ühe süüdistuse kohaselt olevat Kostov tahtnud Bulgaariat muuta Jugoslaavia seitsmendaks vabariigiks. Kostov taganes korduvalt ettenähtud ülestunnistusest. Ta mõisteti poomissurma, tema kümme kaaslast said väiksemad karistused. 16. detsembril Kostov hukati. Jätkuprotsessid tabasid u 200 Bulgaaria

⁴⁶¹ Hodos, *Schauprozesse*, 39.

⁴⁶² Ibid, 40.

⁴⁶³ Ibid, 47.

kommunisti, seahulgas puudutasid nad neljakümnest keskkomitee liikmest seitsetteist.⁴⁶⁴

Näidisprotsesside järgmine vahepeatus oli Ungari, kus peasüüdlaseks valiti László Rajk. 1946. aasta märtsis siseministriks tõusnud Rajk oli tavaliste kommunistide hulgas populaarne ja see näis ohtlik Moskvast tulnud partei juhtkonnale - Mátyás Rákosile ning Mihály Farkasele, kes teda ei sallinud.⁴⁶⁵ Rajki ohverdamine tuli ootamatult, sest 1949. aasta maipidustuste ajal seisis ta veel Rákosi kõrval tribüünil – teise mehena parteis.

Rajki minevikus oli kaks plekki: Hispaania kodusõja ajal oli teda süüdistatud trotskismis ning Ungarisse naasis ta läbi Šveitsi kahtlase USA religioosse organisatsiooni “Unitarian Service Committee” abil.⁴⁶⁶ USC-d juhtis Noel H. Field, keda finantseeris või kellega suhtles Allen Dulles, OSSi pealik USA Berni saatkonnas. Field oli olnud Nõukogude spioon, kelle teenetest oli loobunud. Kui Field reisis Ida-Euroopas, rööviti ta 9. mail 1949 Prahast Nõukogude luureorganite poolt.⁴⁶⁷ Ameeriklasest sai sobiv instrument Ida-Euroopa võltsprotsesside käivitamiseks: endise luurajana ning Hispaanias võidelnud või Läänes eksiilis olnud kommuniste kodumaale pääseda aitajana oli ta kokku puutunud paljude kommunistidega, kes sõja lõppedes jõudsid Ida-Euroopa riikides kõrgetele ametikohtadele.⁴⁶⁸

Vastavalt Andrei Võšinski reeglitele oli näidiskohtuprotsessi edukaks läbiviimiseks vaja mitte tõendeid, vaid süüdistatava ülestunnistust. Noel Field tunnistas, et andis Dullesilt saadud raha Tibor Szönyile - sellest piisas Szönyi arreteerimiseks 16. mail 1949. Selle Ungari kommunisti juurest viisid aga niidid juba Rajki juurde. László Rajk oli samuti pääsenud koju Ameerika rahadega, pealegi peeti teda trotskistiks. Szöny’ilt piinati välja tunnistus, mis seostas Rajki Dullesiga. 28. mail 1949. aastal teatas Nõukogude Liidu MVD vastuluure ülem Ida-Euroopas kindral Mihhail Belkin Mihály Farkasele, et Field oli Rajki värvanud OSSi teenistusse ning Rajk on

⁴⁶⁴ Hodos, *Schauprozesse*, 63.

⁴⁶⁵ Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 20.

⁴⁶⁶ Pealegi, Hispaanias võidelnud kommunistide üle piiri toomine oli sõja ajal enamasti jugoslaavlaste organiseeritud.

⁴⁶⁷ Hodos, *Schauprozesse*, 71jj; Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 21.

⁴⁶⁸ Hodos, *Schauprozesse*, 74.

Ameerika luureteenistuse Ungari resident; Stalin olevat Rajki aresteerimisega päri. 30. mail 1949 Rajk aresteeriti.⁴⁶⁹ Vahistati ka hulk Laszlo Rajki sõpru ja kaastöötajaid, aga ka kõik kahtlased kommunistid, nagu Hispaania kodusõja veteranid, Läänes - mitte Moskvast - eksiilis olnud kommunistid, tööalaselt Jugoslaaviaga seotud parteifunktsionäärid, sealhulgas kogu Ungari-Jugoslaavia Seltsi juhtkond jne. Juulis ohvrite nimekirja täiendati, sest Rákosi plaani kohaselt tuli protsessi lülitada ka sõjaväeline juhtkond – paljud kõrgemad sõjaväelased mõisteti sõjaväekohtu poolt surma ja lasti maha. Kokku aresteeriti umbes 300 inimest.⁴⁷⁰

5. aprilli paiku 1949 kirjutas Kominformi kantselei referent V. Lesakov aruande, sisuliselt süüdistusmaterjali L. Rajki kohta.⁴⁷¹ Hispaania kodusõja ajal olevat Rajki süüdistatud trotskismis ja Hispaania KP KK arvanud ta kompartei ridadest välja.⁴⁷² Edasi viitab Lesakov Rajki koostööle ameeriklastega: Szalasi režiimi ajal langenud Rajk sakslaste kätte vangi ning viidud Saksamaale, kus ameeriklased ta ühena esimestest vabastanud ning kodumaale saatnud. Siseministrina olevat Rajk sekkunud poliitilise politsei ja eriti nende juhtide töösse, kes olid sõja ajal olnud Moskvast.⁴⁷³ Rajk olevat olulisel määral halvanud poliitilise politsei töö. Novembris 1947, Rákosi Moskvast viibimise ajal, olevat Rajk laiali saatnud politsei parteiallorganisatsioonid, mis viinud ta vastuollu Rákosi ja Farkasega ning lõppenud Rajki vallandamisega siseministri kohalt. Rajk olevat olnud otsustavalt vastu Nõukogude Liidu nõunike tulekule siseministeeriumisse. Pärast ACC ja “meie spetsiaalsete organite likvideerimist” Ungaris olevat Rajk nõudnud Nõukogude Liidu Ungaris asuva luureagentuuri üleandmist siseministeeriumile. Keeldumise järel olevat Rajk korduvalt palunud agentide nimekirju.⁴⁷⁴

7. juunil ütles Rajk Gabor Péterile, et tunnistab kõik ausalt üles, välja arvatud selle, et ta oli välisagent, sest ta polevat seda olnud. Rajki piinati metsikult,⁴⁷⁵ kuid

⁴⁶⁹ Hodos, *Schauprozesse*, 100; Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 22.

⁴⁷⁰ Hodos, *Schauprozesse*, 102.

⁴⁷¹ VE II, 64-67.

⁴⁷² VE II, 65.

⁴⁷³ Kes segas julgeolekuorganite tööd, pidi enamlaste loogika järgi olema vaenlane. Roman, *Hungary and the Victory Powers*, 23.

⁴⁷⁴ VE II, 67.

⁴⁷⁵ Hodos, *Schauprozesse*, 105.

ülelunnistuse sai temalt kätte juuli lõpus tema kauaaegne sõber ja poja ristiisa siseminister János Kádár, kes kinnitas Rajkile, et keegi partei juhtkonnas tegelikult tema süüsesse ei usu, kuid ülelunnistus olevat vajalik Tito paljastamiseks. Ka polevat Kádári kinnitusel ohtu Rajki elule, temalt nõutakse ainult poliitilist ja moraalselt ohvrit. Tõenäoliselt Rajk Kádárit ei uskunud, kuid andis järele ning kirjutas lunnistusele alla.⁴⁷⁶ Kádári külaskäik oli MVD kindrali Mihhail Belkini idee ja tema suur võit. Nõukogude vastuluure töötajad viisid läbi “juurdlust”, küsitlemisi ning tagasid, et kogu protsessi ettevalmistus laabuks vastavalt Moskvast koostatud stsenaariumile. Augusti keskel tehti ülekuulamistes vaheaeg, mille jooksul tõlgiti protokollid vene keelde ning Nõukogude nõunikud ja ÁVH töötajad töötasid need veel kord läbi. Ülekuulajatele anti uued juhtnöörid, et viia senised lunnistused võltsprotsessi generaallaaniga kooskõlla. Otsustati ka, kes millist rolli näitemängus täitma hakkab. Enam ei kasutatud vägivalda, vaid vangidele läheneti veenmisega ning lubadusega, et nendele midagi ei tehta.⁴⁷⁷

11. juulil andis M. Farkas L. Rajki “süüasjus” Moskvale aru.⁴⁷⁸ Tema sõnul olevat Rajk süüdistused algul tagasi lükanud ja lunnistanud ainult väiksemaid poliitilisi vigu. Hiljem hakanud Rajk andma ülelunnistusi ning selgunud, et Rajk hakkas Horthy spiooniks 1931. aastal, töötas hiljem sakslaste heaks, kuid seejärel oli USA agent. Ungari spioonide grupp, mida suunas Šveitsist Dulles, olevat Ungarisse tulnud läbi Jugoslaavia. Rajki grupi plaan olevat olnud kukutada KP juhtkond, kutsuda kokku partei konverents oma pooldajatest ning panna partei ja valitsuse etteotsa Rajk. “Rajki paljastamist peame me väga oluliseks. On selge, et oli üks keskus, ja Rajk oli seotud selle liikmetega Poolas, Tšehhoslovakkias, Bulgaarias, Rumeenias, Itaalias ja Prantsusmaal. /.../ On usutav, et paljude parteide keskkomiteedes istuvad provokaatorid.”⁴⁷⁹ Rajki arreteerimine olevat Farkase sõnul hirmutanud sotsiaaldemokraate, sest see näidanud, et kommunistid võivad arreteerida, keda heaks arvavad. “Järgmise küsimusena,” teatas Farkas, “tahame

⁴⁷⁶ Kádári vestlus Rajkiga tuli välja 1956. aastal, kui Rákosi selle KK istungil lindilt ette mängis, et tõendada ka Kádár osalust ja süüd Rajki protsessis. Hodos, *Schauprozesse*, 105.

⁴⁷⁷ Näitena toodi Karl Radeki juhtum, kes pärast 1937. aasta Moskva kohtuprotsessi olevat 10 aastat veetnud ühes Villas Uralites. Vangidele ei mainitud, et “villa” oli tegelikult vangilaager, kus Radek juba kaks aastat pärast süüdimõistmist surnuks peksti. Hodos, *Schauprozesse*, 107.

⁴⁷⁸ M. Farkase vestlus S. Zavolžkiga. VE II, 181-183.

⁴⁷⁹ Ungari kommunistid tahtsid, et ka Tšehhoslovakkias leitaks “nende Rajk” ja selles surves oli omajagu kättemaksu tšehhide ja eriti slovakkide ungarlaste-vastase poliitika eest. Schöplin, *Politics in Eastern Europe*, 67.

paljastada Djerd Lukasi kui idealisti ja kosmopoliidi, seejärel paljastame Imre Nagyi kui buhhaarinlase ning heidame välja poliitbüroost."

11. juulil 1949 vestles Kominformi sekretariaadi töötaja S. Zavolžski Rajki afäärist ka Rákosiga, kes öelnud, et Rajk oli üheaegselt USA ja Tito agent; Titoga kohtus ja töötas Rajk koos Pariisis ning Rankovitšiga olid nad koos laagris Prantsusmaal.⁴⁸⁰ "Minu isikliku arvamuse kohaselt," lisas Rákosi dramaatiliselt, "tahtis Rajki grupp mind tappa."⁴⁸¹

29. septembril kandis S. Zavolžski ette 16. septembril alanud kohtuprotsessist.⁴⁸² Kohe alguses olevat Rajk ja ta kaaslased end süüdi tunnistanud. Kohal olnud 47 välismaa korrespondenti 14 maalt, kuid Rákosi korraldusel oli protsessi jälgimine keelatud parteitöötajatele ning ministeeriumide juhtivatele töötajatele. Zavolžski leidis kohtuprotsessi läbiviimises mitmeid puudusi. Esiteks, vaatlejale võis jääda mulje, et protsess oli lavastatud, sest Rajk hüüdis iga sõnavõtu järel tervitushüüdeid "Olgu tervitatud Nõukogude Liit!", "Olgu tervitatud seltsimees Stalin!". Teiseks, Rajki pikad loengud ja marksistlikud analüüsid jätsid mulje, et tegu oli ideeliste inimestega, mitte labaste spioonidega, kes dollarite eest olid valmis tegema teeneid USA-le. Kolmandaks, protsessi juhtimine kohtuniku poolt olnud nõrk, sest tihtilugu jäänud mulje, et protsessi juhib hoopis Rajk. Halb oli ka, et kohtusaalis polnud töölisi, talupoegi ja intelligentsi esindajaid – saal oli hoopis täis tuubitud poliitilise politsei ametnikke. Ka polnud S. Zavolžski rahul protsessi kajastamisega rahva, eriti tööliste hulgas.

Lázsló Rajk, Tibor Szönyi ja András Szalai poodi üles 15. oktoobril 1949.

Rumeenias otsustati ohverdada 28. aprillil 1948 arreteeritud Pătrășcanu, sest see sobis kokku ka Gheorghiu-Dej enda võimuambitsioonidega. Pătrășcanu vahistamine toimus kaks kuud enne Kominformi nn Tito konverentsi, Tito süüasja arenedes tõenäoliselt muudeti süüdistusi Pătrășcanu vastu ning talle nähti ette roll Rumeenia

⁴⁸⁰ VE II, 181-183.

⁴⁸¹ VE II, 182.

⁴⁸² VE II, 231-234.

näidiskohtuprotsessis. Nüüd tuli näidata Pătrășcanu seotust Jugoslaavia ja imperialistlike vandenõulastega.⁴⁸³

Pătrășcanu süüasja uurimine ei arenenud kiiresti, sest Gheorghiu-Dej eest kaitses teda Ana Pauker: piinamist ei kasutatud ning leiti vaid poliitilisi vigu, mitte kuritegusid. Pööre tuli 17. septembril 1949, kui Rajki protsessil “tunnistas” Lazar Brankov, et Ranković olevat maininud Pătrășcanut, kes pidi Tito plaane teostama Rumeenias.⁴⁸⁴ Pärast seda avaldas Moskva Bukarestile survet, et tuleb leida süüitõendid ning anda süüasjale teistele Ida-Euroopa võltsprotsessidele iseloomulik suund. Ent tõenäoliselt õnnestus Paukeril ja ta liitlasel siseminister Georgescu protsessi pidurdada nii kaua, kuni vahistati ka Paukeri grupp. Stalini surma järel polnud Moskvale enam asja vastu huvi, kuid Gheorghiu-Dej pidi oma võimu säilitamiseks alustatu lõpule viima. Pătrășcanu-vastane kinnine sõjakohus leidis aset 6.-14. aprillil 1954, sama aasta märtsis koostatud süüdistuses oli Tito osa välja võetud ning süüalust kahtlustati ainult spionaažis ja vandenõurühmituse juhtimises. Pătrășcanu olevat ajanud ka natsionalistlikku-šovinistlikku poliitikat ning tahtnud kodanlikke ja feodaalseid elemente võimule tagasi upitada. Pătrășcanu mõisteti surma ning kaheksale kaassüüdlasele pikad vanglakaristused. Ööl vastu 17. aprilli 1954 lasti Lucretiu Pătrășcanu läbi kongi vaateava maha.⁴⁸⁵

Ana Pauker ja Teohari Georgescu arreteeriti 18. veebruaril 1953. Pärast Stalini surma kostis Molotov Ana Paukeri eest ning märtsi lõpus, kolmanda palve järel, Gheorghiu-Dej Paukeri vabastaski.⁴⁸⁶ Teohari Georgescu polnud Moskvas mõjukaid eestkostjaid ning ta jäi vanglasse kuni märtsini 1956, mil Dej ta viimaks vabadasse lasi.

Tšehhoslovakkia näidisprotsessid nõudsid kõige enam ohvreid: 1948-1952 langetati 233 surmaotsust, millest 178 viidi täide. Lisaks ohvrite arvule oli erinev ka protsesside ideoloogia: Ungaris olid süüdistused seotud Tito-vastase propagandaga, Tšehhoslovakkias kandus raskuskese “kodanliku natsionalismi” ja “sionistliku vandenõu” suunas. Poolas õnnestus suured näidisprotsessid ära hoida, sest poolakad

⁴⁸³ Hodos, *Schauprozesse*, 212.

⁴⁸⁴ Ibid, 213.

⁴⁸⁵ Ibid, 217.

⁴⁸⁶ Ibid, 229. Ana Pauker suri unustatuna 1960.

kartsid 1930. aastate terrori kordumist. Stalin pidas vajalikuks teha Gomulkast näidisprotsessi peaosaline, sest PPRi endine peasekretär oli olnud vastu Kominformi asutamisele ning jäi pooldama Poola teed kommunismi. Ent Bierut töötas vastu Gomulka vahistamisele ja juurdlusele, sest kartis, et Gomulka langus tooks kaasa ka tema ning lõpuks kogu Poola kommunistliku partei languse, nagu see oli juhtunud 1930. aastate lõpul.⁴⁸⁷

⁴⁸⁷ Hodos, *Schauprozesse*, 294.

KOKKUVÕTE

Sovetiseerimise uurijad on aastakümnete jooksul otsinud vastust küsimusele, kas Stalinil oli plaan Ida-Euroopa nõukogustamiseks või ei olnud tal seda ning ta tegutses *ad hoc* meetodil: analüüsis iga olukorda eraldi, langetas selle põhjal otsuseid ja valis tegevusmudeleid. Ajaloolased pole seni leidnud arhiividest sovetiseerimise plaani ning tõenäoliselt ei leiagi, sest sellist plaani kunagi ei koostatud.

Siiski seadis Nõukogude Liit pikemaajalisi eesmärgesid, nägi ette teatud tegevusi ning võttis kasutusele strateegiaid nende eesmärkide poole püüdlemiseks. Ent alati jäi Stalinile võimalus sekkuda ning muuta kurssi vastavalt kujunenud olukorrale ning sellele, kuidas Stalin ja Kremli juhtkond seda olukorda hindasid. See muutis Nõukogude Liidu poliitika üsna paindlikuks.

Stalinlikul režiimil oli struktuurseid omadusi, mis muutsid ta mõnest teisest paindlikumaks. Terrori õhkkond põhjustas selle, et enamik otsuseid delegeeriti altpoolt üles kõrgematele instantsidele ning tihti Stalinini välja, sest hierarhia madalamatel astmetel ei julgetud otsuseid langetada. See jättis Kremli juhtkonnale võimaluse sekkuda ning muuta “käigult” poliitilist kurssi. Niisugune olukord sobis ka Stalini stiiliga, sest talle meeldis, kui ta sai valida erinevate võimaluste – ja poolte – vahel ning ei pidanud hoidma kinni kindlaksmääratud poliitikast. Just viimasel hetkel sekkuja ning vahekohtuniku töömeetodiga oli Stalin tõusnud diktaatoriks 1920. aastate teisel poolel ning 1930ndate jooksul. Selline tööstiil loomulikult ei soodustanud pikaajalisemat planeerimist ning poliitika järjepidevust, sest “juhi” seisukoht jäi peaaegu alati ettearvatuks.

Sellisel süsteemil oli puudusi, aga oli ka selgeid eeliseid demokraatlike riikide ees. Ida-Euroopa sovetiseerimisel oli Moskva teatud mõttes vägagi edukas.

Esimese edu tagas paindlikkus, mis sai olla omane vaid totalitaarsele riigile ning tänu millele võis Moskva 1939. aastal valida strateegilise partnerluse vahel demokraatlike riikidega ning strateegilise partnerluse vahel teiste totalitaarsete režiimidega. Diplomaatiline uperpall, millega löödi käed ideoloogilise vihavaenlase

natsliku Saksamaaga territoriaalsete võitude nimel, oleks murdnud iga demokraatliku riigi poliitiku kaela, kuid mitte Stalini oma. Hitleri ja Stalini pakt pani aluse uuele geopoliitilise korrale Ida-Euroopas ning tõi kaasa sealsete riikide iseseisvuse hävingu. Esimene sovetiseerimise laine, mis Hitleri-Stalini pakti vaimus Balti riikidest, Ida-Poolast, Bessaraabiast ja Põhja-Bukoviinast üle käis, andis Moskvale kogemusi sõjajärgseks perioodiks.

Samasugune paindlikkus iseloomustas sovetiseerimise poliitikat Ida-Euroopas ajal, kui Moskva eesmärk oli säilitada partnerlus lääne demokraatlike riikidega. Stalin näis sõja lõppedes olevat üsna enesekindlal veendumusel, et Euroopa ühiskondade nõukogustamine võib korda minna ilma suurema välise surveta, nende ühiskondade eneste kätega. Mäletatavasti ütles Stalin 25. oktoobril 1939 Dimitrovile, et Balti riikide sovetiseerimisega ei pea kiirustama, sest tuleb "aeg, kui nad seda ise teevad!". 1945. aastal nõustus Stalin lükkama Eesti NSV-s oma sünnipäeva tähistamise 23. detsembrilt 25. detsembrile.

Stalinile tõi edu ka otsustavus, otsustuste kiirus ning brutaalsus, millega Nõukogude Liit asus täitma Teise maailmasõja lõpul Ida-Euroopas tekkinud võimuvaakumi ning kasutama võimalusi, mida tegevusetud ja otsustusvõimetumad lääneriigid talle jätsid. Demokraatlike riikide ja riigijuhtide nõrkuste ärakasutamisel oli Stalin eriti osav.

Oma välispoliitika teostamiseks oli Stalinil mitmeid instrumente, mille hulgast ta võis välja valida kõige mõjusama ning olukorrale sobivaima. Nii oli Nõukogude Liidul, nagu "normaalses riigis" tavaks, oma välisministeerium ja välisteenistus. Välisministeeriumil ja diplomaatilistel esindustel oli oluline roll info kogumisel, analüüsil ning tegevuste koordineerimisel Ida-Euroopa sovetiseerimisel.

Välispoliitika teostaja oli ka Punaarmee: jaanuaris 1940 ütles Stalin kohtumisel Dimitrovi ja Molotoviga: "Maailmarevolutsioon kui ühekordne akt – on rumalus. Ta toimub eri riikides eri aegadel. Punaarmee tegevus – see on samuti maailmarevolutsiooni osa." Vestluses Bulgaaria ja Jugoslaavia liidritega 1945. aasta alguses andis Stalin mõista, et igale poole, "kuhu astus punaarmeele jalga", pidid kujunema tingimused sotsialistlikuks revolutsiooniks. Täpsemalt, Punaarmee

tagalas tuli likvideerida jõud, mis olid vastu Nõukogude mõjule ning kommunistide võimule, ning seda “puhastust” teostasid Punaarmee karistusüksused, NKVD ja Šmerš. Punaarmee ja julgeolekustruktuuride osa maailmarevolutsiooni elluviimises on seni üsna vähe uuritud, siinses töös puudutati enam nende tegevust Poolas 1939-1940 ja taas 1944-1945.

Stalini kasutada oli ka Komintern, kellel olid mõned kätteõpitud strateegiad ning teatud prestiiž ja mõju, mida oli võimalik rakendada Moskva eesmärkide teostamiseks. Sõlmides liidu Hitleriga, polnud Komintern vajalik, vaid pigem kahjulik. Seepärast teatas Stalin 1939. aastal Dimitrovile: “Praegu ei ole aeg teooriate jaoks!” Teooriate all pidas Stalin silmas Kominterni maailmarevolutsiooni ideed ning rahvarinde loosungit, mis tuli Stalini käsul ajutiselt kalevi alla peita.

Kominterni läks Staliniil taas vaja 22. juunil 1941, kui Dimitrovile anti korraldus rahvarinde strateegia jälle kasutusele võtta. Rahvarinne vastas Nõukogude Liidu uuele rollile kapitalistlike ja demokraatlike riikide partnerina ning täitis eesmärgi mobiliseerida jõud Saksamaa vastu ning Nõukogude Liidu “isamaasõja” toetuseks. Rahvarinde strateegiast, ka pärast Kominterni formaalset laialisaatmist 1943. aastal, sai oluline vahend Nõukogude Liidule sõbralike režiimide kehtestamisel Ida-Euroopas olukorras, kus see tegevus ei tohtinud liigselt ärritada Moskva liitlasi.

Nõukogude Liit seadis enesele pikaajalisi eesmärgi, nagu on arhiividokumentidest selgunud. 1941. aasta detsembris, kui *Wehrmacht* oli tunginud Moskva lähistele, taotles Stalin Briti välisminister Anthony Edenilt, et see tunnustaks Nõukogude Liidu territoriaalseid võituseid, mis olid saadud tänu liidule natsliku Saksamaaga. Kui Stalin impeeriumi läänepiirile tunnustust ei saanud, teatas ta Molotovile: “Piiride küsimuse... selle lahendamise jõuga.” Nii ka paar aastat hiljem juhtus – kui Punaarmee Kesk-Euroopa suunas tungis, oli Moskval lihtne oma lääneliitlasi faktide ette seada.

Lisaks soodsamale läänepiirile pidas Moskva silmas ka kaugemaid strateegilisi eesmärgi. 1944. aasta alguses Ivan Maiski esitatud memorandum peegeldas Kremli sõjaliste võitude eufoorias levinud optimistlikke tulevikuprognose. Moskva eesmärgiks oli kasutada sõjajärgset rahuperioodi, et kümne aastaga võiks

Nõukogude Liit saada küllalt tugevaks, et tal ei tuleks karta agressiooni Euroopast ega Aasiast ühegi riigi ega riikide liidu poolt; ning 30-40 aastase rahuaja järel muutuks Euroopa, või vähemalt Mandri-Euroopa, sotsialistlikuks ja sel teel oleksid välistatud sõdade puhkemised selles maailmajaos.

Moskva pidas oluliseks säilitada koostöösuhted liitlastega ka pärast sõda. Seepärast hinnati ohtlikuks, “kui sõjajärgse perioodi alguses puhkevad proletaarsed revolutsioonid Euroopas”, sest siis “muutuvad ühelt poolt Nõukogude Liidu ja teiselt poolt USA ning Suurbritannia suhted pingelisteks ja isegi teravateks”. Samal ajal ei teinud Moskva saladust, et tunnistab ainult sõbralikke riike oma naabruses. 1946. aastal vastas Stalin “Pravda” kirjasatjale: “Küsime, mis on siis imestusväärset selles, et Nõukogude Liit soovib end julgestada tulevikus, püüab saavutada seda, et neis maades (Soome, Poola, Rumeenia, Bulgaaria, Ungari - K. P.) oleksid valitsused, kes suhtuvad lojaalselt Nõukogude Liitu?” Moskva taotles Ida-Euroopas oma mõjusfääri kehtestamist ning Stalin tõenäoliselt oletas, et see ei põhjusta liiga teravat protesti tema liitlaste poolt.

Säilitamiseks nagu lääneriikide ees ning kehtestamiseks Nõukogude Liidule sõbralikke režiime, võttis Stalini kasutusele rahvarinde strateegia. See nägi ette kommunistide võimuletõusmist koalitsioonivalitsuste abil näilises koostöös teiste poliitiliste jõududega ning demokraatlikku riigikorda väliselt mitte lõhkudes. Nõukogude korda peeti küll lõppeesmärgiks, ent oli ette nähtud, et tee selleni pidi olema ettevaatlik ja kestma umbes 10-15 aastat. 1946. aasta juulis teatas Stalin Klement Gottwaldile, et Jugoslaavias, Bulgaarias, Tšehhoslovakkias, Poolas ja mujal olevat võimalik eriline tee sotsialismi, mis ei nõua “Nõukogude süsteemi” rakendamist ega proletariaadi diktatuuri. “Meie tee oli lühike, kiire ja nõudis palju verd ja ohvreid. Kui teil on võimalik seda vältida – vältige,” selgitas Stalin. 1945. aasta märtsis töötas Stalin Edvard Benešile mitte sekkuda oma liitlaste siseasjadesse ning 1946. aasta mais ta Bolesław Bierutile ja Edward Osobka-Morawskile, et Poolas kehtestatav režiim kindlustab neile maksimaalse sõltumatuse.

Kui rahvusvaheline olukord pingestus, Moskva suhted liitlastega halvenesid märgatavalt ning Marshalli plaan seadis ohtu Nõukogude mõjusfääri püsimise Ida-Euroopas, otsustati Kremli sovetiseerimist kiirendada. 1947. aasta keskpaiku

heideti rahvarinde strateegia sisuliselt kõrvale ning asuti Moskva kontrolli Ida-Euroopa riikide üle kõigi vahenditega tugevdama. Pöördepunktideks oli Stalini surve Tšehhoslovakkiale, et see loobuks Marshalli programmis osalemast, ning Kominformi asutamine, kui Kreml võttis kasutusele tunduvalt vihasema retoorika rahvusvahelisel areenil ning asus nn rahvademokraatia režiime Nõukogude mustri järgi unifitseerima.

Idabloki ühtlustamine ja kindlustamine tõi kaasa kommunistidega konkureerivate jõudude kõrvaldamise poliitiliselt areenilt, ainuparteilise valitsuse kehtestamise ning kommunismile lähenemise rahvuslike teede mahasurumise. Moskva taganes paindlikumast sotsialistliku revolutsiooni käsitlest ning taaskehtestas dogmaatilise ideoloogilise analüüsi. Selle järgi ei saanud olla alternatiivi proletariaadi diktatuurile ning Nõukogude Liidu aastakümnetepikkusele kogemusele. Idabloki ühtlustamine tähendas Ida-Euroopa režiimide huvide täielikku allutamist Moskva huvidele – nii majanduslikult, sise- kui välispoliitiliselt.

Isepäisuse mahasurumiseks ning Moskva juhirolli kindlustamiseks püüti Titost teha õppetund teistele Ida-Euroopa juhtidele. See ebaõnnestus Stalinil selles mõttes, et Jugoslaavia eemaldus Moskva vahetust mõjusfäärist ning põhjustas peavalu järgmistelgi aastakümnetel, ent õnnestus selles mõttes, et algatatud nõiajaht kehtestas Ida-Euroopas stalinliku hirmuvalitsuse ning löikas ära võimalused seista vastu Moskva huvidele.

Ent sinna, kus stalinlus oli edukas, olid peidetud ka tema haavatavused – tema näiline tugevus oli ühtlasi tema nõrkuse peegeldus. Stalinlike režiimide kehtestamine vägivalla abil peegeldas strukturealseid nõrkusi, mis olid nõukogude võimule seesmiselt omased. Nendeks nõrkusteks oli rahva vähene või täielikult puuduv poolehoid, ideoloogiliste loosungite ja tegeliku elu mittevastavus ning sellest ebakõlast tulenev paratamatu haldussuutmatus, mida pikemas perspektiivis polnud võimalik lahendada terrorirežiimi abil. Stalinluse nõrkused tulid täie teravusega nähtavale niipea, kui selle režiimi rajaja enam elus polnud. Need probleemid püsisid muutumatutena sovetiseerimise algusest kuni lõpuni ning said laheneda alles seejärel, kui Ida-Euroopa ühiskondadele loomuvastased režiimid lõplikult kokku varisesid.

SUMMARY

THE POLITICS OF THE SOVIET UNION IN EASTERN EUROPE 1944-1949

This paper attempts to study the main aims of the Soviet Union in Europe after the World War II and plans and methods for achieving them. Most of all, I am interested in the Soviet Union's intentions and activities in Eastern Europe where it managed to establish its *cordon sanitaire* for the Cold War period.

Thanks to the new sources, it is possible to refute certain standard ideas that spread in historiography during the Cold War and that were fed by the popular paradigm of totalitarianism. By the thesis first worded by George F. Kennan, Moscow's strategists were driven by aggressive communist ideology blended with traditional Russian imperialism. According to this theory, the Stalinist revolution in Eastern Europe was interpreted as planned and systematic communist imperialism. The drawback of the paradigm was mainly methodological: all the events were considered direct outcomes of Moscow's aims and intentions.

The current research attempts to acquaint the reader with sources less known in Estonia and to show that the events in Eastern Europe at the beginning of the Cold War were actually more complicated. The present treatment is far from exhaustive: it only outlines the main developments, events and factors.

The further aim of this paper is to contribute to the research on the sovietization of Estonia in helping to understand better the processes that took place here. The sovietization of Estonia, as well as of Latvia and Lithuania, needs to be viewed as part of the wider process of expanding Soviet influence in post-war Europe.

The most important resources that have been used in this paper are the publications *Восточная Европа в документах российских архивов* and *Советский фактор в Восточной Европе* that gather mainly the documents from archives of the Russian Ministry of Foreign Affairs. *НКВД и польское подполье 1944-1945* was helpful in

establishing the role of the security forces in Soviet efforts of gaining control in the countries that were conquered by the Red Army by the end of the war. The Minutes of the Three Conferences of the Cominform were used to study the change of course in Soviet policy toward the Eastern Europe in the context of growing tensions in world politics. The diaries of Georgi Dimitrov, the correspondence between Franklin Delano Roosevelt and Winston Churchill, as well as the published documents of the Allied Control Commissions in Bulgaria and Hungary were helpful in establishing many important facts. Estonian archives also held useful documents that helped to clarify some important aspects of Stalin's policy.

There is good evidence that as early as in the autumn of 1941 the leadership of the Soviet Union was worried about post-war Europe and Russia's position in it. The commissions headed by Maxim Litvinov, Ivan Maiski and Sergey Gromyko had been set up to define the Soviet Union's aims in the war, and their work proves that Moscow did not want to leave anything to chance.

Moscow's strategic planning is characterized by great ambitions and domination of political realism and traditional imperialist thinking. Ivan Maiski sketched a future Europe that was to become socialist in 50 years. Maxim Litvinov designed the spheres of influence that divided Europe between halves between Britain and the Soviet Union. Great attention was paid to restoring the earlier borders of the Russian empire and unilateral ending of border disputes with neighbours in the western periphery in its own favour.

Another important cornerstone of Stalin's foreign policy was maintaining good relations with wartime allies whose economic support was expected in reconstructing of the country. It is possible that Stalin as a realistic politician was afraid of direct confrontation with the West and hoped to avoid it.

For temporary conciliation of the contradictory aims of imperial ambitions and maintenance of friendly relations, Moscow had elaborated the strategy of the popular front that envisaged establishment of Soviet-friendly revolutionary regimes in Eastern Europe by methods not too irritating for the West. The popular front strategy tried to win people's genuine support for communists by popular reforms

and good government, in parallel securing communists' power by strength in case that policy should fail. The essence of the policy was to apply strength as little as possible and as much as necessary. The outcome of that policy was the establishment of regimes of "people's democracies" in Eastern Europe.

The need for moderation disappeared when tension between the allies began to build up and became even more inessential when the West adopted a policy that effectively threatened the Soviet sphere of influence in Eastern Europe. One can be quite certain that the European Recovery Program or the Marshall Plan was a strong threat, or at least Moscow's leadership regarded it as a powerful threat that it began to modify its policy in Eastern-European countries. As a result, a Comintern-like structure – the Communist Information Bureau – was founded in September 1947 with the aim of unifying the ideology and policy of Eastern-European communists and directing them to a stiff Stalinist course. Now the goal was to monopolize Communists' power and initiate the whole packet of Stalinist reforms (nationalization, collectivization, planned economy, heavy industry, etc) that had been tried out and canonized in the Stalinist Soviet Union. The beginning Stalinization laid foundation to the political and social structure that, in broad outline, characterized this part of Europe for the following four decades and the structural problems of which became clearly visible in the course of the velvet revolutions.

ELULOOD

Beneš, Edvard (1884-1948). 1918-1935 Tšehhoslovakkia välisminister, 1921-1922 peaminister, 1935-1938 president, 1927-1938 Rahvasteliidu julgeolekukomitee esimees. Pärast 1938. aasta Müncheni lepinguid eksiilis, 1940. aastast Tšehhoslovakkia Londoni eksiilvalitsuse president, 1943 sõlmis liidulepingu Nõukogude Liiduga. Alates 1945 taas Tšehhoslovakkia president, 1948 astus sellest ametist tagasi.

Beria, Lavrenti (1899-1953). 1922. aastast Gruusia Tšekaa esimehe asetäitja, alates 1926 Taga-Kaukaasia GPU esimehe asetäitja, samal ajal Gruusia GPU ja Siseasjade Rahvakomissariaadi esimees; alates 1931 Taga-Kaukaasia GPU esimees. Samast aastast Taga-Kaukaasia kraikomitee teine sekretär, alates 1932 Taga-Kaukaasia kraikomitee esimene sekretär. 22. augustil 1938 määrati siseasjade rahvakomissari Ježovi esimeseks asetäitjaks ja 29. septembril NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse juhatajaks. 25. novembril 1938 kinnitati Beria rahvakomissariks Ježovi asemel, sellel ametikohal kuni 1946. Alates 1939 Poliitbüroo liikmekandidaat, 1941-1945 Riikliku Kaitsekomitee liige, 1946-1953 rahvakomissaride nõukogu esimehe esimene asetäitja.

Berman, Jakub (1901-1984). Poola kommunist, alates 1928 KP liige, 1939 emigreerus NSV Liitu. 1943-1944 Poola Patriootide Liidu aktivist, 1944-1956 PPRi KK poliitbüroo liige, 1954-1956 asepeaminister. Vastutas avaliku julgeoleku ministeeriumi töö eest. 1957 heideti parteist välja julgeolekuorganite seaduserikkumiste eest.

Bierut, Bolesław (1892-1956). Poola kommunist ja Poola Ühendatud Töölispartei peasekretär. Hilisema Poola KP liige alates 1912. aastast, 1930. aastatel Nõukogude Liidus, kus istus vangis, kuid pääses eluga. 1943. aasta suvel naasis Poolasse, sai PPR-i KK liikmeks ning Kodumaa Rahvusliku Nõukogu (kommunistide pörandaalune parlament) esimeheks, sel kohal oli 1947. aasta jaanuarini, mil ta valiti Poola Vabariigi presidendiks. 1948. aastal võttis Bierut Gomulkalt üle kommunistliku partei juhtimise, mis tegutses alates 1948. aasta detsembrist Poola Ühendatud Töölispartei nime all. Suri 1956.

Belkin, Mihhail (1901-1953). Nõukogude kindral, 1949. aastast MVD vastuluure ülem Ida-Euroopas, juhtis näidisprotsesside ettevalmistamist, 1953 arreteeriti koos Abakumoviga ja mõisteti salajasel kohtuprotsessil surma.

Clementis, Vladimír (1902-1952). Tšehhoslovakkia KP liige alates 1924, 1939. aastast Londonis eksiilis, 1945 välisministri asetäitja, 1948 välisminister, 1949 KK liige. Arreteeriti 1951, mõisteti surma ning hukati. Rehabiliteeriti 1963.

Dekanozov, Vladimir (1898-1953). Beria tõi ta NKVD-sse, 1939. a. maist oli välisasjade rahvakomissari asetäitja, 1940. aasta suvel juhatas Leedu sovetiseerimist, 1940. aasta novembrist NSV Liidu suursaadik Saksamaal. Pärast Stalini surma sai Gruusia siseministriks. Lasti maha 1953.

Dimitrov, Georgi (1882-1949). Alates 1902. aastast hilisema Bulgaaria Kommunistliku Partei liige, emigreerus Nõukogude Liitu, 1924 sai Kominterni KK kandidaatliikmeks, 1929-33 juhtis Kominterni Lääne-Euroopa bürood. Dimitrovi tähetund oli Riigipäevahoone põlemise kohtuprotsess, millel ta mõisteti õigeks. 1935 valiti Kominterni peasekretäriks, Dimitrov veenis Stalinit “ühendatud, antifaašistliku rinde” strateegia õigsuses. 1943-1946 juhtis ÜK(b)P KK

rahvusvahelise informatsiooni osakonda, 1945. aasta novembrist kuni surmani 1949. aastal oli Bulgaaria KP peasekretär ja Bulgaaria peaminister.

Djilas, Milovan (1911-1995). Jugoslaavia kommunist, mitme teose autor, dissident. Oli veendunud stalinist, kuid muutus selle kriitikuks ning hiljem Tito kritiseerijaks. Pooldas poliitilist pluralismi Jugoslaavias. Oli korduvalt vangistuses pärast 1956. aastat. Tema teosed pääsesid läände ning olid seal pikka aega peamiseks allikaks Nõukogude juhtkonna kohta.

Dulles, Allen W. (1893-1968). Töötas enne sõda lühikest aega diplomaadina, siis venna, hilisema riigisekretäri Foster Dullesi õigusbüroos. 1942-1945 juhtis Ameerika luureorganisatsiooni OSS ja 1953-1961 CIA-d.

Farkas, Mihály (1903-1965). KP liige 1921. aastast, esialgu Tšehhoslovakkia, hiljem Ungari KP liige. 1925 vangistatud, 1929 emigreerus Nõukogude Liitu, 1935-1943 Kominterni täitevkomitee presiidiumi kandidaatliige. 1945-1953 Ungari KK poliitbüroo liige, 1948-53 kaitseminister, heideti 1954 välja poliitbüroost, 1955 KK-st ja 1956 parteist. 1956 vahistati ja mõisteti süüdi osa eest näidisprotsessides, 1959 amnesteeriti. Töötas hiljem kirjastuses toimetajana.

Field, Noel (1904-1972). Alates 1926 USA välisministeeriumis, 1936 aastast diplomaat Rahvasteliidu relvastuskontrolli osakonnas Genfis, 1938 läks Rahvasteliidu repatrieerimise komisjoniga Hispaaniasse, 1940 vabastati Rahvasteliidu ja ühtlasi ameeriklaste teenistusest kahtlustatuna "kommunistlikus tegevuses". 1941 juhtis *Unitarian Service Committee* (USC) bürood Marseille's, alates 1943 USC Euroopa keskust Genfis. Field töötas lühikest aega NSV Liidu luure heaks, oli kontaktis Allen Dullesiga. Aitas paljudel Ida-Euroopa kommunistidel Hispaaniast, Prantsusmaalt ja mujalt kodumaale pääseda. Arreteeriti 1947 Prahas, teda kasutati Ida-Euroopa näidisprotsesside vallandamiseks, vabastati 1954 ja rehabiliteeriti, hiljem töötas Ungaris tõlgi ja lektorina.

Gerö, Ernő (1898-1980). 1918. aastast Ungari KP liige, 1924 läks NSV Liitu eksiili, Kominterni täitevkomitee töötaja, 1930. aastatel Kominterni volinik Prantsusmaal, NKVD komissar Hispaania kodusõjas, Teise maailmasõja ajal Ungari KP juhte Moskvas. 1934/44 Kominterni sidemees Belgias, 1945-56 Ungari KP poliitbüroo liige, vastutav majandus- ja julgeolekualal, mitmetel ministrikohtadel. 1956 oktoobris põgenes NSV Liitu, pärast tagasitulekut 1962 heideti osaluse eest näidikohtuprotsesside korraldamises parteist välja, hiljem tegev tõlkijana.

Gheorghiu-Dej, Gheorghe (1901-1965). Rumeenia KP liige 1930. aastast, 1930. aastatel vangis, vabanes 1944. Võitles võimu pärast Nõukogude Liidust emigratsioonist tulnud kommunistidega (s-h Pauker). 1945 oli side- ja avalike tööde minister, 1946 vastutas majanduse eest. 1948 valiti uue Rumeenia Töölispartei peasekretäriks. 1952 saavutas võidu peamiste Moskva kommunistide (Pauker, Luca) üle. Juhtis Rumeeniat kuni surmani 1965. aastal.

Gomułka, Władysław (1905-1982). Poola Kommunistliku Partei liige alates 1926. Sai kommunistliku vastupanuliikumise liidriks Poolas, 1945 ametlikult Poola Töölispartei peasekretäriks. 1948. süüdistati teda "natsionalistlikes vigades", heideti parteist välja, vangistati, hiljem hoiti koduarestis 1955. aastani. 1956 kuni 1970 oli Gomułka taas Poola Töölispartei I sekretär, 1970 sunniti tagasi astuma, 1971 astus välja KK-st.

Gottwald, Klement (1896-1953). Tšehhoslovakkia esimene kommunistist president. 1921. aastast Tšehhoslovakkia KP liige, 1929. aastast peasekretär, asus parteis ellu

viima stalinlikku joont. 1945-1946 rahvarinde esimees, juuli 1946 – 1948 peaminister, 1948 aastast TšKP peasekretär, sama aasta juunist Tšehhoslovakkia president.

Groza, Petru (1884-1958). Rumeenia poliitik. 1933. aastast vasakpoolse, vaeseid talupoegi ühendava Talupoja Rinde asutaja ja juht. Temast sai kommunistidele sobilik liitlane. 6. märtsil 1945 tehti temast peaminister, sellel kohal oli ta 1952. aastani.

Hebrang, Andrija (1899-1949). Noorusest Jugoslaavia KP juht, 1942. a. lõpust Horvaatia KP juht, Jugoslaavia KP KK liige, 1946 arvati Poliitbüroost välja Horvaatia huvide esindamise eest. Tito vahistas ta 1948 NSV Liiduga tüli puhkedes, süüdistati luures Moskva kasuks, tõenäoliselt mõrvati vanglas, rehabiliteeriti 1992.

Horthy von Nagybánya, Miklós (1868-1957). Ungari sõjaväelane ja poliitik. 1918 kontradmiral ja Austria-Ungari laevastiku ülemjuhataja, 1919 juhatas sõjaministrina Szegedi valitsuse armeed, 1920-1944 taastatud Ungari kuningriigi regent, tema nõusolekus astus 1941 Ungari teljeriikide poolel Teise maailmasõtta, 1944 Gestapo poolt vahistatuna viidi Saksamaale, interneeriti Baieris. 1945-46 Ameeriklaste käes vangis, alates 1948 eksilis Portugalis.

Jugov, Anton (1904-1991). Pärast 9. septembrit 1944 Bulgaaria siseminister, 1950 tagandati rasketööstuse ministriks. 1956 rehabiliteeriti poliitiliselt, kuni 1962 peaminister, 1962 “sotsialistliku seadustiku rikkumise” eest heideti välja KK-st ning tagandati kõigist riigiametitest, 1965 heideti välja parteist.

Kádár, János (1912-1989). 1931. aastast Ungari KP liige, 1942 KK liige. 1943-44 krüptokommunistliku Rahupartei liider, pärast 1945 Ungari KP poliitbüroo liige, 1948-1950 siseminister, 1951 vahistati ja mõisteti süüdi, 1954 rehabiliteeriti, Budapesti parteisekretär. 1956 Nagy'i valitsuse minister, 1956-58 KP KK esimene sekretär, 1956-58, 1961-65 peaminister. Oktoobris 1956 liitus ülestõusuga, siis tegi koostööd Nõukogude okupantidega, pärast ülestõusu mahasurumist juhtis brutalseid repressioone. Pärast 1961 võttis liberaalsema majandusliku ja poliitilise kursi.

Kardelj, Edvard (1910-1979). Sloveenia päritolu kommunist, alates 1928 Jugoslaavia KP liige, 1930-1932 vangistuses, 1934 emigreerus Šveitsi, siis NSV Liitu, õppis Lenini parteikoolis. Alates 1940 KK liige, 1941-1944 organiseeris Sloveenias partisanivõitlust. 1943-45 rahvusliku vabastuskomitee asepresident, 1945-53 Jugoslaavia vabariigi asepresident. 1946-1969 Jugoslaavia KK poliitbüroo liige, 1948-53 välisminister. Tito lähedane kaastööline, mõjukas ideoloog, andis Tito poliitikale marksistliku-revisionistliku põhjenduse, osales parteiprogrammi ja põhiseaduste (1946 ja 1974) väljatöötamisel.

Kostov, Traiko (1897-1949). Koos Dimitroviga Bulgaaria KP asutajaid, alates 1924 KK liige, 1929 emigreerus NSV Liitu, sõja ajal organiseeris vastupanuliikumist, 1942 aprillis vahistati koos viie teise KK liikmega, Kostov jäeti ainukesena ellu. 1944 Bulgaaria KK peasekretär, 1946 andis selle ameti üle Dimitrovile, kes tuli tagasi Moskvast. Oli teine mees Bulgaarias ning teda peeti Dimitrovi järeltulijaks. Arreteeriti 21. juunil 1949, 14. detsembril mõisteti surma, 16. detsembril 1949 poodi üles. Rehabiliteeriti 1956.

Kovács, Béla (1908-1959). 1945. aastast Ungari Väiketalunike Partei peasekretär, arreteeriti 25. veebruaril 1947, viidi NSV Liitu, mõisteti 20 aastaks sunnitöö

laagrisse. Moskva andis ta üle 8. novembril 1955 Ungari valitsusele, kes vabastas ta 2. aprillil 1956, rehabiliteeriti 1989.

Kruglov, Sergei Nikiforovitš (1907-1977). Alates 1937 ÜK(b)P KK kaadriosakonnas, 1938 suunati NKVD-sse, 1939 tõstis Beria ta rahvakomissari asetäitjaks ja kaadriosakonna ülemaks. 1941 saadeti tegevarmeesse, osales Moskva kaitselahingutes. 8. märtsil 1944 autasustati karatšaide, kalmõkkide, tšetšeenide ja ingušside küüditamise operatsiooni eest Suvorovi I järgu ordeniga. 20. oktoobril 1944 autasustati Lääne-Ukraina oblastite OUNi liikmetest puhastamise eest Kutuzovi II järgu ordeniga. 1944. aasta lõpus juhtis Leedus puhastust. 1945-1953 siseasjade rahvakomissar/siseminister, 1953 siseministri asetäitja, 1953-1956 siseminister, 1954-1956 KGB ülem, 1960 heideti parteist välja.

Kun, Béla (1886-1938 või 1939). Ungari poliitik, 1916-1918 Vene sõjavang, Ungari KP asutajaid, 1919 Ungari Nõukogude Vabariigi liider, selle valitsuse välisminister. Pärast vabariigi varingut põgenes Austria kaudu NSV Liitu, alates 1921 Kominterni täitevkomitee liige, agitatsiooni ja propaganda osakonna juhataja, hiljem Kominterni Balkani sekretariaadis. Vahistati 1937, valmistati ette näidisprotsessiks "Kominterni vandenõulaste" üle, mida ei toimunud. Suri vanglas ülekuulamiste tulemusel. Rehabiliteeriti 1956.

Luca, Vasile (1898-1959). Transilvaaniast pärit Rumeenia kommunist, ungarlane, kodanikunimega László Lukács. Oli pärast sõda Rumeenia KP KK poliitbüroo liige, rahandusminister ja riigipanga juht, langes Gheorghiu-Dej võimuletõusmise ohvriks, vahistati 14. augustil 1952, valmistati ette näidisprotsessiks, 1954 mõisteti salajasel sõjakohtu istungil surma, otsus muudeti eluaegseks vanglakaristuseks. Suri 1963 vanglas, rehabiliteeriti 1968 juriidiliselt, mitte poliitiliselt.

Marosán, György (1908-1992). 1943-1947 Ungari sotsiaaldemokraatliku partei vasakpoolse tiiva liider, tegi kommunistidega koostööd. KP-ga liitumise järel 1948, millele ta kaasa aitas, Ungari Töölispartei peasekretäri asetäitja. 1950 vahistati, mõisteti süüdi, 1956 rehabiliteeriti.

Mikojan, Anastas (1895-1978). Alates 1922 ÜK(b)P KK liige, 1926-1955 sise-, väliskaubanduse rahvakomissar ja rahvakomissaride nõukogu aseesimees, Stalin surma järel Hruštšovi truu kaastööline.

Mikolajczyk, Stanislaw (1901-66). 1943-44 Poola eksilvalitsuse peaminister (pärast Wladislaw Sikorski surma lennuõnnetuses 1943. aastal). Pärast pikki läbirääkimisi liitlaste vahel kaasati Mikolajczyk uude ajutisse valitsusesse, mis moodustati 28. juunil 1945. Seda valitsust domineerisid kommunistid. Mikolajczyk asutas uue partei - Poola Talurahva Partei - mille etteotsa ise asus. Sellele parteile kuulus peagi Poola rahva enamiku toetus ning Mikolajczyk uskus, et kommunistid ning Moskva näevad varsti, et ilma temata pole võimalik Poolat valitseda. Seepärast pani ta lootused valimistele, mida ta lootis võita ning keeldus osalemast ühisnimekirjas koos kommunistide ja sotsialistidega. Ent kommunistid seadsid ta põhimõttelise valiku ette: kas ühineda nimekirjaga või langeda repressioonide ohvriks. Süüdistuse alusel, nagu oleks Mikolajczyk ja tema partei seotud relvastatud vastupanuga ning välismaa agentidega, toimusid 1946. aasta sügisel ja 1947. aasta alguses enne valimisi massilised rünnakud PSL-i vastu. Varsti istusid tuhanded PSL-i liikmed vangis, sama juhtud paljude PSL-i kandidaatidega valimistel. Võltsitud valimised PSL kaotas ning nähes oma elu ohtu sattuvat, põgenes Mikolajczyk 1947. aasta oktoobris välismaale. See oli tõelise opositsiooni lõpp Poolas.

Molotov, Vjatšeslav Mihhailovitš (1890-1986). 1930-1941 rahvakomissaride nõukogu esimees, ÜK(b)P KK poliitbüroo liige, 1939-1949 välisasjade rahvakomissar/välisminister, 1953-1956 uuesti välisminister, 1957 tagandati kõigist riigiametitest ja saadeti suursaadikuks Mongooliasse, 1964 heideti välja parteist, 1984 võeti tagasi partei liikmeks.

Nagy, Ferenc (1903-1979). Asutas 1930 Ungari Sõltumatu Väiketalunike Partei (Független Kisgazdapárt) ning oli selle peasekretär 1930-1945. 1946 sai Ungari peaministriks, kuid 2. juunil 1947 oli sunnitud lahkuma kommunistide survele, olles puhkusel Šveitsis. 7. oktoobril 1947 võeti talt Ungari kodakondsus, pärast seda elas USA-s.

Nagy, Imre (1896-1958). Ungari poliitik, 1921 naasis Vene sõjavangist, 1930 emigreerus NSV Liitu, 1944. aastast Ungari KP KK poliitbüroo liige, 1944-45 viis läbi radikaalse maareformi, 1949-51 põlu all parempoolse kõrvalekalde tõttu, 1952 asepeaminister, 1953 peaminister, 1955 heideti parteis välja, 1956 võeti parteisse tagasi, ülestõusu puhkedes peaminister, ülestõusu järel vahistati ja deporteeriti Rumeeniasse, 1958 mõisteti salajasel kohtuistungil surma ning hukati. Rehabiliteeriti 1989.

Okulicki, Leopold (1898-1946). Ennesõjaaegse Poola armee kaadriohvitser, jaanuaris 1941 arreteeriti NKVD poolt, vabastati augustis 1941, 1941-42 NSV Liidus moodustatud Poola armee staabiohvitser, võttis osa selle lahkumisest Lähis-Itta, 1944 otsustas Londoni eksiilvalitsus lähetada ta sakslaste okupeeritud Poola aladele, AK ülemjuhataja asetäitjana võttis osa Varssavi ülestõusust, pärast ülestõusu mahasurumist AK ülemjuhataja. Jaanuaris 1945 saatis AK formaalselt laiali, ehitas pärast seda üles AK-st konspiratiivsemat vastupanu võrgustikku. Arreteeriti märtsis 1945, mõisteti 10 aastaks vangi, suri Moskvast vanglas 1946.

Osóbka-Morawski, Edward (1909-1997). 1928. aastast Poola sotsialistliku partei (Polskiej Partii Socjalistycznej) liige. 1944 Poola Rahvusliku Vabastuskomitee esimees, 1945-1947 Ajutise Valitsuse peaminister.

Pătrășcanu, Lucrețiu (1900-1954). Rumeenia KP liige 1921. aastast, hariduselt jurist. Pärast Teis maailmasõda Rumeenia justiitsminister, oktoobris 1945 ei valitud enam poliitbüroosse, arreteeriti aprillis 1948, valmistati ette Rumeenia näidisprotsessi jaoks, kuid enne Stalin suri. Pătrășcanu mõisteti siiski 6.-14. aprillil 1954 toimunud salajasel sõjakohtus surma, süüdistatuna spionaažis, vandenõus, natsionalistlikus-šovinistlikus poliitikas. 17. aprillil 1954 lasti maha vangikongi vaateava kaudu.

Pauker, Ana (1893-1960). 1922 Rumeenia KP asutajate hulgas, emigreerus Nõukogude Liitu, kus sai Kominterni Rumeenia välisbüroo liikmeks. Stalin kasutas Paukerit, et tagada Rumeenia KP lojaalsust Moskvale. Novembris 1947 sai Pauker Rumeenia välisministriks. Aarreteeriti 18. veebruaril 1953, pärast Stalini surma kostis tema eest Molotov ning Georghiu-Dej vabastas ta märtsi lõpus. Poliitiliselt ei rehabiliteeritud.

Péter, Gábor (1911-1993). 1931. aastast Ungari KP liige, vastutav partei julgeoleku eest, pärast 1945. aastast KK-s, riigijulgeolekuteenistuse ÁVH juht, arreteeriti 1953, 1957 mõisteti süüdi osaluse eest näidisprotsessides, amnesteeriti 1959, töötas elu lõpul bibliotekaarina.

Petkov, Nikola (1893-1947). Bulgaaria Talupoja Partei juht. Tegi koostööd kommunistidega Isamaa rinde raames, kuid sattus vastuollu. 1945. aasta mais

sunniti teda lahkuma Põllumeeste Rahvusliku Liidu (BANU) peasekretäri kohalt. Augustis 1945 lahkus ta valitsusest ning juhtis opositsioonilist blokki, mis võitis 20% häältest 1946. aasta võltsitud parlamendivalimistel. 1947. aasta sügisel mõisteti ta süüdi reetmises ning poodi üles.

Rajk, László (1909-1949). Ungari KP liige alates 1930, Hispaania kodusõjas rahvusvahelise brigaadi Rákosi pataljoni parteisekretär, vabariigi langes interneerituna Prantsusmaal, jõudis Ungarisse tagasi 1941. Kommunistliku põrandaaluse liikumise juhte, detsembris 1944 arreteeriti ja anti üle Gestapole, mais 1945 vabanes vangistusest Müncheni lähedal, pöördus tagasi Ungarisse, valiti KP KK-sse ja poliitbüroosse. 1946 sai siseministriks, 1947 tagandati välisministriks, arreteeriti 30. mail 1949, tema üle peeti näidiskohut, süüdistati trotskismis, spionaažis, vandenõus jne, poodi üles 15. oktoobril 1949.

Rákosi, Mátyás (1892-1971). 1910 Ungari sotsiaaldemokraatliku partei liige, 1918 tuli tagasi Vene sõjavangist, 1919 Ungari KP asutajaid, Ungari Nõukogude Vabariigis kaubanduse rahvakomissar, läks 1919 Austria kaudu NSV Liitu emigratsiooni, 1920-24 töötas Kominterni aparaadis, 1924 aastal naasis Ungarisse, mõisteti 1926 kaheksaks aastaks vangi, 1935 aastal mõisteti eluks ajaks kasvatustlaagrisse, 1940 vahetas Ungari ta 1948/49 aasta vabadusvõitluse lippude vastu NSV Liiduga, 1940-1943 Ungari KP esindaja Kominternis. 1945. aastast KP ja Ungari liidreid, 1953 Hruštšovi survele astus tagasi peaministri ametist, 1956 ka peasekretäri kohalt, ülestõusu ajal emigreerus NSV Liitu, 1962 heideti parteist välja, suri Gorkis.

Ranković, Aleksandar (1909-1983). Jugoslaavia KP KK ja 1937. aastast poliitbüroo liige, alates 1945 siseminister, sõjaväe- ja salapolitsei juht. Vabariigi asepresident, 1964 tagandati kõigist ametitest võimu kuritarvitamise süüdistusega, 1966 heideti parteist välja.

Révai, József (1898-1959). 1918 Ungari KP asutajaid, Ungari Nõukogude Vabariigi languse järel emigratsioonis Tšehhoslovakkias, 1930 pöördus tagasi Ungarisse, kus vahistati, emigreerus NSV Liitu, 1934-35 ja 1939-1943 Kominterni täitevkomitee kaastööline, 1944 pöördus tagasi Ungarisse. Oli Ungari KP KK ja poliitbüroo liige, partei ajalehe peatoimetaja, vastutas kultuuri eest, 1953 suruti poliitbüroost välja, 1956 ülestõusu järel lahkus poliitikast.

Serov, Ivan (1905-1990). Nõukogude kindral. 1925. aastast Punaarmees, 1939 Ukraina siseasjade rahvakomissariaadis, Ukraina KP KK ja poliitbüroo liige, 1941. aastast NKGB, 1941-1946 NKVD esimehe esimene asetäitja, 1943-1944 vastutas tšerkesside, krimmitatarlaste ja kalmõkkide küüditamise eest, 1944-1945 tegutses uuesti Ukrainas. 1945-1947 Nõukogude vägede administratsiooni Saksamaal ülema asetäitja ning Saksa okupatsioonitsoonitsooni luureülem. 1947-1954 NSV Liidu siseministri esimene asetäitja, 1954-1958 KGB esimees, 1958-1963 GRU ülem, 1956-1961 NLKP KK liige, 1962/1963 degradeeriti kindralmajoriks ning heideti parteist välja.

Slánský, Rudolf (1901-1952). Gottwaldi kõrval üks Tšehhoslovakkia KP asutajaid, Gottwaldi järel tähtsusele teine mees, põgenes 1938 NSV Liitu, pärast 1945 TšKP peasekretär. Langes puhastuste ohvriks, näidisprotsessi tema üle peeti 20.-27. novembril 1952. Süüdistati trotskistlikus, sionistlikus ja kodanlik-natsionalistlikus vandenõus rahvavabariikliku korra vastu, mõisteti surma, poodi üles 3. detsembril 1952.

Szakasits, Árpád (1888-1965). 1903. aastast Ungari Sotsiaaldemokraatliku Partei liige, Nõukogude vabariigi ajal 1919 siseminister, arreteeriti 1920 ja 1922. Alates 1938 SDP peasekretär, 1944 antifasistliku iseseisvusrinde asutajaid. Pärast 1945 asepeaminister, 1948. aastast ühendatud töölispartei esimees, 1949 riigipea. 1950 vahistati ja mõisteti süüdi, 1956 rehabiliteeriti.

Szalai, András (1917-1949). Ungari kommunist, oli süüdistatav Rajki näidisprotsessil, hukati 15. oktoobril 1949.

Szönyi, Tibor (1903-1949). 1919 emigreerus Viini, 1930 pöördus Ungarisse tagasi ja liitus illegaalse Ungari KP-ga, 1945 pöördus Ungarisse tagasi, septembris 1947 valiti KK-sse, oli partei kaadriosakonna ülem. Oli olnud seotud Noel Fieldiga, seepärast kasutati teda Rajki ja Fieldi seostamiseks. Hukati 1949.

Tatarescu, Gheorghe (1886-1955). Rumeenia poliitik, Liberaalide parte liider, enne sõda kahel korral Rumeenia peaminister. Läks koostööle kommunistidega, 1945-1947 välisminister, 1949 arreteeriti ja mõisteti süüdi, amnesteeriti vahetult enne surma.

Tito, Josif Broz (1892-1980). Jugoslaavia partisanivõitleja, revolutsionäär ja kommunistliku Jugoslaavia riigipea. Pärast I maailmasõda sai Jugoslaavia KP peasekretäriks. Külastas 1930. aastatel kolm korda Moskvat. Juhtis II maailmasõja ajal edukat partisanivõitlust. Jugoslaavia president pärast sõda.

Vorošilov, Kliment (1881-1969). Nõukogude Liidu marssal. 1903 astus parteisse, alates 1925 sõjanduse ja merenduse rahvakomissar, 1934. aastast kaitse rahvakomissar, alates 1940 rahvakomissaride nõukogu esimehe asetäitja, 1941-1945 kaitsekomitee liige. 1945-1947 Nõukogude vägede ülemjuhataja Ungaris. 1953-1960 Ülemnõukogu presiidiumi esimees, KK poliitbüroo liige 1926-1960.

Võšinski, Andrei (1883-1954). Sündis Odessas. 1935. aastast NSV Liidu peaprokurör, poliitiliste protsesside läbiviijaid. 1940 juhatas Läti sovetiseerimist, 1945. aasta veebruaris-märtsis koordineeris võimuvahetust Rumeenias. 1939-1944 Rahvakomissaride Nõukogude aseesimees, 1940-1949 välisasjade rahvakomissari/välisministri esimene asetäitja, 1949-1953 välisminister. 1939. aastast ÜK(b)P KK liige.

Xoxe, Koci (1911-1949). Albaania siseminister pärast sõda, pooldas Titot ja Tito plaane Albaanias. Tema üle peeti näidisprotsessi ning ta mõisteti surma.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Allikad

VE Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953. Том I, 1944-1948. Москва, Новосибирск 1997.

VE II Восточная Европа в документах российских архивов. 1944-1953. Том II, 1949-1953. Москва, Новосибирск 1997.

Boll, Michael (Ed.). The American Military Mission in the Allied Control Commission for Bulgaria, 1944-1947. History and Transcripts. East European Monographs, Boulder 1985.

Documents of the meetings of the allied control commission for Hungary 1945-1947. MTA Jelenkor-kutató Bizottság 2000.

Foreign Office, Northern Department, Baltic States, 1940, Vol 24761, Vol 24762, Vol 24765.

Loewenheim, Francis L (ed.). Roosevelt and Churchill: their secret wartime correspondence. New York: Saturday Review Press: Dutton, 1975.

Molotov-Robbentropi paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. Tallinn, 1989.

НКВД й польское подполье 1944-1945 (По “особым папкам” И. В. Сталина). Москва 1994.

Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli 1994.

Ross, Graham (ed.). The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945. Cambridge University Press: 1984.

Советский фактор в Восточной Европе, 1944-1953 : документы : в двух томах. Т. 1, 1944-1948 / Российская академия наук, Институт славяноведения ... [и др.]; редакционная коллегия тома: Т. В. Волокитина (отв. редактор). Москва : Росспэн, 1999.

Tagebücher 1933-1943 / Georgi Dimitroff ; herausgegeben von Bernhard H. Bayerlein; aus dem Russischen und Bulgarischen von Wladislaw Hedeler und Birgit Schliewenz. Berlin : Aufbau-Verlag, 2000.

The Diary of Georgi Dimitrov 1933-1949. Introduced and edited by Ivo Banac. Yale 2003, 335-336.

Kasutatud kirjandus

Aadola, I. Uued demokraatiad. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946, nr 7/8, 577-585.

Adamson, Andres. Müüdi süünd (1940. aasta juunisündmuste ajaloolisest seletusest Eestis aastail 1940-1950). – Vikerkaar, nr 2, 70-73; nr 3, 56-61.

- Adibekov, Grant. How the First Conference of the Cominform Came About. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli, 1994, 3-9.
- Arumäe, Heino. Poliitilised sündmused Euroopas 1939 // Tarvel, Enn (toim.). Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004, 90-140.
- Beichman, Arnold. Roosevelt's Failure at Yalta, Humanitas, Vol XVI, No. 1, 2003.
- Bereczki, U.; Polgár, V.; Piri, L. B.; Isotamm, J. Ungari 1956. // Akadeemia. Tartu, 2001, nr 7, 1355-1392.
- Berend, Ivan T. Central and Eastern Europe 1944-1993. Detour from the periphery to the periphery. Cambridge University Press 1998.
- Biagio, Anna Di. The Founding of the Cominform. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli, 1994, 11-35.
- Bonwetsch, Bernd. Die Sowjetisierung Osteuropas: Moskaus Politik im Interpretationswandel. // Schmidt-Hartmann, Eva (Hg.). Kommunismus und Osteuropa. Konzepte, Perspektiven und Interpretationen im Wandel. München: Oldenbourg, 1994. 85-99.
- Brzezinski, Zbigniew K. The Soviet Block. Unity and Conflict. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1969.
- Brus, Włodzimierz. Stalinism and the "Peoples' Democracies". // Tucker, Robert C. Stalinism. Essays in Historical Interpretation. New York: Norton, 1977.
- Carlton, David. Churchill and the Soviet Union. Manchester: Manchester University Press, 2000.
- Chlevnjuk, Oleg V. Das Politbüro: Mechanismen der politischen Macht in der Sowjetunion der dreißiger Jahre. Hamburg 1998.
- Communist Takeover and Occupation of Rumania. Special report no. 11 of the Select Committee on Communist Agression. Washington: United States Government Printing Office, 1955.
- Crampton, R. J. A Concise History of Bulgaria. Cambridge University Press 1997.
- Creutzberger, Stefan; Görtemaker, Manfred. Gleichschaltung unter Stalin? Schöningh 2002.
- CWIHP Bulletin 10 (March 1998).
- Davies, Norman. Rising '44. 'The Battle for Warsaw'. London: Mcmillan 2004.
- Deletant, Dennis. Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the Police state, 1948-1965. London: Hurst & Company 1999 Deletant, Dennis. Romania under Communist Rule. Iasi, Oxford, Portland: The Center for Romanian Studies, 1999.
- Dimitrov, Georgi. Faschismi pealetung ja Kommunistliku Internatsionaali ülesanded võitluses tööliklassi ühtsuse eest faschismi vastu, 2. augustil 1935 a. Moskva, Leningrad: Välismaatööliste Kirjastusühing NSV Liidus, 1935.

Dimitrov, Vasselin. "Revolution released: Stalin, The Bulgarian Communist party, and the Founding of the Cominform." // Gori, Francesca; Pons, Silvio (ed) The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53. London 1996.

Djilas, Milovan. Conversations with Stalin. Soho Square London: Rupert Hart-Davis, 1962.

Djilas, Milovan. Fall of the new class: a history of communism's self-destruction. New York : Alfred A. Knopf, 1998.

Djilas, Milovan. Uus klass. Kommunistliku süsteemi analüüs. New York.

Dunham, Donald. Assignment: Bucharest. An American Diplomat's view of the Communist Takeover of Romania. The Center for Romanian Studies, Iasi, Oxford, Portland 2000.

Eesti arvudes : 1934. a. rahvaloenduse mälestuseks / Riigi Statistika Keskbüroo. Tallinn : Riigi Statistika Keskbüroo, 1934.

Eesti arvudes 1920-1935 / Riigi Statistika Keskbüroo = Estonie en chiffres : résumé rétrospectif de 1920-1935 / Bureau Central de Statistique de l'Estonie. Tallinn : Riigi Statistika Keskbüroo, 1937.

Erkoli. Kommunistliku Internatsionaali ülesannetest seoses ilmasõja ettevalmistusega imperialistide pool, 15 augustil 1935 a. Moskva, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühing NSV Liidus, 1935.

Fejtő, François: Histoire des Démocraties Populaires. Paris: Éditions du seuil, 1952.

Filitov, Aleksei M. Problems of Post-War Construction in Soviet Foreign Policy Conceptions during World War II. // Gori, Francesca; Pons, Silvio (ed). The Soviet Union and Europe in the Cold War 1943-53. London 1996, 3-22.

Gardner, Lloyd C. Spheres of Influence. The Great Powers partition Europe, from Munich to Yalta. Ivan R. Dee: Chicago 1993.

Gerrard, Craig. The USSR and the Baltic States at the end of World War II: the view from London. //Mertelsmann, Olaf (ed.). The sovietization of the Baltic States, 1940-1956. Tartu: Kleio, 2003.

Gibianski, Leonid J. Sowjetisierung Osteuropas - Charakter und Typologie. // Lemke, Michael. Sowjetisierung und Eigenständigkeit in der SBZ/DDR (1945-1953). Köln (jne.): Böhlau, 1999, 31-79.

Gibianski, Leonid J. The Beginning of the Soviet-Yugoslav Conflict and the Cominform. // Procacci, G. (ed.), G. Adibekov, A. Di Biagio, L. Gibianski, F. Gori, S. Pons (co-eds). The Cominform. Minutes of the Three Conferences 1947/1948/1949. Fondazione Feltrinelli, Annali, XXX. Milan: Feltrinelli 1994, 465-481.

Gibianski, Leonid J. The Soviet-Yugoslav Split and the Cominform. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 291-312.

Goldberg, H. Poola rahvademokraatia. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1947, nr 22, 67-76.

Goldberg, H. Tšehhoslovakkia. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 5, 66-75.

Gross, Jan T. Foreword: The Experience of War in East Central Europe: Social Disruption and Political Revolution // Kersten, Krystyna. The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948. Berkeley, Oxford: University of California Press, 1991.

Haav, Kaarel; Ruutsoo, Rein. Eesti rahvas ja stalinlus. Ajalugu ja tänapäev. Tallinn: Olion 1990.

Harris, James. Was Stalin a weak dictator? Journal of Modern History; June 2003, Vol. 75 Issue 2, 375-386.

Hazard, Elizabeth. Cold war crucible: United States foreign policy and the conflict in Romania, 1943-1953. Boulder: East European Monographs 1996.

Helmedach, Andreas. Historische Raumbegriffe. // Roth, Harald (ed.). Studienhandbuch östliches Europa, Bd. 1. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas. Böhlau 1999.

Hildermeier, Manfred. Die Geschichte der Sowjetunion 1917-1991. Entstehung und Niedergang des ersten sozialistischen Staates. München 1998.

Hlior, Constantin; Scurtu, Ion. Red Army in Romania. Iasi: Center for Romanian Studies, 2000.

Hodos, Georg Hermann. Schauprozesse. Stalinistische Säuberungen in Osteuropa 1948-1954. Berlin 2001.

Jažborovskaja, Inessa. The Gomulka Alternative: The Untravelled Road. // Naimark, N, Gibianski, L. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 123-138.

Ilmjärv, Magnus. Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus. 1920. aastate keskpaigast anneksioonini. Tallinn: Argo 2004.

Jegorova, Natalija I. Stalin's Foreign Policy and the Cominform 1947-53. // Naimark, N, Gibianski, L. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 197-205.

Kardel, E. Jugoslaavia Kommunistlik Partei võitluses Jugoslaavia rahvaste sõltumatuse, rahvavõimu, majandusliku taastamise ja majanduse sotsialistliku rekonstrueerimise eest. (Informatsioonilise aruanne mõnede kommunistlike parteide esindajate nõupidamisel Poolas 1947. a. septembri lõpul.) // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 1, 76-89.

Kask, K. Rahvademokraatia riikide majanduslik areng. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 7, 71-83.

Kersten, Krystyna. The Establishment of Communist Rule in Poland, 1943-1948. Berkeley, Oxford: University of California Press, 1991.

Kissinger, Henry A. Diplomaatia. Tallinn: Varrak 2000.

Kommunistliku Internatsionaali seitsmenda üleilmse kongressi resolutsioonid. Moskva, Leningrad: Välismaatöölise Kirjastusühing NSV Liidus, 1935.

Korsen, A. Sõjajärgsed majanduslikud raskused Ameerika Ühendriikides. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946, nr 3, 200-204.

Krockow, Christian Graf von, Churchill. Üks 20. sajandi elulugu. Kunst, Tallinn 2000.

Kubjas, E. Bulgaaria teel rahvademokraatialt sotsialismile. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 20, 59-70.

Kudryashov, Sergei. Diplomatic Prelude. Stalin, The Allies and Poland. // Kemp-Welch, A. (Ed.). Stalinism in Poland 1944-1956. Basington (jt.): McMillan, 1999, 25 - 40.

Kunz, Diane B. The Marshall Plan Reconsidered. A Complex of Motives. // Foreign Affairs, 1997, nr 3, 162-170.

Kuusinen, O. Kaasaegsed parempoolsed sotsiaaldemokraadid. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 4, 57-69.

LaFeber, Walter. America, Russia, and the Cold War, 1945-1996. New York: McGraw-Hill, 1997.

Lampe, John R. Yugoslavia as history: twice there was a country. Cambridge (jne.): Cambridge University Press, 2000.

Lindenfeld, David F.. Causality, Chaos Theory, and the end of the Weimar Republic: a commentary on Henry Turner's Hitler's Thirty Days to Power. Forum on Structure and Agency in Historical Causation, 281-299.

Lindström, Juhan. Tšehhi põrgus: mälestusi sõjateelt ja vangipõlves. Toronto: Orto 1960.

Loth, Wilfried. Stalins ungeliebtes Kind. Warum Moskau die DDR nicht wollte. Berlin: Rowohlt, 1994.

Lukes, Igor. The Czech Road to Communism. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid (ed.). The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 243-266.

Malenkov, G. Informatsiooniline aruanne Üleliidulise Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee tegevusest mõnede kommunistlike parteide esindajate nõupidamisel Poolas septembri lõpul 1947. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1948.

Mark, Eduard. Revolution By Degrees: Stalin's National Front Strategy for Europe, 1941-47. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 31, 2001.

Mark, J. V. I. Lenini teos "Mis on "rahvasõbrad" ja kuidas nad võitlevad sotsiaaldemokraatia vastu?". // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 14, 62-67.

Marshall, George C. Against Hunger, Poverty, Desperation and Chaos. The Harvard Address. // Foreign Affairs, 1997, nr 3, 160-161.

Medijainen, Eero. 1939: võimalused ja valikud. Ajalooline ajakiri. 2000, nr 1 ja nr 2.

Memoirs of dr. Eduard Benesh. From Munich to New War and New Victory. London 1954.

Milosz, Czeslaw. Vangistatud mõistus. Loomingu Raamatukogu. Tallinn: Perioodika AS, 1999.

Molotov, V. Nõukogude Liidu välispoliitikast: Rahvakomissaride Nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne NSV Liidu Ülemnõukogu istungil 31. oktoobril 1939. aasta. Moskva, 1939.

Molotov, V. M. Nõukogude Liidu välispoliitika. NSV Liidu Rahvakomissaride nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil 1. augustil 1940. aastal. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1940.

Molotov, V. M. Nõukogude valitsuse välispoliitikast. Rahvakomissaride nõukogu esimehe ja välisasjade rahvakomissari sm. V. M. Molotovi kõne Nõukogude Liidu Ülemnõukogu istungil 29. märtsil 1940. aastal. Moskva: Võõrkeelse Kirjanduse Kirjastus 1940.

Montefiore, Simon Sebag. Stalin. The Court of the Red Tsar. Vintage 2004.

Männi, A. Agraarmuudatusi rahvademokraatia maades. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1948, nr 17, 72-80.

Myant, Martin. Socialism and Democracy in Czechoslovakia 1945-1948. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.

Naimark, Norman M. "To Know Everything and To Report Everything Worth Knowing": Building the East German Police State, 1945-49. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 10, 1994.

Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. Introduction. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (ed.) The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 1-12.

O'Sullivan, Donal. Stalins 'Cordon Sanitaire'. Die Sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens 1939-1949. Paderborn: Ferdinand Schöningh 2003.

Орлик, И. И. Восточная Европа в документах Российских архивов. 1944-1953 гг. // Новая и новейшая история 1999, 5, 183-199.

Parrish, Scott D; Narinsky, Mihhail M. New Evidence on the Soviet Rejection of the Marshall Plan, 1947: Two Reports. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 9, 1994.

Parrish, Scott. The Marshall Plan, Soviet-American Relations, and the Division of Europe. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 267-290.

Pechatnov, Vladimir O. The Allies are pressing on you to break your will... Foreign Policy Correspondence between Stalin and Molotov and other Politburo Members, September 1945-December 1946. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 26, 1999.

Pechatnov, Vladimir O. The Big Three After World War II: New Documents on Soviet Thinking about Post-War Relations with the United States and Great Britain. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 13, 1995.

- Piirimäe, Kaarel. "Kui teil on võimalik seda vältida – vältige..." Nõukogude Liidu poliitika Ida-Euroopas ja külma sõja algus. *Akadeemia*, nr 3, 2004, 467-494.
- Pinn, Voldemar. Kes oli Karotamm? Kultuuritragöödia järgedes. Haapsalu 1996.
- Pollock, Ethan. Conversations with Stalin on Political Economy. Cold War International History Project. Woodrow Wilson International Center for Scholars. Washington, D. C. Working Paper No. 33, 2001.
- Raack, R. C. Stalin's Drive to the West 1938-1945. The Origins of The Cold War. Stanford, California: Stanford University Press, 1995.
- Rahi, Aigi. 1949. aasta märtsiküüditamine Tartu linnas ja maakonnas. Tartu: "Kleio", 1998.
- Rahvademokraatia maade põhiseadusi. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1950.
- Raudla, A. Kaks leeri rahvusvahelisel areenil. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1947, nr 21, 69-78.
- Raudlinn, L. Saksa probleem Välisministrite Nõukogu Moskva istungjärgu valguses. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1947, nr 6, 67-76.
- Reynolds, David. The European Response. Primacy of Politics. // Foreign Affairs, 1997, nr 3, 171-184.
- Roman, Eric. Hungary and the Victory Powers, 1945-1950. Basingstoke 1996.
- Ross, Graham (ed.). The Foreign Office and the Kremlin. British Documents on Anglo-Soviet Relations 1941-1945. Cambridge University Press: 1984.
- Schöpflin, George. Politics in Eastern Europe, 1945-1992. Oxford: Blackwell Publishers 1993.
- Seton-Watson, Hugh. The East European Revolution. Boulder and London: Westview Press, 1985.
- Shoup, Paul S. The East European and Soviet data handbook : political, social, and developmental indicators, 1945-1975. New York, 1981.
- Sobolev, A. I. Rahvademokraatia - ühiskonna poliitilise organiseerimise uus vorm. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1953.
- Stalin, J. V. Seltsimees J. V. Stalini intervjuu "Pravda kirjasatjaga hr. Churchilli kõne kohta. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus, 1946, nr 6, 379.
- Stanilov, Vassil (ed.). The international condemnation of communism: The Bulgarian perspective.. Literature workshop, Sofia 2004.
- Swain, Geoffrey; Swain, Nigel. Eastern Europe since 1945. Hong Kong: Macmillan 1998.
- Zeman, Zbyněk; Klimek, Antonín. The life of Edvard Beneš 1884-1948. Czechoslovakia in Peace and War. Oxford: Clarendon Press 1997.
- Зубкова, Елена. Проблемная зона: особенности советизаций республик Балтий в послевоенные годы. 1944-1952 гг. // Новый мир историй России. Форум японских и российских исследователей. Под редакцией Бордюгова Геннадия, Ici Norie и Tomita Takesi. Москва: Аиро XX, 2001, 355-374.

Ždanov, A. Rahvusvahelisest olukorrast. Mõnede kommunistlike parteide esindajate informatsioonilisel nõupidamisel Poolas septembri lõpul 1947 peetud kõne. Tallinn: Poliitiline kirjandus, 1948.

Ždanov, A. Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni XXIX aastapäev. A. Ždanovi kõne Moskva Nõukogu pidulikul istungil 6. novembril 1946. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946.

Želitski, Bela. Postwar Hungary, 1944-1946. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 73-92.

Желицки, Б. Й. Народная демократия и становление тоталитарного режима в Венгрии. // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 175-207.

Taborsky, Edward. President Edvard Beneš. Between East and West. Hoover Institution Press 1981.

Tannberg, Tõnu. 1950. aasta märtsipleenumi eel- ja järellugu. “Eesti süüasi” (1949-1952) Moskvast vaadatuna. // Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, 2001, nr 3, 120-125.

Tannberg, Tõnu. Ettevalmistused okupatsiooniks. // Tarvel, Enn (toim). Sõja ja rahu vahel. Eesti julgeolekupoliitika 1940. aastani. 2004.

The reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity (will be published in summer 2005).

Toranska, Teresa. Oni. Stalin’s Polish Puppets. London: Collins Harvill, 1987.

Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002.

Troebst, Stefan. ‘Intermarium’ and ‘Wedding to the Sea’: Politics of History and Mental Mapping in East Central Europe. European Review of History, Vol 10, No. 2, 2003.

Tšepnikov, V. USA kaasaegne majanduslik olukord. // Eesti Bolševik. Tallinn: Alalehtede Kirjastus 1947, nr 12, 52-62.

Valeva, Jelena. The CPSU, The Comintern, and the Bulgarians. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (ed.) The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 41-54.

Валева, Е. Л. Политические процессы в Болгарии 1944-1948 годов // Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. “Демократическое интермеццо” с коммунистическим финалом. 1944-1948. Москва: Наука, 2002, 143-174.

Valge raamat. Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940-1991. Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riiklik komisjon. 2004.

Varga, E. Inglise-Ameerika majandussuhted. // Eesti Bolševik. Tallinn: Poliitiline Kirjandus 1946, nr 5, 436-445.

Volkov, Vladimir. The Soviet Leadership and Southeastern Europe. // Naimark, Norman; Gibianski, Leonid. (ed.) The Establishment of Communist Regimes in Eastern Europe 1944-1949. Boulder, Colorado (jne.): Westview Press, 1997, 55-72.

Волокитина, Т. В. Сталин и смена стратегического курса Кремля в конце 40-х годов: от компромиссов к конфронтации. // Сталинское десятилетие холодной войны. Москва: Наука 1999, 10-22.

NIMEDE REGISTER

- Andresen, Nigol, 24
 Antonescu, Ion, 41, 43, 44
 Antonescu, Mihai, 43
 Antonov, Aleksei, 40
 Arbon, Herman, 24
 Baranov, L, 87
 Belkin, Mihhail, 115, 117
 Beneš, Edvard, 51, 52, 53, 56, 92, 96, 97, 99
 Beria, Lavrenti, 22, 23, 65, 69, 78, 79
 Berman, Jacub, 61, 103
 Bidault, George Augustin, 82
 Bierut, Bolesław, 29, 83, 106, 108, 120, 129
 Bodnaras, Emil, 44, 66
 Brankov, Lazar, 119
 Bratianu, Dinu, 41, 64, 66
 Bulganin, Nikolai, 40
 Chiang Kai-Shek, 37
 Churchill, Winston, 33, 37, 42, 49, 64, 68, 110
 Clementis, Vladimír, 55, 129
 Crane, John, 46
 Dalnoky-Miklós, Béla, 49
 Dekanozov, Vladimir, 48
 Dimitrov, Georgi, 20, 21, 26, 27, 28, 59, 60, 62, 106, 114
 Dimitrov, Georgi M., 61, 62
 Djilas, Milovan, 34, 53, 54, 93, 114, 130
 Dulles, Allen, 115, 117, 130
 Eden, Anthony, 35, 36, 45, 68
 Bevin, Ernest, 82
 Farkas, Mihály, 92, 115, 117, 130
 Field, Noel, 115, 130
 Fierlinger, Zdeněk, 53, 56, 97
 Geiger, B, 48
 Georgescu, Teohari, 66, 119
 Georgiev, Kimon, 62
 Gerö, Ernő, 80, 130
 Gheorghiu-Dej, Gheorghe, 43, 44, 63, 101, 102, 105, 118, 119, 130, 132
 Gibson, Archie, 67
 Gomułka, Władysław, 61, 70, 71, 75, 86, 88, 93, 105, 106
 Gottwald, Klement, 51, 55, 83, 84, 96, 98, 99
 Groza, Petru, 65, 66, 67, 95, 131
 Gyöngyösi, Janos, 49
 Harriman, Averill, 68
 Hebrang, Andrija, 53, 61, 131
 Hitler, Adolf, 5, 19, 37, 49
 Horthy, Miklós, 46, 47, 48, 78, 117, 131
 Hruštšov, Nikita, 23
 Hull, Cordell, 42
 Jakovlev, V, 103
 Kádár, János, 117, 131
 Kalinin, Mihhail, 86
 Kaplan-Kobrinski, R, 75
 Kardelj, Edvard, 109, 114, 131
 Karnõ, M, 102
 Karotamm, Nikolai, 7, 30, 54
 Kennan, George F, 8
 Kliimann, Artur-Tõeheid, 25
 Kostov, Traiko, 61, 62, 114, 131
 Kruglov, Sergei, 70, 72, 78
 Kruus, Hans, 24
 Kun, Béla, 47
 Lauristin, Johannes, 24
 Lauristin, Olga, 24
 Lesakov, V, 116
 Litvinov, Maxim, 30, 32, 33, 110
 Luca, Vasile, 65, 67, 130, 132
 Lukas, Djerd, 118
 Maiski, Ivan, 30, 31, 32, 34, 42, 50, 51, 123
 Malenkov, Georgi, 30, 79, 88, 89
 Maniu, Iuliu, 41, 66, 94
 Marinov, Ivan, 59
 Marosán, György, 102
 Marshall, George, 81, 82, 83, 84, 85
 Masaryk, Jan, 51, 85, 97, 98
 Maurer, Ion Gheorghe, 44
 Michai I, 43, 95
 Mikojan, Anastas, 79, 132
 Mikolajczyk, Stanislaw, 39, 40, 70, 132
 Minc, Hilari, 61, 72
 Molotov, Vjatšeslav, 20, 22, 33, 37, 38, 45, 48, 52, 53, 63, 69, 79, 84, 99, 119
 Nagy, Ferenc, 77, 80, 95, 133
 Nagy, Imre, 80, 118, 131, 133
 Needlõ, Z, 61
 Nosek, Jiri, 84

Nosek, Václav, 5

Novikov, N, 99,

Novikov, Nikola

Okulicki, Leopold

Osóbka-Morawska

73, 133

Pătrășcanu, Lucian

118, 119, 133

Pauker, Ana, 28,

133

Péter, Gábor, 110

Petkov, Nikola, 9

Příhoda, Gustav